

AKADEEMIA

12. AASTAKÄIK

2000

NUMBER 9

Eesti rahvuse kujunemine semiootilisest aspektist	Rein Veidemann
Eestlane Aleksander Kesküla	Kaido Jaanson
August Mälk kõverpeeglis	Aarne Vinkel
Urho Kaleva Kekkonen	Helena Sepp
Formaalne ja informaalne loogika	Gilbert Ryle
Keeleringmäng ümber ufode	Mario Rosentau
Eesti muusikateadusest 1990. aastatel	Jaan Ross
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde	Tiit Hennoste

Eesti küsimus ja Põhjala küsimus

“Vaba Eesti”: Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

Urho Kaleva Kekkoneni kõne Tartu ülikooli aulas

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . . . Ain Kaalep
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja . . . . . Agu Tani
universalia . . . . . Jaan Kangilaski
humaniora . . . . . Mart Orav
socialia . . . . . Jaan Isotamm
naturalia . . . . . Toomas Kiho
keeletoimetaja . . . . . Triin Kaalep
korrektor . . . . . Kristin Sarv
sekretär . . . . . Tiit Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2000

Tartu Ülikooli Kirjastus, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

12. AASTAKÄIK 2000 NUMBER 9 (138)

Eesti rahvuse kujunemine semiootilisest aspektist <i>Rein Veidemann</i>	1811
Eestlane Aleksander Kesküla ja Rahvuste Uniooni III konverents Lausanne'is 1916. aastal <i>Kaido Jaanson</i>	1824
Eesti küsimus ja Põhjala küsimus . . . . . <i>Tõlkinud Kaido Sirel</i>	1863
“Vaba Eesti”: Vaba Eesti Võitlusriinde häälekandja	1887
August Mälk kõverpeeglis <i>Aarne Vinkel</i>	1899
Urho Kaleva Kekkonen: Soome patrioot ja Eesti. I <i>Helena Sepp</i>	1910
Urho Kaleva Kekkoneni kõne Tartu ülikooli aulas 12. märtsil 1964	1925
Formaalne ja informaalne loogika <i>Gilbert Ryle</i> . . . . . <i>Tõlkinud Andres Luure</i>	1929

Keeleringmäng ümber ufode: Essee teaduslikust pretensioonist	<i>Mario Rosentau</i>	1942
Eesti muusikateadusest 1990. aastatel	<i>Jaan Ross</i>	1973
<i>Arvustus</i> : Kaia Lehari — keskkonna esteetikast. Kaia Lehari. <i>Ruum, keskkond, koht.</i> (Eesti Kunstiakadeemia toimetised. Nr. 5.) Tallinn, 1997. 92 lk.	<i>Boris Bernstein</i>	1990
Editorial note. Summaries		2002
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. V	<i>Tiit Hennoste</i>	2009

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1886, 1909 karikatuurid Gorilt, lk 1898 Redo-Randelilt.

EESTI RAHVUSE KUJUNEMINE SEMIOOTILISEST ASPEKTIST

Rein Veidemann

Rahvusluse erinevaid käsitlusi (nt Deutsch 1966; Gellner 1983; Smith 1995; Eley, Suny 1996) vaadeldes võib teha üldistuse, et rahvus tähendab eeskätt inimrühmade või -koosluste teatavat sotsiaalpoliitilist representatsiooni, milles rahvuskultuur on siduvas ja kognitiivses osas. "Rahvuse" mõistes ühinevad kultuur ja poliitika sümbiootiliseks seoseks. Rahvuse kujunemise algstaadiumis ammutatakse identiteedi argumendid kultuurist. Kultuur ise otsib riigilt poliitilist kaitset. Riigi kujunedes kasutatakse poliitika legitimeerimiseks või ühiskonna integreerimiseks rahvuskultuuri (rahvuslus kui imperatiiv) (Gellner 1995: 208–222).

Ühel meelel ollakse rahvuste ajaloolisuses, mis Ernest Gellneri sõnul tähendab seda, et rahvuse nagu riigigi aluseks on võimalikus ja mitte paratamatus ning et riigid on tekkinud ilma rahvuse abita (Gellner 1994: 2226). Selle "võimalikkuse" tingis omakorda industriaalne revolutsioon Euroopas 17.–18. sajandil ning seda saatev valgustus ja romantism.

Rahvuseks liitva inimrühma tunnustena loetletakse etnilisi, keelelisi, religioosseid, ajaloolisi "kattuvusi, kokkulangevusi", millele lisandub kuulumine ühtsesse seadusteringi või ühtse keskvoimu alla (Sevänen 1999: 26). Paneme tähele, et seesugune solidaaarsus pärineb inimeste vaimsest olemis- ja tegevussfäärist. Ehk seesama Ernst Gellnerit tsiteerides: "... rahvusi teevad

---

Ingliskeelne tõlge: "The Formation of the Estonian Nation from the Semiotic Aspect" (*Interlitteraria* 5. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, pp. 87–100).

inimesed; rahvused on inimeste veendumuste, kiindumuste ja kalduvuste kätetöö" (Gellner 1994: 2227).

Rahvus kui imaginaarne ühtsus on üha enam hakanud tähelepanu köitma postmodernismi ajastul, mil valgustusest lähtunud suured narratiivid (progressi müüt, teaduse kõikvõimsus jms) on kaotamas oma varasemat koondavat jõudu. Modernismis olulist rolli etendanud majanduslikud, sotsiaalsed ja poliitilised konvulsioonid andsid 20. sajandi teisel poolel ruumi protsesside määramatusele ja juhuslikkusele. Koos piiride hägustumisega, pidevate olekumuutustega ning siirdumisega infoühiskonda kasvab hoopis kaudsete (mentaalsete) tegurite osa inimese ja inimühenduste identiteedi loomisel. Ajaloost ja igapäevategelikkusest endast polnud enam võimalik tuletada ühtsuse printsiipe. Nii ongi, et individuaalse (ja seejärel kollektiivse) tahte alusel loodud kujutus kuuluvusest mingisse inimühendusse näib üha enam muutuvat seda ühendust konstitueerivaks aluseks. Benedict Anderson keskendubki teoses *Imagined Communities* (Anderson 1983) "ideele" kui rahvust loovale alusele, leides rahvuse astuvat erodeerunud religiooni asemele. Kui religioon esindas püsivust ja kindlust, mis andis kogu inimesele (sünd, kannatused ja surm) tähenduse, siis religiooni nõrgenedes hõivas selle koha rahvuslus (Anderson 1983; Scheff 1994: 278).

Rahvuse imaginaarsus omakorda võimaldab seda käsitleda semiootiliselt. See tähendab, et rahvuse näol on meil tegemist märgistüsteemi ja märgilise protsessiga. Rahvuse "semiootiline kirjeldus" külgneb tihedalt nende vaimsete protseduuridega, mille keskmes asuvad nimi, müüt, kujund, sümbol.

Eesti rahvuse semiootiliseks kirjeldamiseks tuleb tagasi minna aastasse 98 pKr.

Sel aastal kirjutas Rooma kirjamees ja konsul Publius Cornelius Tacitus teose *De origine et situ Germanorum* (mis hiljem sai tuntuks *Germania* nime all), mille eelviimases peatükis kirjeldab ta hõimurühma, kes jäi germaanide ja fennide vahele ning kes kandis nime *aestii* (Lill 1998: 3). Need hõimud asusid Visla jõest kirdes ja põhjas, aladel, mida asustasid preislased, leedulased ja lätlased. Seda asjaolu on kasutatud läbi aegade vastuargumendina

väitele, nagu oleksid *aestii*'d eestlaste eellased ja seega käsitatav kui protorahvus. Teisalt, asumine fennide vahetus naabruses lubab siiski oletada ka, et vähemalt osa neist hõimudest kujunes hiljem eestlaste esivanemateks (Lill 1998: 3).

Semiootilisest aspektist huvitab meid aga küsimus, kas *aestii* keelemärgina esindab seda (eesti) keelt kõnelevaid hõime?

Paraku vastus sellele küsimusele jääbki küsimuseks, sest sellele ajajärgule pole võimalik rakendada mingeid rekonstruktsioone (Sutrop 1999: 646). Võib ju kujutleda — kasvõi küsimuse korras —, et *aestii* on eestlaste omanimi (Sutrop 1999: 647), aga samahästi võis see tähistada ka kõiki läänemeresoome hõime, sest ajal, mil Tacitus kirjutas oma *Germania*, levisid läänemeresoome hõimud ja murded üksteise aladele, moodustades uusi segahõime (Wiik 1996: 587). Et enne seda olid eestlaste eellased tõsiselt ja pika aja vältel mõjutatud alggermaani ja algbalti keeltest (Wiik 1996: 587), siis on põhjust oletada, et nad ka andsid nime endast ida poole jäävatele hõimudele (vrd vanainglise *east*, saksa *Ost*, *Osten*, *oster*, *östlich* = ida, idapoolne, ja *estnisch*, *Esten* = eesti, eestlased) (Raun 1982: 7). Igatahes ei saa välistada, et "Tacituse aestide toonane enesemääratlus on võinud rajaneda hoopis mingil muul alusel (Metssearahvas? Jumalate ema rahvas?) ning nad on võinud end siduda keeleliselt suhteliselt kaugete hõimudega" (Arukask 1999: 672).

Aestii identifitseerimatuses, selles, et see pole üheselt kokku viidav märgi kandjaga, sisaldub väga suur semiootiline potentsiaal. Tegemist on märgiga, mis koosneb klassikaliselt tähistajast (*aestii*) ja tähistatavast (teatud hõim), kuid millel puudub referent (objekt), või õigupoolest, mille objektiki jääb imaginaarseks. Et Saussure'i traditsioonis tähistaja ja tähistatava suhe märgis on niigi arbitraarne (kokkuleppeline, juhuslik), siis referendi tinglikkus suurendab seda arbitraarsust veelgi. Lihtsamalt kokku võttes: *aestii* on täielikult avatud fantaasiaks, ta on läbinisti kultuuriline ilming, epiteet või atribuut, vabavalentsete omaduste kogum — igatahes mitte veel pärisnimi, ammugi tekst. Järgnevas püüangi osutada, kuidas sellest atribuudist, epiteedist saab pärisnimi, ühe rahvuse — eestlaste — semiootiline kandja (märgisüsteem).

Niisiis, Eesti kui märgi kujunemisel *topos* eelnes *logos*'ele. Muinasskandinaavia saagadest selgub, et praegust Eestit tunti *Eistland*'ina juba 7. sajandil, seega 500 aastat enne Eesti alade vallutamist Saksa ordu poolt. Nii koha- kui ka seejärel rahva identiteet sai alguse Teisest (Annus 2000a: 11). Nimed *Eestimaa* ja *eestlased* olid antud siinsetele asukatele peamiselt lääne-naabrite poolt (Selirand, Siilivask 1996: 40), sest näiteks põhja pool asuvatele soomlastele oli kuni 20. sajandi lõpuni Eesti ja eestlased rohkem tuntud kui *Viro* ja *virolaiset*. Lõuna pool elavatele lätlastele on tänaseni kinnistunud Eesti nime vasteks aga *Igaunija*. Põhjus on sellesamas Teises. Läti hõimudele olid põhjapoolseteks esimesteks võõrasteks (teisteks) hõimudeks ugalased (Ugandi maakonna asukad), soomlastele aga virulased (Viru maakonna asukad), venelastele olid eestlased *tšuurid* (Viies 1998: 47). Tegemist on *pars pro toto* ülekandega. Esmane ühtsus nime tasandil kujunes välja alles 13.–15. sajandil, mil Saksa ordu ülemvõim Eesti aladel (täpsemalt küll Vana-Liivimaal) oli end maksma pannud. Kuid seegi ühtsus sisaldas tegelikult polaarsust Eestimaa ja Liivimaa näol, mis halduslikult jagunes 17. sajandi esimesel poolel Rootsi ülemvõimu all kolmeks provintsiks: Eestimaa kubermang (Põhja-Eesti koos Hiiumaaga), Liivimaa kubermang (Lõuna-Eesti koos Põhja-Lätiga kuni Daugava jõeni) ja omaette haldusüksusena Saaremaa. Sel ajal kujunema hakanud Balti erikord "konserveeris" peaaegu kolmeks sajandiks selle polaarsuse, mis kandus hiljem üle ka keele tasandile ja käivitas võitluse kahe keele, põhjaeesti ja lõunaeesti keele vahel ühtse kirjakeele staatuse saavutamise nimel. Eesti kultuuri läbibki kogu selle lühikese ajaloo vältel binaarsussuhe Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel. Eestlaste omanimena kehtis kuni 19. sajandi keskpaigani *maarahvas* (Saareste 1958: 275; Viies 1998: 48). Seegi nimi lähtub *topos*'est: pärisorjuslikus talupojaseisuses olevad eestlased elasid maal, mõisates ja linnades elasid *saksad* (mõisnikud, linnakodanikud, kes olid valdavalt sakslased).

Reformatsioon, mis üllatava kiirusega levis Eesti aladele, oli esimeseks võimsaks teguriks Eesti kui märgi tähendusmahu avardamisel. Kuigi eestlaste sunniüksilist ristiusustamist 13. sajandil võib käsitada eestlaste sünnitraumana (Paul 1999: 43), lülitati

Eesti juba siis ühtsesse Euroopa kultuuriruumi. See lülitus määras saatuslikult ka eestlaste kui rahvuse kujunemismehhanismi. Kogu keskaja kirjakultuur põhines ühelainsal tekstil — Piiblit. Seega, Piibli tõlkimine eesti keelde (selle mälestised ulatuvad aastatesse 1525 ja 1535) oli ühtlasi keele avastamine ja selles keeles iseenda kui kõneleva rahva leidmine. Eestikeelne Piibel oli rahva subjektsuse esimene tunnistus (õigus suhelda Jumalaga oma emakeeles). Reformatsioonist alates võibki jälgida kolme protsessi paralleelset kulgu, mida sünteesib 19. sajandi teisel poolel kujunev eesti rahvuslik narratiiv. Kõigil neil on oma tähenduslik, “semiootiline” panus eesti rahvuse kui imaginaarse ühenduse vormistamisel.

Selleks üheks protsessiks on rahvapärismus (suuline traditsioon, tabud, tavandid), mis reguleeris, korrastas igapäevaelu, tagades oma normistiku ja korduvusega selle kestvuse. “Tekstiliselt” on rahvapärismus võetav kui traditsioonitekst. Traditsioonitekst (müüdid, folkloor) mõjutas kollektiivset teadvust kogu kirjakultuurieelsel ajal. Identiteedi-ühtsuse aluseks oli ümbritseva maailma ühtne tõlgendusviis, kombestik või elukorralduslik põhimõte (eestlastel näiteks rehielamu, mis oli tsüklilise elu keskmeks ning mida loetakse “pika kohapealse arengu tulemuseks” (Troska, Viires 1998: 282)). Traditsioonitekst on olemuselt mittediskreetne ja see avaneb, dešifreerub iso- või homomorfismi mehhanismi põhjal (Lotman 1990: 320). Traditsiooniteksti kuuluv mütolooogia “ei moodustu ahela põhimõttel nagu ilukirjanduslik tekst, vaid “mähkub” umbes nagu kapsapea, kus iga leht kordab teatud variatsioonidega kõiki teisi” (Lotman 1990: 321). Traditsioonitekst manifesteerib niisiis aja tsüklilisust: “sündmused ei kulge lineaarselt, üksnes korduvad igavesti teatud kindlas ettemääratud korras, kusjuures alguse ja lõpu mõisted on neile põhimõtteliselt kohaldamatud” (Lotman 1990: 321). Rahvusteadvuse kujunemisel on sellel asjaolul määrav tähtsus. Rahvusteadvus ammutabki energiat igavesest korduvusest, igavesest olevikust (*eternal present*) või täistulevikust (*future perfect*) (Annus 2000b: 89).

Teine protsess seostub Piibli (laiemalt võttes kogu institutsionaliseeritud religiooni) kui eesti rahvusteadvust ja -kultuuri kujundava tekstiga. Selle konstitueeriva tähenduse tunnistamiseni

on jõutud alles hiljaaegu (Paul 1999). Et kogu eesti kirjakuultuuri aluseks sai sakraaltekst, siis tähendas see kõigepealt eesti keele sakraliseerimist. Kiri ei olnud enam lihtsalt kiri, vaid see tulenes "pühakirjast". Kui üldse, siis just eestlaste puhul näib kehtivat Juri Lotmani kultuurisemiootika üks põhiväiteid: "tekst antakse kollektiivile varem kui keel ja keel "arvutatakse välja" tekstist" (Lotman 1990: 283). Kontakt Piibli "kui võimsaima keelelise autoriteediga" (Paul 1999: 53) vormistati romantismi kaanonis kanaliks, mille kaudu oli võimalik jõuda rahva ürgläteteni ja tema lapsepõlve. Keelest sai "tugisammas kultuurilise kuldajastu teesi ülespanekul" (Undusk 1995: 746). Kui para-diisliku keele ja luule samastamisel viitab 18. sajandi saksa kultuurifilosoof J. G. Hamann veel Vanale Testamendile, siis temast mõjustatud J. G. Herder — keda võiks pidada ka eesti rahvusliku diskursuse "ristiisaks" (Undusk 1995: 577) — kannab selle sakraalsuse üle rahvalaulule kui mingi rahva noorusaja keelelisele jäljele (Undusk 1995: 676). Siin peegeldub ilmekalt reformatsioonist lähtunud intertekstualisatsioon: Kristuse uuestisünd — igavene taastulek (*der ewige Wiederkehr*) "töödeldakse" romantismikaanonis ümber totaalseks palingeneesiks; usust ainujumalasse ja evangeeliumisse tuletatakse usk "inimhinge, aga samuti kultuurihinge igavesse uuestisündi alati u u e l kujul, nii nagu see taimeriigiski igal kevadel toimub" (Undusk 1995: 678).

Keele ning selle tausta (ruumi ja ajaloo) teadvustamise* kõrval oli piiblitekstil aga teinegi oluline tähendus. Et "Piibel ei ole lihtsalt tekst, vaid kristluse metatekst" (Paul 1999: 17), siis omandas selle läbi erilise tähenduse tõlkimine ja tõlgendamine. Ajaloolis-kriitilist piibliuurimist ongi peetud luterlaste ettevõtmiseks (Paul 1999: 143). Just eestikeelne usuõpetus ja jutlustamine kirikus harjutasid eestlastes ka diskursiivset mõtlemist. Arutlus jumala-

---

* Keele käsitamises ruumina, mille sees kulgeb inimese enda ja tervete rahvaste areng ning mis "esindab" ajaloolist tegelikkust, võib näha semiootilist tõlgendust. See, et Herder ei räägi sõnadest mitte ainult kui märkidest, vaid ka kui mõisteväljast (Herder 1964: 68), on lähedane sellele, mida Saussure enam kui sajand hiljem defineerib *langue*'i ja *parole*'ina. Ühe oma traktaadi motoks valiski Herder Cicero lause *Vocabula sunt nota rerum* (Undusk 1995: 756).

sõna tähenduse üle ja Piibli eksegeetika laienesid arutluseks sõna ja inimese enda tähenduse üle. Piibel, selle tõlkimine eesti keelde (tõenäoliselt eksisteeris see eestikeelsena juba 16.-17. sajandi vahetusel) (Paul 1999: 275), jutlustamine ja õpetamine ei toimunud mitte ainult keele-, vaid ka kultuuriaabitsana. Teksti kui keelevõimendi kõrval saab tekst nüüd tähtsaks kui semiootiline ruum (Lotman 1990: 287). Piibli-õpetus lõi eeldused, et eesti rahvuslikus diskursuses domineerib logotsentrism. Eesti kui ko-ha, *topos*'e väärtus on eestikeelsuses: see on maa, mis "kõneleb" eesti keeles. Olgu näiteks toodud kasvõi rahvusliku diskursuse ühe avaldusena esitatav Kristjan Jaak Petersoni 1819. a kirjutatud luuletus "Kuu", milles ta nõuab igaviku õigust just *selle maa* (s.o Eesti) keelele.

Reformatsioon kujundas eestlastest raamaturahva, sest "XVI sajandist peale on raamat kuulunud lahutamatu Liivimaa kultuuriellu" (Paul 1999: 147). 18. sajandiks oli trükikultuur Euroopas saanud võidu, valgustus seostus ennekõike kirja- ja raamatukultuuriga (Darnton 1999), lugemisharjumus ning sellega seotud lugemisringid olid levinud ka baltisakslaste seas (Jansen 1993: 344).

Erilisel kohal rahvusliku diskursuse kujunemisel on vennastekoguduse liikumine, mille apogee oli 1730.–1740. aastatel. Palvemajades või ka talupoegade enda kodudes aset leidnud usuline ärkamine tegi usust "oma asja", erinevalt institutsionaliseeritud kirikust, kus see oli enamasti pealesurutud, võõras usk. Just sel perioodil toimub uus intertekstualisatsioon. Vana rahvausund segunes kristlike motiividega või koguni taandus ristiusu legendide ees. Rahvalaulude asemele tuli saksa päritolu muusikaline repertuaar (Paul 1999: 63).

Kui luterlust on põhjust pidada eeskätt "saksa usuks", siis jääb küsimus, miks sellest märgisüsteemist (luterluse "tekstist") võtsid eestlased üle kultuuripõhimiku, assimileerumata ometi sakslas-tesse. Seletusi on pakutud mitu (Kivimäe 1992; Undusk 1992; Jansen 1993; Karjahärm 1995), määravaimaks jääb siin Balti erikord.

Kuigi Balti erikord jättis eesti talurahva ja linnade alamkihi õigusetusse seisundisse, tähendas see ka range piiri kehtestamist

kahe erineva rahva, sakslaste ja eestlaste vahel. Saksa talurahva kolonisatsiooni Eestisse ei toimunud ju sellisena. "Balti erikord pigem soodustas eesti rahva ja eesti keele püsimist" (Kivimäe 1992: 53). Hoopis teiseks kujunes olukord 1940. aastatel, mil Eesti annekteerimine Nõukogude Liidu poolt tõi kaasa massilise vene ja teiste N. Liidu koosseisus olevate rahvaste sisserände Eestisse ja Eesti sihipärase venestamise. Eestlaste assimileerimist venelaste poolt suudeti vältida nii 19. sajandi lõpukümnenditel kui ka 20. sajandi teisel poolel tänu sellele, et eestlased olid jõudnud juba "vormistada" end rahvuseks. 1940. aastateks oli eestlastel seljataga juba ka oma riigi kogemus.

Õeldut võiks semiootiliselt kirjeldada tekst-tekstis-mudeli kaudu (Lotman 1990). Ristiusutekstide levik põhjustas kogu Euroopas kultuuriplahvatuse. Eesti koges seda kaks korda, 13. sajandil ja 16. sajandil. 13. sajandil lülitati eestlased kui "barbarirahvas" Euroopa tsivilisatsiooni esindavasse "tekstimaailma". Selle komplitseeritus põhjustas tagasilööke ja kognitiivset dissonantsi. Selle ületamiseks või leevendamiseks hakati teadlikult või alateadlikult välja töötama tekstistrateegiaid, mis aitasid kõigepealt kujuneda kollektiivsel identiteedil (eestikeelse kirjakuultuuri kujunemine, rahvaharidus 17.–18. sajandil) ning seejärel "varustada" selle identiteedi rahvusliku ideoloogiaga (ajakirjandus, kirjandus, seltsielu 19. sajandi teisest poolest alates).

On tähtis rõhutada, et reformatsioon, valgustus ja romantism olid ka sakslastest vallutajate enda suhtes kultuuriplahvatuseks. Enamik Eestis tegutsenud pastoreist tuli 17. sajandil Saksamaalt, põgenedes Kolmekümneaastase sõja eest. Harituselt ületasid nad tunduvalt kohalikku aadlit ja seetõttu olid ka konfliktid kirikliku ja ilmaliku võimu vahel vältimatud. Pastorid "julgesid pidada end inimesteks ja otsida abi riigivõimult" (Masing 1999: 27). Seetõttu tuli tihti peale ette, et pastorid asusid maarahva poolele ja soodustasid sellega talupoegade enda teadlikkuse kasvu (Masing 1999: 27–31). Baltisaksa tekst, mis eestlaste seisukohast oli domineeriv tekst, toimis eestlastele samas kui koodtekst (Euroopa tekst, Euroopa paradigma). Koodteksti all peetakse silmas teatud metakirjelduslikku fooni või mudelit, mida tekstid kultuuris funktsioneerides järgivad (Lotman 1990: 284–285). 18.–19. sajandi

baltisaksa kultuurilist aktiivsust (*Kulturträger*) eestlaste suhtes ei tuleks niisiis vaadelda mitte niivõrd valitseva rahva humanistliku "nõrkushetkena", empaatiana eestlaste vastu, vaid Euroopas valitsema pääsenud kultuurinormi järgimisena, milleks oli üleüldine "äratus", "valgustatud olek". Baltisaksa teksti sissetung (eriti 17.–18. sajandi usulise äratuse ja rahvakoolide võrgu väljakujundamise kaudu) kujunevasse eesti teksti viis kogu kultuurivälja "dünaamilisse olekusse" (Lotman 1990: 293). Kujukalt ilmneb see uuele tekstilisusele "eesti" nime otsimises ja põhjendamises, kus ühelt poolt vallutaja (domineeriv rahvas sakslased) püüab tähistada objekti (talupoegi, maarahvast) märgiliselt millegi erilise, teiselt poolt "haarab" aga seesama objekt nime enda kätte, võtab selle omaks ja vastandab selle nime kaudu ennast "ristisale". Niisugune võõra omaksvõtmine ja selle pööramine võõra enda vastu on ajaloosemiootiliselt võrdlemisi haruldane juhtum. Aga just sellise mudeli alusel toimuski eestlaste kujunemine rahvuseks.

Nagu juba artikli algul osutatud, oli "Eesti" nimi varasemates ürikutes kasutusel *topos*'e ning eestlaste kui selle koha asukate tähistajana. Aastail 1224–1227 kirjutatud Henriku Liivimaa kroonikas räägitakse Eestimaa provintsist (*Estonia provincia*) ja selle asukatest (*Estones*) (*Henriku Liivimaa kroonika*. 1982). "Eesti" esineb siin veel kui objektinimi. Esimese kirjaliku dokumendina, mis võimaldab oletada "eesti" kasutamist subjekti tähistajana (s.t mis sisaldab juba ka subjekti eneseteadvustust "eestlasena"), väärrib nimetamist pastor Georg Mülleri jutlus 2. IX 1603. a. Kooliõpetajaks ette valmistatud, kuid olude sunnil jutlusi pidanud Müller räägib siin "emakeelest" (*Ema Kele kaas*), milles ta oma kogudusega laulab tänulaule Jumalale. Seda tunnistust on peetud küllaldaseks osutama, et Georg Müller peab vähemalt end ise eestlaseks (Masing 1999: 173), kuigi ta end eestlaseks otsesõnu ei nimeta.

Eesti rahvusluse üheks algtoukeks on peetud J. G. Herderi antoloogiat *Volklieder* (1778–1779), milles muu hulgas on avaldatud kaheksa eesti rahvalaulu (Undusk 1995: 578). See tähendas esiteks, et eesti rahvuslik äratus lähtus sakslastest, ja teiseks, see äratus lähtus ajaloo väärtustamisest (õiguse tunnistamisest ajaloo-

le). Kuni selle ajani olid eestlased olnud ajaloota rahvas. Neil puudus märgilisus, sest märk sisaldab ka mälu. Rahvaluuletektide avaldamine tähendas selle mälu tunnustamist. Seni üksnes lokaalfiktsoonina käibinud "eesti" hakkas üha enam omandama retoorilist (teksti loovat) sisu. Herderile ja ta mõttekaaslastele tähendas "eesti tekst" eksootilist metslust (Jansen 1993: 295), mille kasutuselevõtus nähti võimalust rikastada valgustuse kaudu end uuesti avastavat Euroopa kultuuri. Baltisaksa (Euroopa) kultuuri poolt vaadatuna oli see omamoodi akna avamine uutele, värsketele tuulele, väljakutse loomine etableerunud kultuurimudelile; eestlaste poolt vaadatuna oli see aga võimaluse loomine tärkava identiteedi nimetamiseks. Baltisakslastele oli "eesti" kui märgi tähenduse avastamine 18. sajandil veel suures osas seltskonnamäng, seejuures ilma vastumängijata. Eestlased ise olid selles mängus veel pelk fiktsioon. Kuid semiootiline seaduspärasus, mille järgi semioosise mäng väljapoole semioosist jääva ruumiga viib kogu tekstivälja kvalitatiivsete muutusteni (Lotman 1992: 43), muutis mängu ühel hetkel eluliseks (reaalseks) tegevuseks. "Eesti" muutus teadusliku tunnetuse objektiks 1838. aastal asutatud Õpetatud Eesti Seltsi tegevuses. Juba enne seda oli aastatel 1813–1832 täitnud saksa-eesti autorite esimese ühisfoorumi rolli J. H. Rosenpläneri toimetatud väljaanne *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache* (Undusk 1992: 649). Õpetatud Eesti Seltsi idee sündis Tartus 1836. aastal asutatud ajakirja *Das Inland* autorkonnas. Kuigi ajakirjas avaldatu esitles endiselt eestlasi "tsiviliseerimata metslaste" stereotüübist lähtudes (Talv 1992: 63), olid ometi nii *Beiträge* kui ka *Das Inland* olulisteks kanaliteks "eesti" semiootilise pöörde (märgist tekstiks) ettevalmistamisel.

Seda pööret jäävadki tähistama kaks olulist avaldust. 1839. aastal kutsub Õpetatud Eesti Seltsi ettekandekoosolekul baltisaksa literaat Georg Julius Schultz-Bertram üles andma eestlastele eepost, seega teksti, mille kaudu need saaksid end identifitseerida kui eestlasi. Bertrami avaldus ei tähendanud üksnes eestlaste kui subjekti ja "eesti" kui subjektinime tunnustamist, vaid ka eestlaste õigust oma tekstile (kultuurile, ajaloolle, kunstile, kirjandusele, poliitikale, sotsiaalmõttele jms). 1857. aastal teostaski Fr. R. Kreutzwald selle idee eeposega *Kalevipoeg*, millest sai eesti rahvuse "sak-

raalne narratiiv”, “mis neelas oma sümboleisse kogu eestlaste loo algusest otsani” (Undusk 1994: 149).

Alg-Kalevipojaga (1857) samal aastal ilmuma hakanud ja eesti järjepideva ajakirjanduse algust tähistanud ajalehe *Perno Postimees* avanumbris (17. VI 1857) pöördub selle toimetaja Johann Voldemar Jannsen lugejate poole sõnadega “Terre, armas Eesti rahvas”. Just seda programmilist pöördumist võib käsitada eesti rahvusliku eneseteadvuse manifestina (Talv 1992: 61), just sellest peale on põhjust rääkida eesti rahvusliku narratiivi väljatöötamise algusest, mis kirjandusliku aine kõrval lülitas endasse ka ajalootõlgenduse, mütoloogia, ideoloogia ja poliitika (Annus 2000b). *Kalevipoeg* tähendas “eesti” kui märgi kujundamist märgisüsteemiks (rahvusliku vaimu “keeleks” ja seda kandvaks tekstiks), ent *Perno Postimees* oli rahvusliku diskursuse sissejuhataja, selle esimene kanal ja meedium. 19. sajandi keskpaigaks olid eestlased sakslaste “eesti” fiktsiooni, “eesti rahvuse kui väljamõeldise, fantaasia” (Jansen 1998: 802) omaks tunnistanud ja järgnevas rahvuslikus ärkamises sakslaste enda vastu pööranud. Taas kord leidis kinnitust mõte, et ka suurimad muinasjutud võivad ühel päeval saada tõeks.

Kirjandus

- Anderson, B. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso
- Annus, E. 2000a. Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 10–17
- Annus, E. 2000b. Kiigelaua mineviku ja tuleviku vahel: rahvuslikust mütoloogiast. — *Looming*, nr 1, lk 88–95
- Arukas, M. 1999. Oletusi eestlaste uskumustest ja maailmapildist Tacituse teadete tagapõhjal. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 665–672
- Darnton, R. 1999. George Washingtoni valehambad. — *Vikerkaar*, nr 11–12, lk 102–118
- Deutsch, K. W. 1966. *Nationalism and Social Communications*. New York
- Eley, G., R. Suny (eds.) 1996. *Becoming National: A Reader*. Oxford: Oxford University Press
- Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell

- Gellner, E. 1994. Rahvused ja rahvuslus. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2208–2238; nr 11, lk 2429–2462; nr 12, lk 2653–2686
- Gellner, E. 1995. Rahvused ja rahvuslus. — *Akadeemia*, nr 1, lk 197–222; nr 2, lk 419–446; nr 3, lk 643–670
- Henriku Liivimaa kroonika. 1982. Tallinn: Eesti Raamat
- Herder, J. G. 1964. Fragmente über die neuere deutsche Literatur. — *Herders Werke in fünf Bänden*. Hrsg. von W. Dobbek. Bd. 2. Berlin—Weimar
- Jansen, E. 1993. Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 293–303; nr 6, lk 344–357
- Jansen, E. 1998. Muinaseesti Panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 801–811
- Karjahärm, T. 1995. Eesti rahvusluse ideed. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2051–2077
- Kivimäe, S. 1992. Saksa kord Baltimail. — *Horisont*, nr 5–6
- Lill, A. 1998. Tacitus, aestii ja eestlased. — *Sirp*, 13. XI, lk 3
- Lotman, J. 1990. *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion
- Lotman, J. 1992. *Kultura i vzröv*. Moskva: Gnozis
- Masing, U. 1999. *Eesti vanema kirjakeele lood*. Tartu: Ilmamaa
- Paul, T. 1999. *Eesti piiblitõlke ajalugu*. Tallinn: Emakeele Selts
- Raun, A. 1982. *Eesti keele etimoloogiline teatmik*. Rooma—Toronto: Maarjamaa
- Saareste, A. 1958. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat I*. Uppsala
- Scheff, T. J. 1994. Emotions and Identity: A Theory of Ethnic Nationalism. — C. Calhoun, *Social Theory and the Politics of Identity*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell
- Selirand, J., K. Siilivask 1996. *Eesti maast ja rahvast: Muinasajast maailmasõjani*. Tallinn: Olion
- Sevänen, E. 1999. Nationalismi ja kansakuntien muodostumisen luokittelavasta, vertailevasta ja historiallisesta näkökulmasta. — T. Koistinen, P. Kruuspere, E. Sevänen, R. Turunen (toim.), *Kaksi tietä nykyisyyteen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- Smith, A. D. 1995. *Nations and Nationalism in a Global Era*. Oxford: Blackwell
- Sutrop, U. 1999. Eesti keele vanimatest perioodidest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 645–649
- Talv, T. 1992. Käsituse ajaloolise mõjurina. — *Vikerkaar*, nr 6, lk 31–40; nr 11, lk 59–64; nr 12, lk 57–62
- Troska, G., A. Viires 1998. Ehitised ja taluõued. — A. Viires, E. Vunder (koost. ja toim.), *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus

- U n d u s k , J. 1992. Saksa—eesti kirjandussuhete tüpologia. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 583–590; nr 11, lk 645–656; nr 12, lk 709–725
- U n d u s k , J. 1994. Rahvaluuleteksti lõppematus: Felix Oinas, soome meetod ja intertekstuaalne “Kalevipoeg”. — F. Oinas, *Surematu Kalevipoeg*. Tallinn: Keel ja Kirjandus
- U n d u s k , J. 1995. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: Sünekdohhi printsiip. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 577–585; nr 10, lk 669–679; nr 11, lk 746–756
- V i i r e s , A. 1998. Ajalugu ja rahvakultuur. — A. Viires, E. Vunder (koost. ja toim.), *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- W i i k , K. 1996. Põhja-Euroopa rahvaste ja keelte päritolu küsimusi. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 581–589

REIN VEIDEMANN (sünd. 1946) on lõpetanud Tartu ülikooli eesti filoloogina, filoloogiakandidaat 1984. Töötanud Kirjandusmuuseumi teadussekretärina, ajakirjade *Looming* (1983–1986) ja *Vikerkaar* (1986–1990) peatoimetajana, olnud Riigikogu liige (1990–1995) ja kultuuriministeeriumi nõunik; a-st 1998 Tartu ülikooli dotsent, kirjandusteooria õppetooli hoidja ning ajalehe *Eesti Päevaleht* kultuuritoimetuse juhataja.

EESTLANE
ALEKSANDER KESKÜLA
JA RAHVUSTE UNIOONI
III KONVERENTS
LAUSANNE'IS 1916. AASTAL

Kaido Jaanson

1970. aastal väitis Herbert-Armin Lebbin, et 1915. a Lausanne'is toimunud "rahvuste kongressil" rääkis Aleksander Kesküla kodanliku Eesti iseseisvuse loosungist (Lebbin 1970: 68). Kust Lebbin selle väite võttis, pole teada, sest Ferdinand Kulli raamatu (1933: 30) osutatud leheküljel sellest juttu pole. Pealegi on väites korraga kolm viga.

Esiteks — ainus Rahvuste Uniooni (nimetatud ka Liiduks) kongress (enamasti siiski konverents), millest Kesküla osa võttis ja mida on esitatud ka kolmandana, ei toimunud mitte 1915., vaid 1916. aastal. Teiseks — Kesküla seal ei esinenud, vaid üksnes andis sisse memorandumi, ja kolmandaks — selles memorandumis ei olnud põhiohk sugugi iseseisvusel, see oli ainult üks võimalusi, millele ta vihjas, ja seejuures isegi mitte peamine.

Ants Piip (1966: 4–5) ja Eduard Laaman (1936: 334) on olnud täpsemad, kui ajast rääkida, nemad aastaga ei eksi. Piibu arvates leidis konverents aset juulis (seda viga võib isegi mõista, tõenäoliselt arvas ta, et tegu on kuupäevadega vanast kalendrist, ka muidu tundub tema kirjeldus pärit olevast omaaegsest *Novoje Vremjast*). Konverentsi ja seda korraldanud organisatsiooni nimetuse, samuti teistegi vigade õiendamine võtaks aga rohkem ruumi. Pealegi

---

Ilma Eesti Kultuurkapitali toetuseta poleks see artikkel teoks saanud.

selgub tõde hiljem artikli käigus niigi. Hoopiski fantastiline on Kaarel Robert Pusta versioon (1992: 54–55). Ta kõneleb revolutsionäär Friedrich Keskülást ja paigutab Lausanne'i konverentsi aastasse 1918, küll on ta aga näinud Aleksander Kesküla memorandumil alusel tehtud brošüüri, sest vastav pealkiri ja lehekülgede arv on tal täpsed. Tõenäoliselt oli see tal isegi olemas, eesnime võis ta segamini ajada aga parun von der Roppi omaga (kellest allpool pikemalt), sest brošüüril Kesküla initsiaale ei leidu.

Otsida midagi selle konverentsi kohta massiivse Eesti NSV ajaloo teisest, Aleksander Kesküla surma-aastal ilmunud köitest (1963) on asjatu vaev. See käib ka ülikoolidele määratud ENSV ajaloo II köite (1980) ning äsjailmunud *Eesti maa ja rahva (Maailmasõjast maailmasõjani)* (Elango, Ruusmann, Siilivask 1998) kohta. *Kodu lugu* (Laar, Vahtre, Valk 1989: 10) küll mainib Aleksander Kesküla, kuid kirjutab tema nime vigaselt ja teeb tast üksnes vahendaja enamlaste (et tegu on siiski venelastega, eelistaksin sõna "bolševikud") ja sakslaste vahel ning peab Kesküla eesmärgiks "tema enda sõnade kohaselt" ajeseisva Eesti loomist, mis on ometi liialdus. Siiski on eesti ajalookirjeldus sel moel täpapsi hakanud tegelikkusele lähenema.

*

Oma Rahvuste Uniooni III konverentsi eiramise või selle ümber vassimisega ei ole eestlased aga siiski teab kui originaalsed. Seda konverentsi on ignoreerinud muudki ajaloolased väljaspool Eestit. Sama kehtib teatmeteoste kohta. Nii nentis pärast kohast kontrolli Põhjala ja suurriikide entsüklopeediatest Börje Colliander, esimese sellest konverentsist tehtud põhjalikuma ülevaate autor 1964. a (1964: 3). Kordasin tema tööd 1999. a lõpul 1990. aastail ilmunud samalaadsete entsüklopeediatega — midagi ei ole muutunud. Mis kindlasti seletab ka eesti ajaloolaste vaikimist, lihtsalt ei ole midagi kusagilt maha kirjutada. Colliander võrdleb seda vaikimist ühe teise, Lausanne'is 1932. a toimunud konverentsiga, mis käsitles Esimese maailmasõja järgsete reparatsioonide ja sõjavõlgade probleemi ning mida on entsüklopeediates ikka ja jälle registreeritud, samas ka tõdedes, et sellel polnud mingeid tagajärgi. Rahvuste Uniooni III konverentsil olid tagajärjed, nendib Colliander ja nimetab seda konverentsi ideoloogiliseks hoiatuseks XX sajandile. See, et paljud pärast Esimest maailmasõda tekkinud riigid taas kadunud on, ei tohiks põhjuseks olla, et ideel, mis need rajas, puuduks aktuaalsus, sedastas ta 1964. a, ja rahustas,

et ka Aafrika ja Aasia olid sel konverentsil ometi kohal (1964: 11–12).

Mida ütleme nüüd, kui Kesk- ja Ida-Euroopas tollal tekkinud ja vahepeal suuremal või vähemal määral oma suveräänsuse kaotanud riigid on iseseisvuse taastanud ja neid on saanud rohkemgi? Sedamööda, kuidas Aeg on liikunud eemale 1916. aastast, on Rahvuste Uniooni Lausanne'i konverentsi suurus üksnes kasvanud!¹

UNION DES NATIONALITÉS

Samal ajal alles väljub Rahvuste Uniooni enda alguski järk-järgult aegade hämarusest. 1964. a teadis Börje Colliander, et selle Uniooni esimees oli tuntud Prantsuse matemaatik ja poliitik Paul Painlevé (1863–1933), sõjaminister 1917. a ja peaminister septembrist detsembrini samal aastal, kui piirduda tema karjääri tippudega üksnes Esimese maailmasõja ajal (ja kellelt sotsialistide vastuseis võttis muide võimaluse etendada Georges Clemenceau rolli selle sõja lõppedes, üldse oli ta kokku minister viisteist korda). Aseesimees oli Charles Seignobos (1854–1942), Prantsuse XX sajandi alguse prominentsemaid ajaloolasi, Sorbonne'i professor. 1930. aastate *Eesti Entsüklopeedia* märgib ära nad mõlemad, XX sajandi teise poole Eesti entsüklopeediad on nad unustanud.

Uniooni peasekretär ja tema tõeline hing oli aga leedulane, keda ajalugu tunneb (kui tunneb!) nime all Juozas (ka Joseph) Gabrys. Gabrysi lähim mõttekaaslane oli prantsuse ajakirjanik Jean Pélissier. Oktoobris 1911 asutasid nad Pariisis Rahvuste Keskbüroo (*Office central des Nationalités*) ja 1912. a algusest

---

¹Ma arvan, et ei tee valesti, kui pean *Union des nationalités*'d mingil määral 1991. a tekkinud Esindamata Rahvuste Organisatsiooni (UNPO, *Unrepresented Nations and Peoples Organization*) eelkäijaks. On otskui sümboolne, et esimesed sammud selle rajamiseks tehti Tartus ja tänapäeval paikneb Tartus üks selle kahest koordinatsioonibüroost (van Walt van Praag, Mäll 1997: 4). Ainult et UNPO ajalugu on juba kestvam, see organisatsioon on ulatuslikum (1999. a 51 liikmesrahvast) ja ta on — iseseisvam. Colliander nimetas Rahvuste Uniooni kolmandat konverentsi ideoloogiliseks hoiatuseks XX sajandile. Ons UNPO oma assambleedega seda XXI sajandile?

peale andsid nad välja ajakirja *Les Annales des Nationalités*, mille tiraaž ulatus kuni kolme tuhande eksemplarini (Grison 1990: 87; Demm 1990: 95–96; Soutou 1994: 155).

Täpsustatult, kuid väikese “aga-ga” olid need ametid järgmised: Painlevé oli Rahvuste Uniooni Keskbüroo president (*Président de l'Office central de l'Union des nationalités*), Gabrys selle büroo juhataja ehk direktor (*Directeur*), Pélissier aga peasekretär (*le Secrétaire général*) (Karashev-Orgusaar Jaansonile 23. oktoobril 1998). Ent “aga” on selles, et tegelikult oli siiski peasekretär Juozas Gabrys (Colliander 1964: 13), mis võis tuleneda ka sellest, et rahvusvahelisi suhteid kirjeldava ajakirjanikuna oli Pélissier üsna liikuv. Nii näiteks oli ta *Dépêche*'i erikorrespondendina oktoobrist 1912 kuni augustini 1913 Balkanil jälgimas sealseid sõdasid (Soutou 1994: 157). Büroo sekretäriks oli prantslanna Yvonne Pouvreau (Colliander 1965: 16).

Idee seda kõike tegema hakata oli sündinud Prantsuse Rahvusraamatukogu katuse all pärast Juozas Gabrysi kohtumist seal Jean Pélissier'ga. *Le Matin*'i korrespondendina Viinis olevat Pélissier tundnud ja mõistnud rahvusprobleeme paremini kui lääneeurooplased tavaliselt, väidab Demm (1990: 95).

Gabrys ja Pélissier püüdsid oma uniooni vastu äratada huvi silmapaistvate isikute seas ning tegid seda üsna edukalt (Colliander 1965: 10). Kokku 40 tuntud isikut Lääne-Euroopa riikidest olid suhtunud sellesse mõttesse sümpaatiaga, küll oli aga oma rahulolematust väljendanud Venemaa suursaadik Pariisis Aleksandr Izvolski (Colliander 1965: 11; Zetterberg 1978: 60–61). “Annaalide” juurde kuulus *Comité de patronage*, mis koosnes poliitikutest ja prominentsetest isikutest nii Euroopas kui Ameerikas (Grison 1990: 87; Soutou 1994: 154). Mitmes riigis loodi uniooni toetuskomiteed: Ühendriikide toetuskomitee aupresidendiks olnud endine USA president Theodore Roosevelt, tegelikult presidendiks miljonär Edward Carnegie, liikmeteks tulevane president Woodrow Wilson, mitmekordne presidendikandidaat William J. Bryan ja ajakirjanduskuningas William Randolph Hearst (Demm 1990: 95).

... JA JUOZAS GABRYS

Uniooni tegelik hing oli selle peasekretär *de facto* leedulane Juozas Gabrys (1880–1951), “magneetiline isiksus suure võimega võita ja mõjutada inimesi” (Colliander 1964: 14). Gabrysi algu-

pärane nimi oli olnud Paršaitis. Millalgi sajandi esimesel kümnendil muutis ta oma nime (Colliander 1965: 9; Zetterberg 1978: 60). Põhjuseks ei pea tingimata olema olnud revolutsioonilisus. Colliander (1965: 9) on isegi tagasihoidlik, kui ütleb, et Gabrysi tegelik sünnijärge perekonnanimi Paršaitis tekitab piinlikke assotsiatsioone, tulenedes sõnast "põrsas". Lugu oli veelgi hullem, põhisõnaga *paršas* liitub üks leedu keele hulgalistest hellitus- ja deminutiivsetest lõppudest "-aitis" ning nimi tähendab täpselt Põrsakest. Ta oli talupoeglikku päritolu, sündinud 22. II 1880 Suvalki kubermangus Garliava külas. Suvalkijat on sagedasti nimetatud leedu rahvusliku liikumise taimelavaks — erinevalt muudest Leedu osadest oli seal pärisorjus kaotatud juba XIX sajandi algul ning arengule aitas kaasa ka Ida-Preisimaa lähedus.

Poliitilistel põhjustel pooleks aastaks vangistatud 1899. a, õppis Gabrys seejärel juurat Odessas ja osales 1905. a revolutsioonis Leedu Demokraatliku Partei liikmena. 1907. a lahkus ta lõplikult Venemaalt ning õppis Sorbonne'is õigusteadust ja ajalugu (üks tema õpetajaid oli ka Seignobos). Pärast lõpetamist hakkas ta kasutama doktorititlit (Colliander 1965: 9; Demm 1990: 93). Juba varemgi rahvuslikult meelestatud, elas ta 1911. a läbi veel mingi murrangu; juulis Londonis toimunud nn rassikonverentsil pidi ta tõestama, et pole venelane ega poolakas, vaid leedulane (Colliander 1965: 4, 10; Demm 1990: 94). See oligi andnud tõuke Rahvuste Uniooni asutamiseks, kui uskuda Gabrysi publitseerimata käsikirjalisi memuaare. Sellest konverentsist Londonis oli osa võtnud ka Pélissier.

JEAN PÉLISSIER

Gabrysi kolm aastat noorem (sündinud 2. III 1883) Jean Pélissier oli ajakirjanikukarjääri alustanud 1908. a, spetsialiseerudes kohe rahvusvahelistele suhetele, täpsemalt — pingekollete ja väikerahvuste probleemidele. Oma esimese, laineid löönud intervjuu tegi ta Austria-Ungari välisministri ja see käsitles Bosnia-Hertsegoviina probleemi (Soutou 1994: 154).

Kodusõja-aegses Soomes ristus Pélissier' tee Eesti välisdelegatsiooni liikme Ferdinand Kulli omaga rongis, millega Venemaalt lahkusid lääneriikide saatkonnad. Kulli mällu sööbis, et sellal, kui Prantsuse diplomaadid arvasid, et kõige rohkem, mida eestlased Venemaalt suudaksid saavutada, oleks täielik autonoomia, leidis ka selliseid, "[---] kes meie vabanemise ideest vaimus-

tatud said. Eriti tuleks nimetada siin prantsuse kriitikeri ja kirjandustegelast Jean Pélissier'd [---]" (Kull 1996: 160). Pélissier' sidemed Eesti ja eestlastega näikse olnud püsivamadki. 1934. a külastas ta Haapsalus Kaarel Robert Pustat, kes nimetab teda oma vanaks sõbraks (Pusta 1992: 160).

Poliitiliselt kuulusid nii Jean Pélissier kui ka teised Rahvuste Uniooniga seotud prantslased pahempoolsete, kas vabariiklike või radikaalsete sotsialistide hulka, kes vastustasid Poincaré poliitikat, mis tol Esimese maailmasõja eelsel ajal taotles liitu Venemaaga (Soutou 1994: 155–156). Šveitsi ajaloolane Alfred Erich Senn väidab, et Pélissier töötas, vähemalt sõja ajal, *Deuxième Bureau*, Prantsuse luure heaks (1971: 177). Sorbonne'i professor Georges-Henri Soutou ei julge täpsustada, millal just täpselt hakkas Pélissier ühendama ajakirjaniku tööd agendi omaga. Pole võimatu, et juba enne Esimese maailmasõja puhkemist (Soutou 1994: 156). Kindlasti on ta aga propaganda ja luurega seotud 1915. a lõpust peale, kuid seda esialgu, täpsemalt kogu 1916. a vältel Kreekas olles (Soutou 1994: 158). Seega pole kuigi täpne Laamani väide (1936: 334), nagu osanuks Kesküla usaldussuhteid luua "[---] Lausanne'i "Annales des Nationalités" taga seisvate Prantsuse tegelaste Jean Pelissier'ga jt".

RAHVUSTE UNIOON ENNE 1916. AASTAT

Juunis 1912 korraldas keskbüroo Rahvuste Uniooni "Ettevalmistava kokkutuleku" (*Réunion préliminaire*), sest esialgu oli plaanis tõeline konverents alles 1913. a mais või juulis kokku kutsuda. Et aga see Balkani sõdade tõttu ära jäi, hakkas Gabrys seda kokkutulekut hiljem esimeseks konverentsiks nimetama. See "esimene" konverents leidis aset 22.–23. juunil Kõrgema Sotsiaaluuringute Kooli (*École des Hautes Études Sociales*) ruumes (Demm 1990: 96). Konverentsi protokollid ilmusid samal aastal "Annaalides", kuid olid nii väikese levikuga, et sellise konverentsi toimumises on hiljem isegi kaheldud ja arvatud, et seda ei toimunudki (vt Colliander 1965: 12–13). Ometi otsustasid sellest osavõtjad rajada Rahvuste Uniooni (*Union des Nationalités*) ja võtsid vastu selle põhikirja (Demm 1990: 97). Uniooni põhikiri nägi muu hulgas ette töötamist üldise ja igavese rahu ning Euroopa ja maailma föderatsiooni loomise heaks (Colliander 1965: 11). Muide veel üks koht, kust Euroopa Liidu idee algust otsida! Oma ülesannet nägi Rahvuste Unioon etnograafilise, ajaloolise, kunstialase, ma-

jäendusliku ja psühholoogilise materjali kogumises, et suurendada teadmisi erinevate rahvuste kohta, "Annaalid" olid mõeldud selleks, et jagada ajakirjandusele erapooletut ja teaduslikku informatsiooni rahvusküsimusest. Lisaks konverentside korraldamisele ja rahvustevahelise koostöö arendamisele kavandas unioon Pariisis ka Rahvuste Palee ja Muuseumi asutamist (Zetterberg 1978: 60–61; vt ka Colliander 1965: 11).

Nagu öeldud, on Rahvuste Uniooni esimesed sammud paljus vajunud unustuse hõlma, nii mõndagi on teatavaks saanud üksnes tänu suurele Juhusele. Suures osas sellisena jõudsid näiteks 1964. a asjatundjate kätte Gabrysi leedukeelsed mälestused — tema prantslannast abikaasa, kes neid lugeda ei osanud, tahtis need rahaks teha, kui jõhkralt väljenduda, sattus aga õnneks õige ostja peale (Colliander 1965: 4). Seejuures on mälestustest säilinud siiski vaid esimene osa, teine, kolmas ning neljas on kaotsi läinud (Demm 1990: 101). Jean Pélissier oli põhjalikum, tema pidas aastail 1915–1924 päevikut, seda on 53 märkmikku, umbes 6000 lehekülge, mis paiknevad seni publitseerimatuna Pariisis (Soutou 1994: 154).

Juulikriisi puhkedes oli Gabrysi teel Ameerika Ühendriikidesse, kust ta pöördus tagasi 1914. a lõpus (Colliander 1965: 13–14). Järgmise aasta 26.–27. juunil toimus Pariisis Rahvuste Uniooni konverents, mille tegevuses osalesid ka Painlevé ja Seignobos (Colliander 1965: 15). Millalgi pärast seda kolis Rahvuste Unioon, s.t Gabrysi kaastöötajatega, Šveitsi, täpsemalt Lausanne'i, kus paiknes aadressil Villa Messidor Chemin de l'Élysée'l (Colliander 1964: 13–14). Samas asetses ka *Les Annales des Nationalités* toimetuse. Samuti asutas Gabrysi Lausanne'is Leedu Informatsioonibüroo (Colliander 1965: 19–20).

EESTLASED JA RAHVUSTE UNIOON

Eestlaste ja Eesti kohta on nenditud, et enne Esimest maailmasõda ei etendanud nad Rahvuste Uniooni tegevuses ja selle "Annaalide" lehekülgedel mingit rolli (Demm 1990: 96, 99). Kahtlane on ka, kas nn rõhutatud rahvaste kongress, millest kõneleb Ferdinand Kull (1996: 128–130) ja mida ma varem olen pidanud Rahvuste Uniooni esimeseks kongressiks (Jaanson 1990: 961–962), seda ikkagi oli. Mõistetav võib olla, et Kull eksis ajaga, paigutades selle aastasse 1913, kuid raskem on aru saada sellest, et ta ajas segamini ka aastaajad, paigutades sündmuse, mis toimus juunis,

talve. Aastaajad ei ole Pariisis nii sarnased. Küll aga langeb kokku kongressi toimumise koht — “poliitiliste teaduste kooli saal, Sorbonne’i vastas”.

Nii või teisiti, Kulligi mäletamist mööda eestlased sel kongressil sõna ei võtnud, küll aga leppinud ta lätlastega kokku, et need ka Eesti eest välja astuksid. Kes lätlastest kõnedega esinesid, polnud tal enam meeles. Tänapäevaks on teada, et lätlastest osales sel konverentsil 27-aastane, 1910. aastast peale Pariisis elanud Henrijs Simsons, kes oli ka Rahvuste Uniooni liige ja koostas 1913. a “Annaalide” Lätile pühendatud topeltnumbri (Zetterberg 1978: 111).

Siiski oli eestlastest “umbes ühel ajal kongressiga” korraldatud rahvuste kontsertidel esinenud eesti rahvarõivais lauljanna Aino Tamm nelja-viie lauluga ning seal viibinud ka Ado Grenzstein ja Friedebert Tuglas. Kas see oli just see “Põhjamaade rahvaste laulude” kontsert, mis Aino Tamme jaoks tema kaasmaalaste silmade ja sule läbi veidi õnnetuks kujunes, nagu võib järeldada tema biograafiast (Saul 1978: 106–109), pole päris kindel, kuid tundub sedamoodi küll. Ants Piibu väidet, nagu olnuks juba Rahvuste Uniooni 1912. a konverents üksnes Venemaa rahvuste konverents olnud (1966: 4–5), ei kinnita küll ükski hilisem uurimus. Ka tema edasine kirjeldus kui Aleksander Kesk(k)üla rollist ja seal esitatud nõudmistest kui Aleksander Kesk(k)üla rollist on üsna fantastilised ja kaugel tõepärasest. Kuni apsuni, kus ta kirjutab prantsuse ajakirjanikust M. Pélissier’st. Sellega teeb ta vea, mida hiljem nii sageli kordasid Nõukogude Eesti ajalookontrapropagandistid ja mõnikord ajaloolasedki, kelle tööd kohati kirendasid M.-initsiaaliga diplomaatidest ja poliitikutest. M. nimelt on lühend tähistamiseks sõna *monsieur* — härra —, mis on eriti sage esinema diplomaatilistes tekstides. Ent mõni rida edasi esitab Piip vigasena ka Otto Strandmani nime.

1915. a toimunud teisel kongressil eestlasi kindlasti polnud ning seda hoolimatust kahetseb toimumust üsna põhjaliku ülevaate andnud sama aasta *Postimees* (nr 175, 4. (17.) VIII) Lätlasi oli kohal ja esines koguni kaks. Üks neist oli kirjanik Anna Ҷениң(a). Ҷениңa olevat kuulutanud: “On olemas kaks Venemaa: endine bürokraatiline Venemaa, millele saksa vaim võõras ei ole, ja intellektuaalne Venemaa, mis meile palju töötab ja meiega sõbrustab; Saksamaa on aga ainult üks: preisiline, militaristiline Saksamaa [---]” Konverents oli rõhutatult *Entente*’i-sõbralik ja Keskkriikide-vaenulik (Colliander 1965: 16).

JUOZAS GABRYS JA SAKSAMAA

Võib mõista, miks Juozas Gabrys oma Rahvuste Uniooni, täpsemalt Rahvuste Keskbürooga Prantsusmaalt ära kolis. Üks põhjus torkab kohe silma, teine esmapilgul mitte nii väga. Esiteks asutas unioon end ühe sõdiva poole territooriumilt, Pariisist, ümber erapooletule pinnale, Šveitsi. Vaid valik Šveitsis oli pisut kummaline: võrreldes neutraalsemalt meelestatud Genfiga oli öhkkond Lausanne'is üsna saksavaenulik. Teiseks langes asukohavaheetus kokku ajaga, mil keiserliku Saksamaa väed okupeerisid Leedu. Selle asukohavahetusega seoses näib side senise esimehe ja aseesimehega katkenud olevat — ei Painlevé ega Seignobos ei osalenud Rahvuste Uniooni konverentsil Lausanne'is ega saatnud sellele isegi tervitustelegrammi (Colliander 1964: 13–14). Veelgi enam, Painlevé läkitas Lausanne'i isegi saadiku, kes keelitas Gabrysi 1916. aastal planeeritavat konverentsi ära jätma, millest viimane aga keeldus (Colliander 1965: 27–28).

Esimene kirjalik dokument Gabrysi lähenemisest sakslastele pärineb novembrist 1915 (Colliander 1965: 23). 1916. a jaanuaris Saksa rittmeister Wilhelm Steputatiga Stuttgartis peetud läbirääkimiste tulemusena kirjutas Gabrys aga alla koostöölepele, mis kohustas teda olema saksasõbralik ja allutas tema tegevuse Saksamaa Välisministeeriumi kontrollile (Zetterberg 1978: 66–67). Üheks tema varjunimeks sai seejuures Garlava, mõnikord kirjutas ta alla ka Peter Gabrys de Garlava (see pidi viitama tema sünnikohale, Garliava külale), ning teine oli Käufer, tõlkes saksa keelest Ostja (Zetterberg 1978: 65). Ma ei tea, kes selle viimase nime ette pani, kuid, nagu edaspidisest näeme, tundub selles olevat mingi varjatud mõte. Gabrys ostis, mitte ei müünud...

Mis sundis Gabrysi minema koostööle Saksamaaga? Rohkem kui üks autor on nentinud tema lääneriikide, täpsemalt anglosakside ja prantsuse- ehk *Entente'*- (seega võiks öelda ka, et demokraatiameelsust), isegi venemeelsust (Colliander 1964: 14; 1965: 6–7, 21; Demm 1990: 99–100). Gabrys ei sidunud end hiljemgi jäägitult Saksamaaga. Aastail 1917–1919 ilmus prantsuse keeles mitu raamatut, mis kritiseerisid Saksamaa okupatsioonipoliitikat Leedus (Colliander 1964: 14–15) ja autor varjus pseudonüümi C. (Marie Camille) Rivas taha. Senn arvab, et Rivas oli üksnes Gabrys (1971: 189). Tegelikult oli autoreid rohkem, nagu nähtub Gabrysi mälestustest, kuid ka sealt ei tule välja, kes. Küll aga on ainus Gabrysi teadaolevalt kahasse kirjutatud raamat tehtud nön-

da koostöös Pélissier'ga (Colliander 1965: 23). Ühtlasi oli see aeg, mil ta sakslaste rahadega valmistas trükiks ette Lausanne'i konverentsi materjale. Ilmselt kulus osa neist rahadest ka Rivase töö finantseerimiseks, mis võib ka seletada tema suuri arveid sakslastele (Senn 1971: 188–189). Oma "Rivase" dokumentidekogu Saksa võimude okupatsioonipoliitikast Leedus aastail 1915–1918 nimetas Gabrys "meie Suureks Berthaks" (Senn 1971: 189). Kui mälu mind ei peta, nimetati Suureks või Paksuks Berthaks kahurit, millega sakslased ähvardasid või isegi tulistasid Esimese maailmasõja ajal Pariisi.

Gabrysi — nagu muide Keskülagi — kohta võib laiendada järeldust, milleni 1972. a jõudis Jerry H. Hoffman, kes analüüsis nende mõlemaga ajalooliselt rollilt sarnanenud ukrainlase Vladimir Stepankovski (kellest veel mõni sõna allpool) kasulikkust või kahjulikkust sakslastele Esimese maailmasõja lõpufaasis — probleem on: kes kasutab ära keda? Hoffman jõudis veendumusele, et ehkki sakslased seda tol ajal ette ei kujutanud, ei ammutanud nad suurt kasu oma investeeringutest sellesse "Saksa agenti" (Hoffman 1972: 602). Isegi mitte eriti suurte riikide ajaloouurijad on küllaltki tihti pidanud põhimõttetuseks seda, kui mõne nende poliitiku sümpaatiad on kaldunud kord ühe, kord teise välisriigi suunas. Mis ei pruugi sugugi seda olla, vaid võib olla täiesti vastupididi — põhimõtteks on lihtsalt väikerahva enda huvid. 1916. a 10. märtsil ilmus Gabrys Saksamaa Berni saadiku Gisbert von Rombergi juurde ja tegi ettepaneku luua Venemaa Väikerahvaste Liiga. Nii kirjutab rootsi keelt tõenäoliselt mitteoskav (vähemalt ei ilmne, et ta oleks kasutanud rootsikeelseid allikaid) šveitslane Alfred Erich Senn (1971: 176). Zetterbergi järgi arutasid sel päeval Gabrys, Stepankovski ja Saksamaa Berni saatkonna nõunik Schubert Venemaa Väikerahvaste Liiga asutamist. Konkreetsema vormi võtab tema *Ligue des nationalités allogenes de Russie* plaan sama aasta aprillikuu esimesel poolel, selle põhikirjavisand meenutab vägagi Rahvuste Uniooni põhikirja. Ent enne kui kava realiseerima hakata, laseb Gabrys Rombergil Berliinist järele pärida, mida arvavad leedulase ideest riigikantsler ja Saksamaa Välisministeerium (Zetterberg 1968: 67–69). Kuid Gabrys ei olnud oma kavaga ükski.

ALEKSANDER KESKÜLA KUI PIONEER

Esimest korda oli võtnud kõne alla mõtte asutada mingi Vene impeeriumi rahvaste blokk või ühendus Aleksander Kesküla, seda samuti vestluses Gisbert von Rombergiga, kuid juba 1915. a veebruaris, seega enam kui aasta varem, pärast oma visiiti Viini, kus ta käis selleks, et astuda kontakti ukrainlastega (Senn 1971: 63, 179–180).

Kesküla kava kohaselt pidanuks toimuma kõigepealt kusagil, tõenäoliselt Šveitsis, konverents, millest oleksid osa võtnud Krakovi Sotsialistliku Partei (Poola), Ukraina, Eesti, Valgevene, Leedu, Moldova, Gruusia, Venemaa muhameedlaste ja võib-olla ka Soome esindajad. Sellel konverentsil oleks koostatud programm kongressiks, mis oleks kutsutud kokku Stockholmi, kus oleks asutatud Venemaa Võõrrahvaste Liit, mis oleks tegutsenud kuni nende rahvaste vabastamiseni (Zetterberg 1978: 58).

Ent siis ei saanud sellest miskipärast asja. Asjad hakkasid liikuma alles pärast seda, kui 1916. a kevadtalvel paneb oma käe külge baltisakslane Friedrich von der Ropp. Ent Seppo Zetterbergi monograafia (1978) Venemaa Võõrrahvaste Liiga tekkimist käsitleva peatüki esimene osa on ikkagi pühendatud Aleksander Keskülale (Zetterberg 1978: 52–58), alapeatükid Juozas Gabrysi ja Friedrich von der Roppist tulevad alles pärast seda.

FRIEDRICH VON DER ROPP

Gabrysi mälestuste kohaselt on sündmuste kulg järgmine: tema juurde ilmub kaasmaalane parun Friedrich von der Ropp, nende esimese kohtumise kohaks on Palace Hôtel Lausanne'is ja Ropp küsib, kas Gabrys ei tahaks tal aidata organiseerida Venemaa rõhutud rahvaste konverentsi. Gabrys ei nõustu sellega ja teeb tingimuseks, et tema organiseerib oma Rahvuste Uniooni konverentsi, Ropp kutsub aga sinna kokku oma Venemaa rahvused, millega Ropp oli pärast mõnepäevast mõtlemist ka nõustunud. Gabrys aega ei täpsusta, tema sõnutsi juhtus see 1916. a algul (Zetterberg 1978: 108).

Colliander arvab, et see algus oli veebruaris või märtsis 1916 (1965: 24). Zetterberg kahtleb selles, tema pakub välja mai, täpselt mai viimase dekaadi, mil Ropp viibis Šveitsis, ja tema argumentatsioon tundub veenev. Esiteks kirjeldab aprillis, pärast Gabrysi kava Berliini jõudmist, Šveitsis käinud Bernhard von

Uexküll (kellest allpool täpsemalt) veel 29. IV von der Roppile Gabrysi nii, nagu olnuks leedulane parunile tundmatu (Zetterberg 1978: 75–76), teiseks esitavad Gabrysi ja Ropp oma konverentsiplaani Saksa võimudele mai-juuni vahetusel. Siis, mitte varem, algab ka osavõtjate otsimine (Zetterberg 1978: 108–109). Von der Roppi näol astus ajaloo näitelavale veel üks leedumaalane. Üks põhjus temast pikemalt rääkida on see, et nii saaks seletada Aleksander Kesküla edaspidise käitumise motiive, teiseks põhjuseks on, et ilma temata poleks Rahvuste Uniooni III konverents Lausanne'is tõenäoliselt teoks saanud. See baltisakslane oli sündinud Leedu põhjaosas, mistõttu ta tundis end õigustatud olevat selle maa saatuses kaasa rääkima. Meil tasuks ka teada, et tema naine (abiellusid juulis 1914) Elisabeth ehk Lilli, neiuna Stolle, oli pärit Tartust (*Deutschbaltisches...* 1970: 640). Asjatundmatule ütlesin, et von der Roppide aadlisugu pärines ei kellestki muust kui Liivimaa piiskopi Alberti vennast Theodericusest, kes oli piiskop Hermann'i vasall Ugandis (Ropp 1961: 8–9; *Henriku...* 1982: 39).

Kui uskuda Roppi, olid tema esivanemad juba XVI sajandil omandanud maavaldusi Leedus, kus oli sündinud ka tema Vene ohvitserist isa (Ropp 1961: 9–10; vt ka *Deutschbaltisches...* 1970: 640). Tema ema oli vene kindrali tütar, kes oli salaja astunud luteri usku ja et segaabeludest lapsed tulnuks Vene riigi seaduste kohaselt kasvatada õigeusklikena, siis oli perekond karistuste vältimiseks 1886. a kolinud Dresdenisse, kus möödus Friedrichi lapsepõlv (Ropp 1961: 12–14). Inseneriks õppinuna veetis ta enne Esimest maailmasõda mitu aastat Aafrikas. Maailmasõja puhkedes oli Friedrich von der Ropp oma Leedu mõisas Dazogiris. Nüüd otsustas ta pakkuda end Saksamaa käsutusse “sidemehena”. Ta lahkus Soome kaudu Venemaalt ja siirdus Berliini, kus Saksa välisministeerium tema pakkumise vastu võttis. Muu hulgas käis ta selle ülesandel kaks korda Ameerika Ühendriikides (Colliander 1964: 17), kust teisel korral pöördus Suurbritannia ja Norra kaudu tagasi 1916. a jaanuaris (Ropp 1961: 99). Seejärel oli ta pühenud Venemaa, täpsemalt selle vähemusrahvuste probleemidele (Colliander 1964: 17).

Loodava Venemaa Võõrrahvaste Liiga tulevase Stockholmi büroo juhataja Herman Gummeruse paberites esineb von der Roppi nimi esimest korda 8. IV 1916 (Colliander 1964: 18). Päris algus jäi hämaraks aga Gummeruselegi, vaatamata tema ja Roppi tihedatele ja kohati üsna südamlikele suhetele, sest 1933. a päris ta

sel aastal viimast külastanud 24-aastaselt Börje Collianderilt huviga, kas tollel on õnnestunud teada saada, kuidas “kinnine parun” tegelikult “sellesse sattunud oli” (Colliander 1964: 20). Tundub, et Colliandergi ei saanud seda teada. Igal juhul ei kirjuta ta sellest ka kolmkümmend aastat hiljem midagi. Ragnar Numelin, hilisem teadlane ja poliitik Soomes, kes tollal hankis liigale Berliini edastamiseks Soome kohta käivat infot, avaldas 1969. a Zetterbergile arvamust, et Ropp “seisis suuremal või vähemal määral Saksa välisministeeriumi teenistuses” (Zetterberg 1978: 148). Kesküla pidas von der Roppi üsna kahtlaseks isikuks ja väljendas isegi kahtlust, kas Ropp ongi selle mehe õige nimi (Zetterberg 1978: 200, 171). See oli liialdus, nimi Friedrich von der Ropp oli siiski õige, kuid varjunimi oli temalgi, nimelt Rudolph (Zetterberg 1978: 261).

Samas tundub, et von der Roppile ei tohi läheneda kui avalisele agendile. Temal olid ka oma motiivid ja ta käitumine ei langenud mitte alati kokku sellega, mida ametivõimud temalt ootasid (vt Zetterberg 1978: 209–210, 238–239, 241–242, 259). Osalt kajastub see tema memuaarideski. Samas tuleb Roppi mälestustele läheneda kahetise mõõdupuuga. Ühest küljest peab võtma arvesse, et autor kindlasti suurendab enda rolli, ületähtsustab oma osa sündmuste kavandamisel ja mõjutamisel. Teisest küljest olnuks tal aga, nagu ilmutavad üksnes osaliseltki säilinud dokumendid ja muud allikad, tunduvalt rohkem kirjutada. Mida me teaksime Venemaa Võõrrahvaste Liiga ja von der Roppi tegevusest siis, kui selle arhiiv poleks, nagu tema lesk märgib, aegade jooksul kaotsi läinud²?

---

²Paraku pole alles ka Venemaa Võõrrahvaste Liiga keskbüroo arhiivi, nagu nendib Zetterberg (1970: 211; 1978:11), mis on ka mõistetav. Samuti on von der Roppi memuaarid liiga ajaloo uurimise seisukohalt tema sõnutsi mittemidagiütlevad (1978: 10), millega peab täielikult nõustuma. See nending tundub seda mõjuvam, mida rohkem tutvuda näiteks liiga Stockholmi büroo juhataja Herman Gummeruse fondiga Soome Riigiarhiivis, milles on Roppiga seotud dokumente, kirju temalt ja temale. Seetõttu on Venemaa Võõrrahvaste Liiga tegevuse uurimisel dokumentaalse materjali poolest tähtsusetult esimesel kohal keiserliku Saksamaa Välisministeeriumi arhiiv, Herman Gummeruse fond Soome Riigiarhiivis on aga omalaadne liiga Stockholmi büroo fond (Zetterberg 1978: 10–11).

Von der Roppi mälestuste järgi (1961) olid tema vaated Venemaale ja selle rahvusprobleemidele järgmised: eelkõige oli ta veendunud, et Venemaal tuleb revolutsioon (103, 119), seepärast arvas ta, et Saksamaa ei tohi taotleda separaatrahu valitseva tsaarirežiimiga (103). Ta arvas, et Saksamaa eesmärk idas peaks olema Venemaa purustamine, selle hajutamine rahvuslikeks koostisosadeks ja impeeriumi asemele suure rahvustekompleksi rajamine: “[---] *dann an Stelle des Imperiums die Begründung eines grossen Völkerkomplexes.*” (103.) “Venemaa detsentraliseerimine, kõikide sealsete rahvaste taaselustamine — see oli minu soov,” kinnitas ta enda kohta (114). Samas väitis ta end vastustavat igasugust anneksiooni — Saksamaa poolt juba Venemaal vallutatud alad pidanuks tema arvates kõigepealt vabaks saama (103). Nii pidas ta ebaõnnestunuks ideed alustada poolakate germaniseerimist (113). “Mis Saksamaa ühe käega vabastas, selle ta teise käega rikkus,” kritiseeris ta Berliini poliitikat Poolas (116). Ka ei tahtnud ta olla suurvenelaste vaenlane — need pidanuks üksnes rahulduma omaenda piiridega ja neil ei peaks enam olema võimalust teisi rahvaid rõhuda (109). Küll aga arvas ta, et see rahvaste vaba kooslus idas peab tekkima Saksamaa abiga (110, 121). Eestlastestki arvas ta veebruaris 1918, et need teeksid targasti, kui oma hädadega võimalikult kiiresti Saksa valitsuse poole pöörduksid, sest see oleks ainuke, kes neid tegelikult abistada suutvat (SRA (Soome Rahvusarhiiv), 602:220 (Herman Gummeruksen kokoelma), 52). Ning eestlaste orienteerumist *Entente*’ile pidas ta fundamentaalseks veaks ja nende neutraliteeditaotlusi utoopiaks (SRA, 602:220, 52).

... JA TEMA LOS VON RUSSLAND

Vaadates 1961. a tagasi ammustele aegadele, pidas von der Ropp end liiga innukaks idealistiks, kelle unelmail polnud ruumi tegelikkuses. Siiski oli ta veendunud, et midagi kestvat jäi: kehtestanud oma võimu Venemaal, ei jäänud “nõukogudel” siiski üle midagi muud, kui vastu oma tahtmist tunnistada võõrrahvaste eksisteerimist, kellele Saksamaa oli avanud omaenda elu... Nad ei saanud enam uuendada tsentraliseeritud tsaaririiki, vaid pidid rajama Nõukogude Liidu. Ehkki raudses haardes, tähendas see rahvusliku omapära püsimist: “Kui kord bolševism lõpule jõuab, siis tulevad need päevalgele,” oli ta veendunud (110). Selline veendumus oli prohvetlik isegi 1961. aastal, rääkimata varasemast

ajast. See lähtus tõdemusest, et “rahvad ei lakka igatsemast tõelist iseseisvust” (110). Ja tõepoolest — alles XX sajandi viimasel kümnendil omandas von der Roppi sajandi keskpaiku kirjapandud memuaaride pealkiri (“Eilse ja homse vahel”) oma tõelise sisu.

Seotus liigaga ja seetõttu kaudne kontakt Keskülaga ei jäänud Roppi ja Eesti ainsaks kokkupuutepunktiks noil tormistel aegadel. 1918. a algul käsitleb tema ja Gummeruse kirjavahetus sageli Eesti välisdelegatsiooni tegevust ja püüdlusi. Gummerus informeerib Roppi üsna täpselt Jaan Tõnissoni seisukohtadest ja teatab 10. II 1918, et Tõnisson on palunud teda uurida, kuidas suhtuvad Saksa valitsus ja avalik arvamus Eesti Maanõukogu poolt tõenäoliselt peatselt tehtavasse Iseseisvusdeklaratsiooni ja kas võib Eesti loota oma sõltumatus tunnistamist Saksamaa poolt. Tõnisson tahtis ses suhtes informeerida oma kaasmaalasi, s.t Eesti poliitikuid, kodus (SRA, 602:220, 51). See ei jää Roppil viimaseks korraks Baltikumi probleemiga seotud olla. 1919. a kaitses ta *Landeswehr*'i huve Pariisis (Ropp 1961: 133), 1920. a on ta aga salajase Balti Ordu rajajaid ja juht (*Deutschbaltisches...* 1970: 640).

Ent tagasi Esimese maailmasõja aegadesse. Zetterberg (1978: 70) võtab Roppi taotlused lühidalt kokku nii: “Roppi eesmärk oli Venemaa täielik hävitamine, lagundades selle rahvuslikeks koostisosadeks.” Oma mälestustes väidab Ropp, et tema olnud esimene, kes välisminister von Jagowile rääkis Venemaa vähe-
musrahvuste ärakasutamisest Venemaa revolutsioneerimisel ning kirjeldab ministri hämmastunud reaktsiooni sel puhul (Ropp 1961: 104–105). Võib-olla. Tema oli ka korraldanud 1916. a märtsi algul Berliinis *Deutsche Gesellschaft*'i ruumes koosoleku, millest võtsid osa juut, soomlane, muhameedlane, poolakas, soomlane, kaks georglast ja peale Roppi veel vähemalt kaks baltisaksa päritolu meest (Zetterberg 1978: 70). Tõenäoliselt on see koosolek sama, millest kõneleb saksa ajaloolane Fritz Fischer (1964: 296), nimetades korraldajaks Saksa välisministeeriumi. Kui poolakas maha ja ukrainlane juurde arvata, on koosolijate koosseis ühesugune. See koosolek toimus 10. III, täpselt samal päeval, mil Gabrys olevat oma ideega Venemaa Väikerahvaste Liigast Saksa Berni saatkonda külastanud (Senn 1971: 176). Kõik koosolijad esindasid Berliinis paiknevaid ja Saksa ametiasutustele ammu tuttavaid pagulaskomiteesid. Koosoleku eesmärk oli moodustada mingis lödvas vormis komitee, mis alustaks Venemaa-vastast kampaniat. Selle Lahti Venemaast Liikumise (*Los von Russland*) esimeseks sammuks pidi saama mõnele mõjukale isikule

protesti saatmine, et nõnda avaliku arvamuse kaudu just Ameerika Ühendriikide ja Suurbritannia venevastaseid ringkondi mõjutada. Protestiavalduse kava oli Roppil selleks koosolekuks juba valmis. Kes pidanuks olema adressaat, ei olnud tol hetkel aga veel selge (Zetterberg 1978: 70–71).

DAS AUSWÄRTIGE AMT...

Otsus ühendada mõlemad liikumised, Gabrysi Venemaa Väikerahvaste Liiga ja Roppi Lahti Venemaast, sündis keiserliku Saksamaa välisministeeriumis (Zetterberg 1978: 75). 45 aastat hiljem ei tee von der Ropp saladust, et vahendid oma tegevuseks sai ta 1916. a Saksa välisministeeriumilt, tema ettevõtmist toetasid välisminister von Jagow ja asevälisminister Zimmermann, kellega ta sel eesmärgil ka kohtus (1961: 104–105). Ent on lahtine, kes oli muna, kes kana. Ehkki Roppi esitusest jääb mulje, et Venemaa Võõrrahvaste Liiga näol oli tegu tema idee ja selle teostusega, võib konstrueerida ka teistsuguse seose — nimelt sellise, et tema oli lihtsalt tööriistaks.

Lähemate nädalate sisse mahub nimelt üks küllaltki tähtis ja meie teema seisukohast intrigeeriv sündmus. See oli kõne, mille pidas 5. IV 1916 Reichstagis Saksamaa riigikantsler Theobald von Bethmann Hollweg ja milles ta deklareeris, et Saksamaa ei tagasta kunagi vabatahtlikult “reaktsioonilisele Venemaale” enda ja oma liitlaste poolt vabastatud, Läänemere ja Volõõnia soode vahel asetsevatel aladel elavaid rahvaid. Konkreetselt nimetas ta poolakaid, leedulasi, baltisakslasi ja lätlasi (Colliander 1964: 15; Senn 1971: 176; Fischer 1965: 73).

Senni andmetel oli Romberg Gabrysi ettepaneku edastanud Berliini 15. IV ning ta tõdeb, et Berliin haaranud Gabrysi plaanist kinni entusiasmi, mida see polevat osanud aimatagi (Senn 1971: 177). Eelneva taustal tundub see tõdemus naiivsevõitu. Aprilli algul on von der Ropp juba Stockholmis organiseerimas oma eesmärkide jaoks soomlasi (Colliander 1965: 25). Tema ja tulevase Venemaa Võõrrahvaste Liiga Stockholmi büroo tulevase juhataja Herman Gummeruse esimene kohtumine toimus, nagu juba märgitud, 8. IV 1916. 15. IV arutab Ropp Stockholmis Gummerusega Liiga Stockholmi büroo eelarve küsimusi (SRA: 602:220, 40).

Nüüd astub näitelavale kolmaski baltisakslane, kelle suguvõsa nimi tänu oma soomeugrilikule kõlale on meil tuntumgi kui von der Roppide oma: parun Bernhard von Uexküll. Zetterberg mäa-

ratleb teda kui "välisministeeriumi teatud liiki kaastöölisi" (*der ja auch eine Art Mitarbeiter des Auswärtigen Amtes war*). Mõõdub napilt nädal, kui too kaupmees Benno von Ulrichi nime all sõidab Šveitsi, et kohtuda Gabrysiiga. Ulrich, ent samuti Alexander on varjunimed, millega ta jääbki esinema niihästi tekkiva liiga kui Saksa välisministeeriumi kirjavahetuses.

Komandeeringu põhjuse võib välja lugeda märkusest, mille Rombergi 15. aprilli kirjale on teinud krahv Friedrich Pourtales, Saksa välisministeeriumi Venemaa osakonna juhataja ja Esimese maailmasõja eelne Saksamaa suursaadik Peterburis: "Sama kavatsus on parun von der Roppil. On soovitatav mõlemad härrad kokku viia." (Zetterberg 1978: 75.) Olgu märgitud, et seegi viitab asjaolule, et Gabrys ja Ropp ei saanud varem kohtunud olla. Bernis toimunud läbirääkimistel otsustati Gabrysi ja Roppi liikumised ühendada Venemaa Võõrrahvaste Liiga nime all, sest von der Roppi Lahti Venemaast nimetust peeti liiga järsuks ja teravaks (Zetterberg 1978: 77). Bernhard von Uexküll jäi edaspidigi liiga asjade juurde, juhatades liiga keskust Berliinis (Senn 1971: 177).

Revolutsioneerimispoliitika juhtfiguuriks Saksa välisministeeriumis oli Arthur Zimmermann. Töötanud seal 1905. aastast peale oli temast 1911. a saanud alamriigisekretär. Tema tähtsus oli seda suurem, et ta nautis keisri isiklikku usaldust ja et välisasjade riigisekretär (s.o välisminister) Gottlieb von Jagow viibis sagedasti Berliinist eemal. Novembris 1916 sai Zimmermannist endast välisminister (Zetterberg 1978: 49).

Seega sai 1916. aastast peale Saksamaa poliitika sisuks Venemaa suhtes vabastamine ehk eraldamine, mis seadis eesmärgiks puhverriikide moodustamise Venemaa küljest vallutatud aladel, nagu nendib Fischer (1965: 73). Samal aastal rajatud Venemaa Võõrrahvaste Liiga kohta ütleb ta, et selle ülesandeks oli koondada ühe katuse alla eri rahvuste seni omaette eksisteerinud, juba rohkem või vähem Saksamaast sõltuvad komiteed, et nende tegevust paremini koordineerida (Fischer 1965: 84). Teisisõnu oli see omalaadne katusorganisatsioon Venemaa vähemusrahvuste selliste organisatsioonide jaoks, mis otsisid kaitset Saksamaalt (Zetterberg 1978: 9).

Saksa välisministeeriumi poolt oli loodava liigaga sidemeheks vabahärra Otto Günther von Wesendonck, saatkonnasekretär, kes vastutas ministeeriumis propaganda eest rahvusküsimuste valdkonnas ning oli üldse vahemeheks ministeeriumi ning mitmesu-

guste revolutsiooniliste organisatsioonide vahel (Senn 1971: 179; Fischer 1964: 172; Zetterberg 1978: 49). Wesendoncki kaudu liikus vähemalt esialgu, kui liigat organiseeriti, ka selle post. Nii pidi Stockholmi büroo liigale määratud kirjaümbrikud panna veel teise, Wesendonckile adresseeritud ümbrikusse (SRA, 602:220, 52). Hiljem hakkas Stockholmi büroo Berliinis asetseva keskbürooga sidet pidama rohkem Saksa Stockholmi saatkonna kaudu (Zetterberg 1978: 149–150). Šveitsis tegelesid liiga ja Rahvuste Uniooniga Saksamaa saadik Gisbert von Romberg ja saatkonnasekretär Carl von Schubert. Viimasega, kellest 1920. aastail sai Saksa välisministeeriumi Briti osakonna juhataja ja hiljem välisministeeriumi riigisekretär, jätkus von der Roppi koostöö edaspidigi (Ropp 1961: 143–154).

... JA NEED TEISED ORGANISATSIOONID

Üks selliseid oli *Nachrichtenstelle für den Orient* (Zetterberg 1978: 50). Hiljemalt 31. V informeeris Ropp seda asutust plaanitatavast konverentsist, paludes ühtlasi abi tatarlastest, kirgiisidest, pärslastest (iraanlased) ja võimaluse korral ka Kaukaasia mägi-rahvastest delegaatide leidmisel (Zetterberg 1978: 109). Selle Berliinis aadressil W. 50, Tauentzienstrasse 19a paikneva organi Vene osakond koostas kuuülevaateid sellest, mis toimub Venemaa vähemusrahvustega asustatud aladel. Ülevaadete tiraaž oli 1800 ning neid saadeti toimetustele ja eraisikutele nii sise- kui välismaal. Alates 15. VI 1916 hakkas neid saama ka Herman Gummerus Stockholmis (SRA, 602:220, 55). Aastail 1916–1917 ei leidnud valgustamist mitte üksnes poolakate, soomlaste, juutide, leedulaste, lätlaste ja eestlaste või ka armeenlaste, grusiinlaste ja muhameedlaste, vaid ka nii kaugete rahvaste nagu jakuutide ning burjaatide olukord ja probleemid. Ning loetelu ei ole seejuures kaugelgi täielik. Saksamaa jälgis tähelepanelikult Venemaa rahvusprobleeme.

Selle *Stelle* tegelastest, kes olid liigaga seotud, tundub tähtsaim olevat Harald Cosack (1880–1960), varjunimega Hans Altdorfer (Zetterberg 1978: 261). Temagi oli baltisakslane, sündinud Pärnus ja lõpetanud sealse gümnaasiumi aastal 1898. Aastail 1898–1904 õppis ta Tartu ülikoolis, alul (kuni 1902) keemiat, seejärel juurat. Töötanud viis aastat pedagoogina Taškendis, siirdus ta 1909. a Saksamaale, kus õppis aastail 1909–1914 Berliini ülikoolis slavistikat ja ajalugu. Aastail 1915–1920 oli Cosack ametli-

kult Berliinis asetseva Saksa Idainstituudi (*Deutsche Orient-Institut*) Venemaa osakonna juhataja (*Deutschbaltisches...* 1970: 150–151). Ent kui otsustada Herman Gummeruse päevikute järgi, siis viibis ta sõja-aastail sagedasti ka Stockholmis, kus esines, nagu öeldud, Hans Altdorferi nime all (SRA, 602:220, 40, vt nt 14. VII, 16., 17., 24. ja 28. X 1917). Aastail 1947–1951 töötas Cosack Ida-Euroopa ajaloo professorina Rostocki ülikoolis (Zetterberg 1978: 70–71). Rostockis ta ka suri³.

Stelle'st kindlasti tähtsam, pigem juba välisministeeriumiga ühel tasemel olev asutus oli Saksa Kindralstaabi *Sektion Politik*. Seegi tegeles revolutsiooniliste organisatsioonidega välismaal. Kuni 1916. a juulini juhatas seda diplomaat Rudolf Nadolny, alates 1916. a juulist oli "seksiooni" juhiks Dietrich von Hülsen (Zetterberg 1978: 49). "Seksiooni" esindajaks, vähemalt üheks selle esindajaks Stockholmis oli "direktor" Hans Steinwachs, kes elas aadressil Östermalmsgatan 51 või vähemalt tegutses seal (SRA, 602:92 (Edvard Hjeltin kokoelma)). Väide, nagu olnuks Steinwachs Stockholmis üksnes kontrollimaks Kesküla (Zetterberg 1978: 230), on muidugi napp ega näita sugugi selle mehe kogu haaret. Nii oli 30. X 1917 Steinwachsi külastanud Gummerus üllatunud, kui hästi oli too kursis kõigi tema ettekannetega ja üldse sellega, mida Gummerus tegi (SRA, 602:220, 40).

Liiga loomise telgitagustest oldi algusest peale informeeritud ilmselt ka mujal, kus vaja. Saadik Rombergi heakskiidul sõlmisid Uexküll, Gabrys ja Stepankovski 1916. a kevadel mitme *Entente*'i riigi ajakirjanikega kokkuleppe, et need kindla tasu eest kuus avaldaksid vähemalt kord nädalas ühe Venemaa-vastase suurema artikli. Loomulikult oli nende seas meile juba tuttav Jean Pélissier

---

³Karta on, et temaga läks hauda kaasa nii mõndagi huvitavat. 24. X 1917 teatas VSĐT(b)P välismaabüroo liige Karl Radek Venemaa Võõrahvaste Liiga Stockholmi büroo juhatajale Herman Gummerusele, et 2–3 nädala pärast võtavad bolševikud Venemaal võimu ning kirjeldas üsna üksikasjalikult, mida nad siis teha kavatsevad. Kohe seejärel siirdus Gummerus Altdorferi, s.o Cosacki juurde, viimane aga pärast seda Berliini, sest 28. X oli ta sealt tagasi, vabandades Gummeruse ees, et oli mingitel põhjustel viibinud Berliinis kauemgi, kui esialgu kavatse- nud (SRA, 602:220, 40). Väärrib allakriipsutamist kiirus, millega bolševikud Berliini informeerima töttasid — otsuse võtta võim vägivaldsel teel oli VSĐT(b)P juhtkond teinud 23. oktoobril (Kan 1999: 105).

Le Temps'ist (Zetterberg 1978: 78). Teades Gabrysi ja Pélissier tutvust ja koostööd ei olegi see nii üllatav, intrigeerib pigem asjaolu, et detsembrist 1915 kuni novembrini 1916 töötas Pélissier ka Prantsuse mereväeatašee alluvuses Ateenas (Soutou 1994: 158). Oma silm ja kõrv, kes samas ka sakslaste käest raha sai, oli Londonilgi. Selles ajakirjanike nimekirjas olnud ning *Daily News*'i ja *Manchester Guardian*'i esindanud John White oli Senni andmetel Inglise valitsuse ametlik agent (Senn 1971: 177).

ULJANOV, ZÜRICH, SPIEGELGASSE 14

See oli aeg ja isegi kant, kust rahvaste enesemääramise idee ja praktika, eelkõige vastase õonestamise variantides, mille Lenin hiljem omaks tegi, liikuma hakkasid. Eeldused olid tekkinud varem ja sõltumata ei sakslastest ega Leninist. Süvenemata siinkohal nendesse, viitaksin üksnes, et seoses meid huvitava probleemistikuga rõhutab Colliander rahvusküsimuse aktualiseerumist juba Esimese maailmasõja eelsetel aastatel (1965: 5–6) ja Zetterberg sedastab enesemääramisidee kiiret küpsemist Esimese maailmasõja ajal (1978: 62).

Leningi märkas seda. 1916. a 22. I võttis ta Berni raamatukogust koos muude raamatutega Narangi *Transition of Sikhism into a Political Organization* (BH: 436). 10. veebruariks oli ta selle ilmselt juba tagastanud, sest siis lahkus Bernist, et asuda elama Zürichisse, tõsi, kaugemale Lausanne'ist. Ent siingi jätkas ta innukalt süvenemist rahvaste enesemääramisprobleemi (Possony 1964: 189). 1. III esines ta Genfis ettekandega, mis käsitles rahuja rahvusküsimuse seoseid (Senn 1971: 150). Ühtlasi kasutas ta juhust, et selles linnas kohtuda ukraina "kodanliku natsionalisti" L. Jurkevitsiga (BH: 461), fakt, millest ei saanud mööda ka Lenini ametlik biograafiline kronoloogia.

Põhjusi, miks Lenin 1916. a algul võrdlemisi ootamatult Šveitsis elukohta vahetas ja esialgu paarinädalase, üksnes raamatukogude külastamisena (BH: 441–442) kavandatud Zürichis viibimine sisuliselt pidevaks muutus, on välja pakutud mitmesuguseid (vt Gautschi 1973: 177). Neile võiks lisada ka vajaduse suhelda Arthur Siefeldtiga. Alates 1915. a algusest oli eestlane Siefeldt teatavasti n-ö Kesküla agendiks Lenini juures, kes püüdis teda salamisi rahaga toetada, hankides ühtlasi infot Lenini mõtete kohta, et seda edastada Keskülale (Futrell 1963: 146). Kuid seni ei saanud Siefeldt Lenini jälgijana Keskülale suurt kasulik olla,

sest ta elas Zürichis, olles seal küll väga lähedane Moses Haritonovile, Lenini usaldusmehele bolševike Zürichi sektisoonis. Lenini kolides Zürichisse tema ja Siefeldti suhtlemine kindlasti tihenes. Huvitav on ka märkida, et ainsad vihjed Lenini ja Siefeldti sidemetele Lenini selles ametlikus biograafilises kronoloogias pärinevad just peaaegu vahetult Lenini Zürichisse siirdumise eelsest ajast, 28. ja 30. jaanuarist 1916 (BH: 439–440). Ent lisaks juba nimetatud kahele funktsioonile oli Kesküla poolt Siefeldtile tehtud ülesandeks ka rõhutada Leninile rahvusküsimuse revolutsioonilist tähtsust (Futrell 1963: 146).

Pole võimatu, et ühel teiselgi meile tuttavale mehel oli Lenini juures "käpp sees". Nimelt pole USA teadlase, Georgetowni ülikooli rahvusvaheliste suhete professori Possony arvates võimatu, et just umbes samal ajal, kui käis Venemaa Võõrrahvaste Liiga organiseerimine, 1916. a kevadel, maksis von der Ropp kinni mõned Lenini trükiarved. Tema allikaks on, nagu aru võib saada, Šveitsi politsei andmed (Possony 1964: 189–190). Tõsi, oma 1961. a ilmunud mälestusteraamatus väidab Ropp end Leninist tõsisemalt kuulnivat alles aprillis 1917, mil Romberg talt küsinud, mida ta arvab Lenini saatmisest Venemaale. Seni ta teadnud vaid Lenini kui ühe vene revolutsionääri nime, kes elas koos oma mõttekaaslastega Zürichis. Ka polevat ta aimanud varem midagi Saksa valitsuse huvist Lenini vastu (Ropp 1961: 123). Possony seevastu väidab, et Saksa sõjaväe juhtkonna heaks töötanud Ropp oli üks neid, kes Leninist kindral Ludendorffile ette kandsid (1964: 190). Tõsi, Possony ei hiilga just täpsusega, ülenurgalaskmisi on tema töös nii mõnigi. Ent, nagu juba nentisin, oskab ka Ropp vajaduse korral väga pealiskaudne olla. Pole võimatu, et tedagi piinas samasugune kahetsus mõningate oma tegude pärast, millele ta vihjab hiljem Rombergiga seoses, nimelt oli viimane märtsis-aprillis 1917 organiseerinud Lenini saatmise Venemaale (Ropp 1961: 131).

APELL WILSONILE

Ehkki Gabrys ja Ropp olid aprillis 1916 käed kokku löönud, oli Venemaa Võõrrahvaste Liiga moodustamiseni veel tükk tööd. Tulvavate liiga esimesekuse sammuks pidanuks olema, nagu juba märgitud, protestiavalduse saatmine kellelegi silmapaistvale isikule. Zetterberg märgib (1978: 80), et allikatest ei selgu, millal ja miks otsustati, et selleks sai Ameerika Ühendriikide president Wood-

row Wilson, sest esialgu olid kõne all märksa tagasihoidlikumad isikud. Dokumentides esineb Wilsoni nimi esmakordselt 1. V, mil avalduse ärasaatmiseni oli aega jäänud vähem kui kümme päeva. Küll oli aga Saksa riigikantsler Bethmann Hollweg just aprillis 1916 huvitatud USA rahuvahendusest rohkem kui kunagi varem selle sõja ajal. Seega võib apelli saatmises just temale näha katset ka teda mõjutada.

Wilsonile saadetud apell protestis Venemaa rahvuspoliitika vastu ja anus "Aidake meid! Päästke meid hävingust!" (SRA 602:220, 51). Üleskutse eesmärgiks oli mõjutada USA, samuti ülejäänud neutraalsete riikide avalikku arvamust ja ka *Entente*'i maade endi liberaalsete ringkondade meeli (Fischer 1964: 173). Apell valmis Berliinis, avalikustati 9. V 1916 ja saadeti telegrammina ära Valgesse Majja Stockholmist (Zetterberg 1978: 85). See kõneles üheksa rahvuse, täpsemalt kaheksa rahvuse ja ühe usugrupi nimel. Need olid soomlased, baltisakslased, lätlased, leedulased, poolakad, juudid, ukrainlased, georglased ja muhameedlased.

Eestlaste allkiri üleskutsel ja järelkult ka vastav tekst üleskutses puudusid (SRA 602:220, 51). Ainsa allkirjutajana oli kõne all Aleksander Kesküla. Keskülale oli tema suhtumine selge üsna algusest peale, juba siis, kui polnud veel teada pöördumise adressaatki. Esimest korda on tema vastumeelsusest sellist allkiri anda maininud Gummerus oma päevikus 15. IV (SRA 602:220, 40). 3. V keeldus Kesküla allkirjutamisest juba kategooriliselt, põhjendades seda eeskätt asjaoluga, et eestlased ei saa teha koostööd baltisakslastega (SRA 602: 220, 40). Jõupingutused tema kaasahaaramiseks kestsid viimase hetkeni, kuid jäid tagajärjetuks ning nii jäeti apellist välja eestlasi puudutav lõik, mis 6. V trüki-redaktsioonis oli veel olemas (Zetterberg 1978: 84–85)⁴.

⁴Rafael Erichi fondis Soome Riigiarhiivis on säilinud Berliinist eestlaste jaoks saadetud (SRA 602:88a (Rafael Erichin kokoelma), 25) tekst, mis kõlab nii: *Das estnische Volk, höher stehend an Leistungsfähigkeit und Fleiss musste sein Schul- und Vereinswesen dem russischen Drucke unterwerfen. Die Regierung trug keine Scheu, durch Vorspiegelungen die Seelen der Esten zu fangen und suchte sie von ihrer Religion abzubringen. Toleranzversprechen, welche die Regierung in einer Notlage zu geben gezwungen war, wurden bald wieder bis auf einen kümmerlichen Rest zurückgenommen. Der estnische Landmann, der seinen ererbten Boden aus eigener Kraft zu hoher Kultur bringt, kann durch*

Kesküla vastuseisul oli kaks tagajärge. Esimene oli see, nagu juba öeldud, et eestlaste nimelist pöördumist apellis polnud. Teiseks, seda ei saanud apelli koostajad ka ise teha. See selgub, kui teada, kuidas toimiti lätlastega. Nende tekst apellis kandis anonüümset allkirja "Grupp lätlasi Šveitsis" (Zetterberg 1978: 85). Selle "grupi" olid Šveitsis 27. IV 1916 moodustanud üks baltisakslane (meile juba tuttav Uexküll), kaks ukrainlast (ühega neist, Stepankovskiga saame varsti tuttavaks) ja üks leedulane, Gabrys ise (Zetterberg 1978: 77). Ropp oli küll viimasel hetkel soovinud lätlaste lõigu välja jätta, ent see jäi sisse "lätlase" Uexkülli nõudel (Zetterberg 1978: 85). Apellist Wilsonile teada saanud, protestisid Bernis asuvad läti sotsialistid eesotsas Feliks Cielēnsiga selle kirja vastu (Zetterberg 1978: 36, 96). 1915. a sügisel või järgmise aasta algul Cielēnsi algatusel moodustatud Läti Rahvuskomitee Šveitsis eesotsas Janis Rainisega väitis, et "grupp lätlasi" on müstifikatsioon (Senn 1971: 181). Eks ta nii oligi.

Mis puutub apelli tagajärgedesse, s.t kas ja kuidas see jõudis president Wilsonini, siis olgu lõpetuseks öeldud, et seni ei ole korda läinud seda kindlaks teha (Zetterberg 1978: 87).

DIE LIGA DER FREMDVÖLKER RUSSLANDS

Kõige pingelisemalt töötas "Operatsioon Wilsoni" ettevalmistamisel saatkonnasekretär Wesendonck Saksa välisministeeriumis, nagu nendib Zetterberg (1978: 87). Seda ka põhjusel, et Venemaa Võõrrahvaste Liigat lihtsalt ei olnud veel. Vormiliselt ehk *de jure* tekkis Venemaa Võõrrahvaste Liiga⁵ 25. VI 1916 koosolekul, mis toimus Lausanne'is, kuhu oli kogunenud, et paremini valmistuda

---

die russische Unwissenheit nichts gewinnen. Von ihm liegt die Gefahr, mit russischen Elementen durchsetzt zu werden und das blühende eigene Leben in der nivellierenden Flut der Russifizierung untergehen zu sehen. Samas on ka lätlaste ja ukrainlaste esialgsed tekstid. Kui neid võrrelda apelliga, siis võib öelda, et enam-vähem sellisena, kui väikesed redaktsioonilised parandused välja arvata, oleks eestlastegi tekst, tehtuna Berliinis, saadetudki Wilsonile.

⁵Möödamines olgu öeldud, et liiga nimetus ei sündinud sellisena siiski mitte kohe. 1916. a 16. V Berliinis valminud kiri, mis informeerib, et liigaga on liitunud veel muhameedlasi, ja soovitab seda infot ajakirjanduses levitada, on trükiblanketil pealdisega *Liga der Fremdstämmigen*

Rahvuste Uniooni 27. VI algavaks konverentsiks. Lausanne'is toimunud koosolekud, millest viimane leidis aset 1. VII (Zetterberg 1978: 153, 156), jäid ka ainsateks, kus otsused võeti vastu liikmesrahvuste esindajate osavõtul, muidu juhatati liigat otse Berliinist (Zetterberg 1978: 153).

Esimesel koosolekul kinnitati Venemaa Võõrrahvaste Liiga põhikiri ja presidendiks valiti Vene Duuma liige poolakas Michal Lempicki (1856–1930). Liiga eesotsas oli presiidium, mis koosnes liikmesrahvuste esindajaist, igast üks, kes ühtaegu oli ka asepresident. Asutajaliikmeid oli kaheksa (soomlased, baltisakslased, leedulased, poolakad, ukrainlased, juudid, muhameedlased ja georglased). Baltisakslaste esindajana kuulus presiidiumi (ja oli seega ka asepresident) von der Ropp. Ühtlasi kinnitati Ropp ka liiga peasekretäriks, kelle ülesandeks oli presiidiumi otsuseid ellu viia. Järgnevatel päevadel täienes liiga veel valgevenelaste, tšerkesside ja tatarlaste esindajatega, nii et liikmeskond ulatus üheteistkümneni (Zetterberg 1978: 153–155). Liiga tegeliku juhtiva tuumiku moodustas siiski mitteametlik grupeering, mis koosnes von der Roppist, von Uexküllist, Gummerusest, Gabryrist ja Stepankovskist. Poolakas Lempicki jäi üksnes passiivseks esindusfiguuriks (Zetterberg 1978: 258). Eestlaste ja lätlaste esindajaid ei õnnestunudki kaasa tõmmata (Zetterberg 1978: 155).

Venemaa Võõrrahvaste Liiga sõlmpunktiks oli Berliin, kus asus von der Roppi büroo süütuna kõlava varjunimega "Neutraalne Korrespondents" (*Neutrale Korrespondenz*) (Colliander 1964: 19). Kuni augustini 1916 oli selle aadress Berlin, Charlottenburg 2, Joachimsthalerstrasse 1, septembrist 1916 peale Berlin W. 62, Kurfürstenstrasse 107. Lisaks Roppile töötasid seal veel ka Uexküll ja mõned sekretärid (Zetterberg 1978: 146). Von der Roppi enda elukoht oli juunis 1916 Kurfürstenstrasse 112 (Ropp Gummerusele 7. VI 1916, SRA 602:220, 52). Seda aga, et liiga keskus Berliinis asus, püüti hoolikalt varjata (Zetterberg 1978: 215).

Liiga asutas bürood Stockholmi ja Berni. Esimest, mis tekkis varem, juhatas soomerootslane Herman Gummerus (1877–1948). Gummerus oli liitunud Vene-vastase võitlusega Soomes juba 1899. aastal. Aastail 1915–1918 oli ta Soome Välisdelegatsiooni liige Stockholmis, hiljem kuni 1920. aastate keskpaia

---

Russlands, tempel ilmselt Ulrichi (von Uexküll) allkirja juures on aga juba *Liga der Fremdvölker Russlands* (SRA 602:220, 52).

gani diplomaat, seejärel aga ajaloodotsent ja -professor Helsingi ülikoolis (Zetterberg 1970: 212). Venemaa Võõrrahvaste Liiga Stockholmi büroo asukohaks sai Gummeruse korter (Zetterberg 1978: 148). Gummeruse aadress Stockholmis 1917. a oli Tegnérgratan 48.

Berni bürood, mis alustas tegevust septembris 1916, juhatas ukrainlane Vladimir Stepankovski (ka Volodymyr Stepankivs'kyj) (Zetterberg 1978: 157). Tema elu ja saatuse kohta nii täpseid andmeid ei ole. Zetterberg, kes oma monograafias fikseerib kõigi tähtsamate tegelaste eludaatumid või vähemalt ühegi neist, kui teist ei tea, Stepankovski puhul seda ei tee. Juba nimetatud Hoffmani artikkel Stepankovski rollist liiga büroo juhatajana ei kõnele, ent sedastab, et tollane sotsiaaldemokraat Stepankovski oli millalgi pärast 1905. a revolutsiooni oma kodumaalt lahkunud läände. Esimese maailmasõja algul oli ukrainlane kontaktis austerlastega, 1915. a suvest peale aga Šveitsis tihedas koostöös sakslastega (Hoffman 1972: 594–596). 1916. a novembris asetses Stepankovski väljaande *L'Ukraine* toimetus aadressil Lausanne, 23, Avenue de la Gare (SRA 602:220, 52). Stepankovskil oli Ukraina Büroo ka Stockholmis, mis asus Kungsgatan 56. Vähemalt juulis 1917 lähetas ta sealt kirju. Mõnda aega oli Berni büroo kindlasti tähtsaim, sest see asetses Euroopa südames ja Šveitsis oli ka Gabrys (Zetterberg 1978: 160). Oma tegevuse lõpetas see büroo märtsis 1917, mis aga ei tähendanud, et Stepankovski asjade juurest eemale oleks jäänud — Roppi sõnul anti Berni büroo funktsioonid diskreetsel viisil üle Ukraina büroole Lausanne'is (Zetterberg 1978: 200–201). Seetõttu tõusis aga 1917. a suvest peale taas Stockholmi büroo osatähtsus (Zetterberg 1978: 215).

Finantsvahendid, mille abil Venemaa Võõrrahvaste Liiga teutses, pärinesid Saksa välisministeeriumist. Nende edastamise, osalt ka hankimise eest hoolitses välisministeeriumi juhtkonnaga tihedalt seotud pankur Max Warburg (Zetterberg 1978: 149, 155, 163, 235–237). See toimus niivõrd varjatult, et isegi Herman Gummerus, kes liigaga väga tihedalt seotud oli ja keda von der Ropp oma paremaks käeks nimetas (SRA 602:220, 40, 6. III 1917), ei aimanud nende rahade tegelikku päritolu (Zetterberg 1978: 259).

Valmistamaks ette liiga asutamist, valmis Roppil koostöös Venemaa väikerahvuste esindajatega brošüür, mis kirjeldas põhjalikult nende rahvuste ajalugu ja olukorda. Raamat kandis pealkirja

Kenner Sie Russland? ja ilmus Berliinis. Prantsuskeelsena ilmus ta Sveitsis pealkirjaga *Les Allogènes de la Russie* pseudonüümi all "Innorodetz". Need on von der Roppi andmed (1961: 108). Dokumentidest selgus Zetterbergile (1978: 168) aga, et raamatu prantsuskeelse variandi autor ja varjunime leiutaja on olnud siiski Gabrys. See selleks. Puánt (milleta poleks praeguses seoses seda raamatut mõtet mainidagi) on hoopiski see, et saadetuna Prantsusmaa tähtsamatele poliitikutele ja ajalehtedele äratas väljaanne seal suurt tähelepanu ja peaminister Aristide Briand (oktoobrist 1915 septembrini 1917) tegi ei kellelegi muule kui Jean Pélissier'le ülesandeks selgitada, kes on raamatu autor. Pélissier pöördus aga ei kellegi muu kui oma vana sõbra Gabrysi poole, kes vastas talle, kui uskuda saadik Rombergi kirja riigikantsler Bethmann Hollwegile aprillist 1917 (Zetterberg 1978: 168–169) ja kasutada Eestis mõnikord anekdootides kasutatud sõna, põiklevalt, jaatamata ega eitamata oma autorlust, aga kinnitades, et kõik faktid selles raamatus on tõesed. Gummeruse redigeerituna trükiti see raamat 1916. a ka Rootsis, kus selle pealkirjaks sai *Ryssland sådant det är* ("Venemaa sellisena, nagu ta on") (Söderberg 1916: 507–511).

1916. a septembrist peale hakkas liiga väljaandel kolmes (saksa, prantsuse ja inglise) keeles ilmuma ka perioodiline bülletään *Korrespondenz der Nationalitäten Russlands*, esialgu üle nädala, edaspidi kord nädalas, eesmärgiga valgustada Venemaa rahvaste olukorda. Bülletääni kavatseti levitada Euroopa riikides. Selle toimetus asetses Bernis aadressil Liebeggweg 18c. Kesküla arvas bülletäänist, et sellest on kohe näha, et tegu on sakslaste kätetööga, ja ähvardas, juhul kui selle taga seisab Ropp ja selles Eesti küsimust käsitletakse, otsekohe protestiga esineda (Zetterberg 1978: 169–171). Ent ma olen ette rutanud.

LIIGA JA KESKÜLA

Loomulikult oli Aleksander Kesküla keeldunud ka Venemaa Võõrrahvaste Liiga liikmeks astumast, et seal Eestit ja eestlasi esindada. Raskusi oli ka Aleksander Kesküla saamisega Lausanne'is korraldatavale konverentsile, millest Ropp oli aga väga huvitatud. "Ta ei pea ju meie liigasse kuuluma, kui ta seda ei taha," mõnits parun juuni algul veidi resigneerunult, "kuid mul oleks kahju, kui eesti rahvas kongressil üldse esindatud poleks" (SRA 602:220, 52).

Veenmaks Kesküla konverentsist osa võtma, sõitis soomlane Samuli Sario (1874–1957) Berliinist Stockholmi. Keskülale ta

gati õigus osaleda konverentsil täiesti iseseisvalt ja sõltumatult Võõrrahvaste Liigast (Zetterberg 1978: 116–117). Kokkuleppe saavutamine võttis aega ligi nädala. 14. VI saatis Gummerus Berliini Neutraalsele Korrespondentsile telegrammi, millest võib välja lugeda kompromissi: “Kesküla valmis osalema üksikisikuna kongressi presiidiumi kutsel” (SRA 602:220, 51). Selline kutse saabuski, kusjuures Keskülale lubati välja maksta ka sõiduja päevarahad.

21. VI teatas Kesküla Stockholmist isiklikult otse Zimmermannile, et sõidab ära järgmisel päeval. Ühtlasi manitses ta konverentsi, kui vähegi võimalik, edasi lükkama: “Ebameeldivad üllatused võimalikud, vajalik parem ettevalmistus.” (Zetterberg 1978: 117.) Senn väidab (1971: 181), nagu teatanuks Kesküla, et neid “ebameeldivaid üllatusi” on organiseerimas lätlased. Ent allikad, millele Senn viitab, ei tundu olevat sellised, et neis võiks juttu olla Kesküla läkitusest Berliinile. Samuti ei ole lätlastest juttu Zetterbergi tsiteeritud Kesküla telegrammis ega sellekohases tekstis. Midagi lätlased ju konverentsil tegidki, ent samas võib selles teates näha ka mingit katset konverentsi viimasel hetkel kuidagigi nurjata või vähemalt kritiseerida selle ettevalmistamist, millele vihjab Zetterbergki.

Ühtaegu hakkab Kesküla suurendama distantssi enda ja Saksamaa vahel. Teel Lausanne’i ei pea ta vajalikuks külastada Saksamaa välisministeeriumi ning seda ülbust tuletavad sakslased meelde veel 1917. a augustiski (Zetterberg 1978: 231).

*

Seda, milleks konverents tegelikult korraldati, oskasid Ropp ja Gabrys korralikult salajas hoida. Isegi konverentsile siirduvad soomlased olid tõemeeli veendunud, et lähevad nurjama Prantsusmaa initsiatiivil ja egiidi all toimuvat Rahvuste Uniooni üritust (Sario 1921: 59–60; Zilliacus 1960: 184; SRA 602:65 (Fritz Wetterhoffin kokoelma), 1) ega teadnud, et see konverents oli organiseeritud selleks, et anda Venemaa Võõrrahvaste Liigale võimalust oma nägu näidata ja Venemaa väikerahvaste õigusetut olukorda paljastada. Nii ei kirjutanud üksnes Samuli Sario ja Konni Zilliacus, soomlaste delegatsiooni liikmed artiklis ja raamatus, mis olid määratud avalikkuse jaoks, säärasena registreeris üritust Gummeruse ja Zilliacuse juttude järgi 25. VI 1916 oma päevikus ka Fritz Wetterhoff (1879–1922), Soome jäägrilliikumise Berliini büroo juhataja (Zetterberg 1978: 45). Küll oli ta aga tõele lähe-

dal, kui oletas, et see kõik võib lõppeda "üldise kaklusega" (SRA 602:65, 1).

Programm, mida ja kuidas peaks tegema, et liiga konverentsil ülekaalu saavutaks ja et konverentsi lõppresolutsioonides kõlaks protest just Venemaa vägivalla vastu, oli kirjas von der Roppi kirjas Gummerusele 7. VI 1916. Liiga liikmetelt sooviti, et need saabuksid Lausanne'i juba 24. VI õhtuks (SRA 602:220, 52). 25. ja 26. juunil toimunud koosolekutel, kus liiga rajati, kooskõlastati ka oma käitumine ja taktika Rahvuste Uniooni konverentsil (Zetterberg 1978: 155). Salatsemine oli selline, et ehkki Ropp ja Gummerus elasid ühes hotellis, ei suhelnud nad omavahel (Colliander 1964: 24).

KONVERENTSISE

Rahvuste Uniooni III konverents avati teisipäeva, 27. VI hommikul Lausanne'is Casino de Montbenonis, mis paikneb terrassil pargis vaatega Genfi järvele ja sealt üle järve Prantsusmaale. Hoonne, kus konverents oli peetud ilmselt ennegi ja peetakse tänaseni. Lausanne'i linn patroneeris konverentsi, ilmselt usust, et tegu on prantsusmeelse üritusega, mis oli Gabrysi saavutus (Colliander 1965: 27). Pealispinnalt oligi konverents esialgu neutraalne või isegi *Entente*'i-meelne (Senn 1971: 183).

Andmed konverentsist osavõtjate arvu kohta erinevad tugevasti, kohata võib numbreid 50–60-st (Sario 1921: 60) kuni 400-ni. Viimast, kui ka kiibitsejad juurde arvata, pidas liialdatuks juba Colliandergi (1964: 22). Konni Zilliacuse väitel on see arv isegi 800 (Zetterberg 1978: 118), mis aga Casino de Montbenoni ruume arvestades tundub muidugi täitsa võimatu. Kuigi konverentsi avamisel anti teada, et esindatud on 23 rahvast, saab Colliander konverentsi protokollil alusel arvu 26 (või 25, sest tuneeslane esines ka alžeerlaste nimel) (1964: 34–35).

Collianderit huvitas eeskätt esindatud rahvaste suhtumine sõdivatesse pooltesse, kui aga liigitada tema loetletud rahvaid regioonide kaupa, on jaotus järgmine: Põhja-Aafrika 3 (või 2) (alžeerlane, tuneeslane ja egiptlane), Lääne-Euroopa 5 (bask, belglane, katalaan, iirlane, luksemburglane), Kesk-Euroopa ja Balkan 5 (albaanlane, poolakas, rumeenlane, serblane, tšehh), Venemaa 12 (tšerkess, dagestanlane, eestlane, soomlane, georglane, kirgiis, kalmõkk, leedulane, valgevenelane, tatarlane, usbekk, ukrainlane) ja üksikuna seisev juut, keda võiks vast igasse neist

jaotustest paigutada. Ent temagi kõneles just Venemaa juutide nimel (Ropp 1961: 109; Zetterberg 1978: 125).

Rohkem kui suhtumine Esimese maailmasõja aegsetesse sõdivatesse pooltesse huvitab meid praegu kindlasti see, missugune on sel konverentsil esindatud rahvaste suhe tänapäeval iseseisvusega. 5 rahval neist 26-st kas oli juba sõltumatus või olid selle kaotanud Esimese maailmasõja käigus, 15 on saavutanud iseseisvuse (ja taastanud selle) kas Esimese maailmasõja lõppedes, koloniaal-süsteemi kokku varisedes või 1991. aastal ja kõigest 6 ei ole seda veel saavutanud. Rahvuste Uniooni III konverents Lausanne'is on olnud tulemusrikas!

Konverentsi juhatajaks valiti belglasest bibliograaf ja sotsioloog Paul Otlet (1868–1944), patsifist ja internatsionalist, nagu teda iseloomustatakse (Colliander 1964: 16, 24; 1965, 34; Zetterberg 1978: 112), kes Saksamaa poolt okupeeritud maa esindaja ja pagulasena pidanuks õieti tagama *Entente*'i-meelsuse või vähemalt erapooletuse. Samas ei välistanud tema *Entente*'i-meelsus siiski kriitikat Venemaa suhtes (Colliander 1964: 16, 23–24). Pealegi oli Otlet osalenud ka eelmisel konverentsil Pariisis (Zetterberg 1978: 61), mis oleks otsekui väljendanud järjepidevust.

Esimese päeva pärastlõunal arutati pärast konverentsi avamist kavandatavat *Rahvuste õiguste hartat*, teisel päeval hakkasid osalevate rahvaste esindajad ette lugema oma avaldusi. See toimus tähestiku järjekorras, millest oli siiski erandeid. Avaldused on lisatud konverentsi protokollile (Colliander 1964: 25, 27, 34).

Mis Rahvuste Uniooni III konverentsil täpselt juhtus, jääb paljus neisse 1916. a juunikuu lõpupäevadesse. Nagu nendib Colliander (1964: 3–4), on konverentsi protokoll *Compte rendu de la IIIme Conférence des Nationalités réunie à Lausanne 27–29 juin 1916* (Lausanne, Imprimerie du Léman, 1917) üks haruldasemaid trükiseid, mis 1964. a puudus niihästi Turu ja Helsingi ülikooli kui ka Stockholmi Kuninglikust Raamatukogust. Analüüsisides kongressi protokolle ja võrreldes neid teiste allikatega leidis Colliander, et esiteks ilustavad need õhkkonda konverentsisaalis, mis ajuti oli muutumas mõlluks (1964: 24), ja teiseks, et järk-järgult muutus see foorum järjest saksasõbralikumaks ja venevaenulikumaks. Kired lõid lõkkele avalduste tegemise käigus (Colliander 1964: 33). Enamik esinejaid vältis rahvusprobleeme Keskriikide valdustes. Ainult eestlaste memorandum oli võrdset vaenulik nii Venemaa kui ka Saksamaa suhtes (Colliander 1964: 35). Lahk- arvamusi oli ka eurooplaste ja mitteeurooplaste vahel (Colliander

1964: 25–26). Samas ühines saal austamaks Tšetšnja ja Dagestani imaami Šamili mälestust (Colliander 1964: 32). Tatarlaste esindaja juhtis muide tähelepanu ka asjaolule, et see oli esmakordne juhtum, kus Venemaa muhameedlased osalesid Euroopa rahvusvahelisel konverentsil (Zetterberg 1978: 129).

Esialgu oli konverents kavandatud neljapäevalisena ja ta oleks pidanud lõppema 30. VI, ent konverents lõpetas töö juba 29. VI (Zetterberg 1978: 130). Ära jäi ka Lausanne'i linnavõimude poolt konverentsist osavõtjatele kavandatud lõpubankett (Zillicus 1960: 186; Colliander 1964: 46–47). Von der Ropp nentis hiljem rahulolevalt, et meie grupp, s.t Venemaa Vöõrrahvaste Liiga liikmed, kes väga aktiivselt kõnelnud, “uputas kõik teised” (1961: 109). 6. VII esitas ta Saksa välisministeeriumile konverentsist põhjaliku, enam kui kümneleheküljelise aruande, milles kirjeldas ka Venemaa “vöõrrahvaste” üldist vennastumist poolaka esinemise ajal (Senn 1971: 185; Zetterberg 1978: 121, 139–140). Lõppude lõpuks tehti konverentsil ainult paar *Entente*'i-sõbralikku avaldust (Zetterberg 1978: 133). Soomlane Sario nentis, et “Lausanne'i lahing” lõppes *Entente*'i täieliku kaotusega (1921: 72).

Ehkki juba mais oli saadetud Lääne-Euroopa ülikoolidele, teadlastele ning teistelegi prominentsetele kultuuritegelastele 60-leheküljeline eribrošüür palvega osaleda *Rahvuste õiguste deklaratsiooni* väljatöötamisel, millele paljud tundud inimesed ka vastasid (Colliander 1965: 27), töötas deklaratsiooni raamistiku välja siiski Paul Otlet (Colliander 1965: 34). Konverentsi esimesel päeval otsustati see suunata komisjoni edasiseks töötlemiseks, et siis viimasel päeval lõplikult heaks kiita, mida aga ei tehtud, sest konverents lõpetati kiirustades (Colliander 1964: 26; 44; 46–47). Nii jäi harta Rahvuste Uniooni Lausanne'i konverentsi seadustamata lapseks, mis sellisena sai Gabrysi kinnitusel siiski kõigile Euroopa ja Ameerika valitsustele laiali saadetud (Zetterberg 1978: 131).

Analüüsid ja võrreldes konverentsi protokollidele lisatud avaldusi, tõdeb Colliander, et selgelt taotlesid iseseisvust üksnes kolme rahvuse esindajad — soomlased, leedulased ja poolakad. Ülejäänud olid formuleerinud oma taotlused kas ebamääraselt või piirdusid nende soovid autonoomiaga, mis maailmasõja esimesel poolel oli suveräänsusest tunduvalt kõrgemalt koteeritud märksõna (1964: 36). Colliander klassifitseeris memorandumeid ka suhtumise järgi keeleküsimusse. Soomlaste ja poolakate jaoks oli

esikohal nende riiklikkus, eestlastel, leedulastel, valgevenelastel, ukrainlastel ja katalaanidel oli tähelepanu keskses keel... (1964: 40). Tõstatades probleemi, missugust esitatud deklaratsioonidest eraldi välja tuua, leiab Colliander, et esikoht kuulub kahtlemata Aleksander Kesküla omale, mille võib leida protokollidest lehekülgedel 109–124. “Seda mitte küll otseselt ajaloolise eksaktsuse poolest, kuigi selle väited annavad tunnistust lugemusest ja mõttejõust — ning fantaasiast,” sedastab ta. Tsiteerinud Kesküla memorandumi lõpulauseid Põhjala-küsimuse ajaloolisest tähtsusest, lõpetab Colliander eri rahvuste nõudmisi analüüsinud peatüki sõnadega: “Siin kõneleb tõepoolest vaim, kes vaenulike olude kiuste kangekaelselt ülendab end ja omataolisi võrdseks partneriks võtmaks mõõtu ükskõik kellelt.” (1964: 43.)

BALTLASED LAUSANNE'I KONVERENTSIL

Sel konverentsil polnud riikide ja rahvaste ametlikke esindajaid, sinna oli satunud, kuidas juhtus. See käib ka nende kohta, kes Lausanne'is esindasid tulevast kolme Balti riiki. Nende suhe konverentsiga, ka taotlused, olid samuti erinevad. Kuid neis erinevustes väljendusid kui veetilgas suundumused, mida on olnud võimalik täheldada hiljem ja mujalgi...

Leedulane ja leedumaalane olid konverentsi initsiaatorid ja organiseerijad. Osavõtjate seas saalis istus ka tulevane Leedu president ja diktaator Antanas Smetona (Colliander 1964: 24), ühtekokku olid leedulased esindatud kuue mehega (Colliander 1965: 30), kui Ropp kaasa arvata — ja Wilsoni apellile baltisakselasena allakirjutanud von der Ropp esines konverentsil tõepoolest leedulasega (Colliander 1964: 26), siis isegi seitsmehga. Ja kuigi leedulaste seas oli ka neid, kes liigset saksameelsust vastustasid (Zetterberg 1978: 103), vaatasid nad enamikus siiski selle maa, s.o Kesk-Euroopa poole.

Lätlased seevastu olid Berliini organiseeritud liiga kibedaimad vaenlased (Zetterberg 1978: 97). Ametlikult nad konverentsil ei osalenud, aga saalis neid küll istus. Kui palju täpselt, ei tea. Igal juhul esindasid nad (või esindas ta) Läti Rahvuskomiteed Šveitsis. Vihjeid on kahe naise kohta. Tõenäolisem oli Anna Kēniņa, kes andis üle ka avalduse, mis pärast Leedu delegatsiooni esinemist ette loeti (aruandes Saksa välisministeeriumile nimetab Ropp selle daamina küll Austra Krauze-Osolini) (Zetterberg 1978: 126). Läti komitee kinnitas, et lätlased ei taha end lasta rõhuda ei balti paru-

nite ega vene reaktionääride poolt, küll aga tunnevad sümpaatiat Venemaa rahvaste vastu, milles võib näha soovi edaspidigi Venemaaga seotud olla (Colliander 1964: 35; Zetterberg 1978: 132). Nii sattus konverentsi protokollidesse siiski ka lätlaste avaldus ja sellega kokku võib konverentsist osavõtjate arvuks tõepoolest saada 27, missugune arv esinevat Gabrysi mälestustes paranduse-na numbri 23 kohal (Colliander 1965: 32). Senni järgi (1971: 184) jääb mulje, et Gabrysi pani lätlaste kirja protokollide juurde vastu nende tahtmist. Üheks allikaks, millele ta selle kinnitamiseks viitab, on šveitsi teadlase Auguste Foreli 1937. a ilmunud ingliskeelsed memuaarid. Paraku ei ole õnnestunud neid Eestist leida. Foreli saksakeelsetest mälestustest (1935: 271) ei loe seda kuidagi välja. Küll aga nentis ta neis Gabrysi kahekeelsust. Lätlanna oli ka see, kes viimase päeva üldises möllus nimetas von der Roppi paruniks ja Saksa provokaatoriks (Colliander 1964: 46; Sario 1921: 72). Lätlaste rünnakud Roppi vastu jätkusid pärast konverentsi ka Lausanne'i ajakirjanduses (Zetterberg 1978: 137).

Mis puutub eestlaste esindaja Aleksander Kesküla osalusse konverentsil, siis seda, kuidas see teoks sai, me juba nägime — see oli tõepoolest kuldsed keskte: teda ei olnud konverentsi organiseerijate seas, ta pigem vastustas seda konverentsi, ometi oli ta kohal, ehkki keeldus esinemast, see-eest aga andis ta konverentsi protokollide jaoks üle oma memorandumi (Colliander 1964: 28, 43; Gummerus 1927: 236), mille sisu erines diametraalselt lätlaste omast. Sellal kui lätlased nentisid nõusolekut jääda edaspidigi Venemaa koosseisu (tingimusel, et see demokratiseerub), siis eestlaste (Kesküla) oma deklareeris igal juhul eraldumist Venemaast. 1918. a publitseeris Rahvuste Uniooni keskbüroo selle memorandumi ära ka eraldi brošüürina, mis kandis pealkirja *La Question Esthoniennne et La Question Septentrionale* ("Eesti küsimus ja Põhjala küsimus"), kas Kesküla nõusolekul või mitte, on teadmata. Ülimalt tõenäoliselt on tegu sellega, mida Ferdinand Kull nimetas Kesküla kirjutatud raamatuks, millega teda oli tutvustanud 1918. a André Waltz, Prantsusmaa Stockholmi informatsioonibüroo juhataja Esimese maailmasõja ajal (Kull 1996: 169). Otsustades selle järgi, kuidas ja mida Kull selle tekstist refereerib, on ta sellega tutvunud väga pealiskaudselt, ilmselt piirdus see tutvumine üksnes lehitsemisega Waltzi juures. Alljärgnev Kaido Sireli tõlge on tehtud selle trükise järgi.

*

Lausanne'i konverentsi protokollid jõudsid trükki suures osas, kui mitte täielikult, Saksa rahadega. Uexküll ja Ropp andsid Gabrysi selleks 20 000 franki (Senn 1971: 188). Gabrysi väitel saadetud *Rahvuste õiguste deklaratsioon* kõigi Euroopa ja Ameerika riikide valitsustele (Colliander 1965: 34). Kuigi Colliander peab suureliseks Gabrysi väidet, nagu olnuks *Rahvuste õiguste deklaratsioonis* või hartas sisalduv idee maailmaorganisatsiooni vajadusest Rahvasteliidu algus, on ta ometi veendunud, et mõte jõudis kindlasti ka USA presidendi Woodrow Wilsonini (Colliander 1965: 34, 36). Võib-olla jõudis, võib-olla mitte. Igal juhul pole andmeid, et Wilsoni-apelligi USA presidendini jõudnud oleks (Zetterberg 1978: 87).

KESKÜLA JA SAKSAMAA PÄRAST LAUSANNE'I

Kesküla suhted sakslastega hakkasid Lausanne'i konverentsist peale halvenema (Futrell 1963: 121, 146). Üldiselt on selle põhjusena välja toodud, et ta vastustas baltisakslaste esinemist Eesti ja Läti nimel. Colliander vihjab aga seejuures nüansile (tõsi, küsimärgiga), et Kesküla oli nõudnud, et baltisakslased, vähemalt väljastpoolt Kuramaad, ei tohi pääseda konverentsile. Colliander (1964: 21) küsib: "Seega mitte Ropp?" Järelikult päris baltisakslased võinuksid? Võib-olla tõepoolest nii. Sellist tõlgendust võimaldab ka üks viieleheküljeline masinakirjas dokument Gummeruse kogust, mis kannab pealkirja "Härra Kesküla teated Eestimaa kohta" ja millele pliiatsiga on kirjutatud "Vären 1918?" — kevad 1918. Nagu näha, on kirjutaja, tõenäoliselt Gummerus, ka ise kahelnud, kas tegu on ikka selle ajaga. Ja dokumendi sisu vihjabki tõepoolest varasemale ajale: Eesti on veel keiserliku Saksamaa poolt okupeerimata ja dokument lõpeb õpetussõnadega, kuidas sakslased Kesküla arvates Eestis peaksid käituma: "Üldiselt peaksid sakslased lähtuma tõsiasjast, et on juba olemas autonoomne Eesti riik." (SRA 602:220, 51.) Usun, et rohkem kui tõenäoliselt on tegu "pika kirjaliku ülevaatega olukorrast Eestis", mille Gummerus sai Keskülalt 31. X 1917, päeval, mil ta lahkus Stockholmist Berliini ja mis 3. XI rändas sealt edasi Riiga (SRA 602:220, 40). Kolmas lõik selles dokumendis, mis käsitleb rahvusküsimust, kinnitab, et paikse, autohtonse elanikkonnana tulevad Eestis kõne alla eestlased, sakslased ja rootslased, võõrrahvana kõik venelased, sealhulgas ka Peipsi-äärsed vanausulised (SRA 602:220, 51).

See oli juba aeg, mil Kesküla ise sakslastega enam otse ei suhelnud. 1917. a 17. VI oli ta kirjutanud kirja Rombergile, milles teatas, et katkestab sidemed sakslastega, sest tema ja Saksamaa kokkulepe, mille eesmärk oli korraldada Venemaal revolutsioon, on täidetud. Ta tagastas sakslastelt saadud passi ja palus endale antud raha vaadelda kui laenu (mille ta hiljem ka tõepoolest tagastas). Endast kirjutas ta uhkelt, et “jääb nagu alati Venemaa vastaseks — kas koos Saksamaaga, ilma temata või tema vastu” (*ob mit, ohne oder gegen Deutschland*) (Gautschi 1973: 172). Mis puutub Venemaa Võõrrahvaste Liiga ja eestlaste suhetesse, siis neid selle liikmeks saada ei õnnestunudki. 1916. a lõpul oli sellele teele asumis Stockholmis viibiv ja aasta lõpupäeval Herman Gummerusega tihedalt suhelnud Eesti ajakirjanik Heinrich Prants (1858–1932), millise võimaluse aga nurjas seni minu jaoks segastel asjaoludel Aleksander Kesküla sekkumine (Zetterberg 1978: 151–152). Segastel seepärast, et sellist sekkumist ei selgu Gummeruse päevikust (SRA 602:220, 40, 30. 12. 1916) ega Prantsi kirjust Gummerusele (SRA 602:220, 52). Juhtus midagi, mis andis Keskülale põhjust tema ja Tõnissoni ainsaks jäänud kohtumisel Stockholmis 1918. a teha iroonilisi märkusi “Prantsu Rootsi-sõidu” viperuste kohta (Laaman 1938: 204).

Taas tekkiski von der Roppis lootus liigat eestlaste arvel laiendada 1918. a algul, kui Stockholmist saabus Eesti välisdelegatsiooni esimese liikmena Jaan Tõnisson, kuid seegi lootus luhtus (Zetterberg 1978: 249, 251) — Eesti välisdelegatsioon eelistas käituda samamoodi nagu Aleksander Kesküla.

RAHVUSPROBLEEM ON SURNUD, ELAGU RAHVUSPROBLEEM

1916. a lõpul Kreekast naasnud Pélissier sai kohe uue ülesande: siirduda Šveitsi, et taastada kontroll Rahvuste Keskbüroo üle (Soutou 1994: 158). Siin jätkas ta tihedat suhtlemist oma vana sõbra Gabrysiga, kes tutvustas teda ka parun Roppile (Soutou 1994: 160–161). Seda kõike hoolimata sellest — või just selle tõttu? —, et Prantsuse välisministeerium sel aastal juba teadis hästi, et Gabrys on sakslaste agent ja saab sealtpoolt raha (Zetterberg 1978: 143, 169). Pélissier' viibimine Šveitsis kestis märtsist juunini 1917, mille kestel ta informeeris Pariisi pidevalt rahvusprobleemidest Ida-Euroopas, juunis siirdus aga koos Prantsusmaa uue suursaadikuga Peterburis Noulans'iga Venemaale, et

hoida teda kursis sealsete rahvusprobleemidega (Soutou 1994: 160, 165). Nagu juba oleme näinud, ei kestnud tema viibimine Venemaal (millest ta enamiku aega oli muide Ukrainas) kaua. 1918. a suvel on ta tagasi Prantsusmaal ja siirdub taas Šveitsi, kus ootasid ees vanad sõbrad (Soutou 1994: 166–168).

Gabrys, von der Ropp ja Pélissier säilitasid head suhted 1918. a lõpuni (Colliander 1964: 18, 22). Oma mälestustes räägib Ropp Pélissier'ist järjekindlalt kui poliitikust (Ropp 1961: 108, 122). 1917. aastast, ilmselt selle lõpukuudest kirjutab ta, et tema ja Pélissier kohtusid Lausanne'is sageli. Peaminister Painlevé'le lähedalseisva isikuna oli Pélissier' ülesandeks olnud hoida temaga sidet ja nad rääkinud sageli võimalikke rahutingimuste üle (Ropp 1961: 122). Viimane kontakt, mille Ropp registreerib, oli novembris 1918, mil Pélissier avaldas Šveitsis Roppile kaastunnet Saksamaad tabanud katastroofi puhul (Ropp 1961: 130). Pole võimatu, et ta mõtleb sel juhul 8. novembril 1918, mil tema, Pélissier ja Gabrys koos lõunatasid (Soutou 1994: 169). Mis see oli, mis ühendas neid mehi? Kas lisaks praktilisele poliitikale tööpoolest ka mõttekaaslus?

Maaailmasõja lõppedes vaibus ka mõlema organisatsiooni, nii Venemaa Võõrrahvaste Liiga kui Rahvuste Uniooni tegevus. Liiga tähtsus oli hakanud vähenema juba varem (Zetterberg 1978: 225). Ehkki selle lõpuperioodil sündis liiga sees veel mitmesuguseid plaane, nagu näiteks kava kujundada Venemaa Võõrrahvaste Liiga baasil Rõhutatud Rahvaste Maailmaliiga (Zetterberg 1978: 219, 221–224) või asutada *Neutrale Korrespondenz*'i alusel Ida-Euroopa Liit Rahvasteliidu Rajamiseks (*Die Osteuropäische Verband zur Begründung des Völkerbundes*). Sellega jõuti isegi asutamiskoosolekuni, kuid see toimus n-ö kaheteistkümnendal tunnil, 15. X 1918 ja enam kui pooled üheteistkümnest asutajaliikmest olid kas parunid, krahvid või vürstid. Kohal oli ka von der Ropp ise, ehkki ta enam Venemaa Võõrrahvaste Liiga juhtimisega ei tegelnud, vaid oli siirdunud teistele jahimaadele (Zetterberg 1978: 253). Ent kohe lõi kell ka kaksteist, keisririik Saksamaal varises kokku ja mõni sekund pärast seda, 18. XI 1918 otsustas Saksa välisministeerium lõpetada Venemaa Võõrrahvaste Liiga finantseerimise (Zetterberg 1978: 256).

Ent lipp ei jäänud lamama, Lenin tõstis selle üles. Nagu paljus muus, võttis ta siingi malli oma eeskujuriigist — Saksamaast (Page 1982). Ettevalmistused Kominterni loomiseks juba käisid, Ajaloo ironia (või isegi mitte?) on see, et üheks selle

liidriks (natuke naljakas on sellist sõna küll antud juhul kasutada) saab mees, kes õppis Juozas Gabrysiiga ühel ajal Sorbonne'is õigusteadust (lõpetas ülikooli 1911. a) ja kellega Jean Pélissier arutas rahvusküsimusi veel mais 1917 — ukrainlane Dmitri Maailski (1883–1959) (Soutou 1994: 163).

EESRIIE LANGEB, KUID LÕPEB ÜKS NES VAATUS

Rahvuste Uniooni hing oli suuresti olnud Gabrys. Kui Leedu saavutas iseseisvuse, siis tema koostöö Leedu võimudega ei sujunud (Colliander 1965: 8–9). Selles ja nii mõneski muus suhtes leitud sarnasusi tema ja Kesküla vahel, nii nende iseloomus kui saatuses (Colliander 1965: 35–36; Zetterberg 1978: 63). Ent oli ka erinevusi — oma Esimese maailmasõja aegse tegevuse kestel oli Gabrys osanud kõrvale panna “mitte just päris tähtsusetu varanduse”, mille eest ta ostis väikese mõisa sealsamas Lausanne'i külje all, Vevey's Genfi järve kaldal, kus elas koos abikaasaga, prantsuse päritolu šveitslannaga, ja kus ta oma elupäevad 1951. a ka lõpetas (Colliander 1965: 9). Tema jäi nende kohtade juurde, kus ta Ajalukku oli läinud. Aleksander Keskülagi oli abiellunud šveitslannaga, kuid saksa šveitslannaga. 1920. aastail läks ta naisest lahku ja märtsis 1932 pühkis oma jalgadelt ka Šveitsi tolmu. Varandust ei olnud ta osanud koguda ega püsivat elukohta omandada, tema elu möödus üüripansionaatides. Ma ei tea, kus on Gabrysi haud, kuid arvan, et soovi korral on see leitav. Kesküla haua otsingud ei ole seni tulemust andnud. Madridi notari Francisco J. Nunez-Lagos Rogla, kelle isa juures Aleksander Kesküla viimati töötas, arvab, et Kesküla on maetud Hispaania pealinna Cemeterio Civili kalmistule. Ent ta võidi matta ka mingisse ühishauda, sest ajal, mil Kesküla suri, oli Hispaanias raskusi isamaatute inimeste õigusliku kohtlemisega. Ja don Alejandro — nii teda Hispaanias kutsuti — oli isamaatu, sest ta ei kuulunud ühegi riigi kodakondsusse (Toomas Kahur Kaido Jaansonile, 10. I 2000).

Pélissier oli lahkunud neist kõige varem, tema oli surnud viis aastat pärast Pustal Haapsalus külas käimist, 27. III 1939, kui Euroopa seisis taas dramaatiliste sündmuste lävel, kuid kaugel Euroopast, India ookeani asuval Réunionil (Soutou 1994: 172). Von der Ropp, “sakslane Jumalast”, nagu ta enda kohta ütles (Colliander 1964: 19), jäi Euroopasse ja nägi need sündmused ning

nende tagajärjed ära. Tema elas neist neljast kõige kauem, surres 1964. a Bad Godesbergis Bonni külje all.

Kirjandus

- B H = Vladimir Iljitš Lenin. *Biografitšeskaja hronika*. Tom 3. 1912–1917. Moskva: Politizdat
- Colliaander, Börje 1964. Lausannemötet 1916. Ett ideologiskt varsel under första världskriget. — *Acta Academiae Aboensis*. Ser. A. Humaniora. Vol. 29, nr 2
- Colliaander, Börje 1965. En konspiratörs minnen 1911–1916. — *Acta Academiae Aboensis*. Ser. A. Humaniora. Vol. 32, nr 1
- Demm, Eberhard 1990. Die Propaganda von Juozas Gabrys für die Befreiung der baltischen Länder (1911–1914). — *Acta Universitatis Stockholmiensis*. Studia Baltica Stockholmiensia 5. The Baltic Countries 1900–1914. Stockholm.
- Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960*. 1970. Köln: Böhlau Verlag
- Elango, Öie, Ants Ruusmann, Karl Siilivask 1998. *Eesti maast ja rahvast. Maailmasõjast maailmasõjani*. Tallinn: Olion
- Fischer, Fritz 1964. *Griff nach Weltmacht. Die Kriegsziels des kaiserlichen Deutschlands 1914/18*. Düsseldorf: Droste Verlag
- Fischer, Fritz 1965. *Weltmacht oder Niedergang. Deutschland im ersten Weltkrieg*. — *Hamburger Studien zur neueren Geschichte*. Band 1
- Forel, August 1935. *Rückblick auf mein Leben*. Zürich: Europa-Verlag
- Futrell, Michael 1963. *Northern Underground. Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications through Scandinavia and Finland 1863–1917*. London: Faber and Faber Ltd.
- Gautschi, Willi 1973. *Lenin als Emigrant in der Schweiz*. Zürich: Benziger Verlag
- Grisson, Jean 1990. The Baltic Countries as Presented to Anglo-French Public Opinion 1900–1914. — *Acta Universitatis Stockholmiensis*. Studia Baltica Stockholmiensia 5. The Baltic Countries 1900–1914. Stockholm.
- Gummerus, Herman 1927. *Jägare och aktivister*. Helsingfors
- Henriku Liivimaa kroonika*. 1982. Toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat

- Hoffman, Jerry H. 1972. V. Stepankovsky, Ukrainian Nationalist and German Agent. — *Slavonic and East European Review*. Vol. 50, pp. 594–602
- Jaanson, Kaido 1990. See kummaline eestlane. — *Looming*, nr 7, lk 956–973
- Kan, Aleksander 1999. Två svenska arbetarpartier mellan två ryska revolutioner. — *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala*. (Årsbok 1998.) Uppsala
- Kull, Ferdinand 1933. *Esimesi Eesti diplomaate. Mälestusi Eesti välisdelegatsiooni tegevusest 1918. aastal*. Tartu
- Kull, Ferdinand 1996. *Mässumehi ja boheemlasi. Esimesi Eesti diplomaate*. Eesti Rahvusraamatukogu
- Lamán, Eduard 1936. *Eesti iseseisvuse süünd*. (Eesti rahva ajalugu. Lisaköide I.) Tartu: K./Ü. Loodus
- Lamán, Eduard 1938. Välisdelegatsiooni-aeg. — *Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul*. Tartu, lk 203–208
- Laur, Mart, Lauri Vahtre, Heiki Valk 1989. *Kodu lugu*. II. (Loomingu Raamatukogu, XXXIII aastakäik, nr 40/41.) Tallinn: Perioodika
- Lebbin, Herbert-Armin 1970. *Sotsiaaldemokratismi pankrot Eestis*. Tallinn: Eesti Raamat
- Page, Stanley W. 1982. *The Geopolitics of Lenin*. (East European Monographs.) New York: Boulder
- Piip, Ants 1966. *Tormine aasta. Ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis*. Örebro: Vaba Eesti
- Possony, Stefan T. 1964. *Lenin: The Compulsive Revolutionary*. Chicago: Henry Regnery Company
- Pusta, Kaarel R. 1992. *Saadiku päevik*. Tallinn, Olion
- Ropp, Friedrich von der 1961. *Zwischen gestern und morgen. Erfahrungen und Erkenntnisse*. Stuttgart: J. F. Steinkopf Verlag
- S[arion], S[amuli] 1921. Lausannen kansallisuuskonferenssi v. 1916. Lisää sotavuosien muistoihin. — *Suunta*, n:ro 6, s. 59–61, n:ro 7, s. 71–72
- Saul, Linda 1978. *Aino Tamm*. Tallinn: Eesti Raamat
- Senn, Alfred Erich 1971. *The Russian Revolution in Switzerland, 1914–1917*. The University of Wisconsin Press
- Soutou, Georges-Henri 1994. Jean Pélissier et l'Office central des Nationalités, 1911–1918: renseignement et influence. — *Relations Internationales*, no. 78, été 1994, pp. 154–174
- Söderberg, Verner 1916. Svenska krigsböcker om östra Europa. — *Svensk Tidskrift*, s. 507–511

- Zetterberg, Seppo 1970. Die Tätigkeit der Liga der Fremdvölker Russlands in Stockholm während der Jahre 1916–1918. — *Acta Baltica*, X. Königstein im Taunus, S. 211–257
- Zetterberg, Seppo 1978. *Die Liga der Fremdvölker Russlands 1916–1918*. Ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Russlands im Ersten Weltkrieg. *Studia historica*, 8. Helsinki
- Ziliacus, Konni 1960. *Från ofärdstid och oroliga år*. Helsingfors: Söderström & Co
- Walt van Praag, Michael van, Linnart Mäll 1997. A Brief History of UNPO. — *Unrepresented Nations and Peoples Organization. Yearbook 1996*. The Hague: Kluwer Law International, pp. 3–5

KAIDO JAANSON (sünd. 1940. a) lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli ajaloolasena 1965. a, ajalookandidaat 1975. a. Praegu TÜ sotsiaalteaduskonna rahvusvaheliste suhete korraline professor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “24. veebruar 1918 ja Euroopa rahvaste iseseisvumine” (1990, nr 2, lk 227–230), “Põhjalvalgus või fatamorgaana?: Balti—Skandinaavia liidu idee ja koostöö sünd ühest suurest sõjast teiseni” (1990, nr 9, lk 1894–1904) ja “Katalaanid, iirlased, eestlased” (1992, nr 5, lk 1014–1022) ning arvustuse Alvin Isbergi teosele (1989, nr 2, lk 402–404).

EESTI KÜSIMUS JA PÕHJALA KÜSIMUS

Tõlkinud Kaido Sirel

EESTLASED PÕHJAMAAD MUINASLOOS; VENE IMPEERIUMI LOOMINE; LÄÄNEMERE ÜLE VALITSEMISE PROBLEEM

Eestlased moodustavad endiste Rootsi Läänemere provintside Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa valdava rahva.

Nad kuuluvad suurde turaani* rahvaste rühma ning on sugulased ungarlaste, soomlaste, türklaste, mandžude ja jaapanlastega.

Meie ajastu esimese aastatuhande teisel poolel, enam-vähem samal ajal, kui nende hõimuvõlled bulgaarid ja ungarlased liikusid lääne poole, ilmusid eestlased Läänemere kallastele ja vallutasid maa-ala Narva ja Väina jõe vahel.

IX sajandil pKr¹ **rajasid eestlased** koos oma lähedase sugulasrahva Äänisjärve vepslastega ning Ilmeni slaavlastega **Vene riigi** (*l'empire*

La Question Esthonienne et la Question Septentrionale. Märgukiri, mille esitas hr. Kesküla Lausanne'is 27.-29. juunil 1916 toimunud III Rahvaste Konverentsile.

*Turaan oli Turkestani pärsia päritolu nimetus, turaani rahvad 1885. a pakutud ühisinimetus sellistele Euraasia rahvastele, kes ei kuulu indoeurooplaste ja semiitide hulka; turanism oli hõimuliikumine, mis taotles soome-ugri, türki-tatari, mongoli jne soost rahvaste lähenemist ja kultuurilist või isegi poliitilist koostööd. *Kaido Jaanson.*

¹Vt Vene ajaloo algdokumenti munk Nestori kroonikat, mille pealkiri kõlab vanabulgaari keeles nii: *Sse povesti vremennõh let, otkuda*

russe). Vene kroonikate kohaselt oli see riik oma algusest peale kolme eelnevalt mainitud rahva liit, kus erapooletuteks valitsejateks olid värvatud Skandinaavia varangid. **Rajatud Läänemere riik**, millena Venemaa oma olemasolu esimesel perioodil esines, esindas Musta mere ja Läänemere vahelise suure kaubatee kõige põhjapoolsema osa poliitilist korraldust.

Koos Kaspia ja Musta mere kallastel asunud kasaaride riigi kaubanduse langusega kasvas Kiievi osatähtsus. Läänemere riik laienes Dnepri vesikonda ja viis oma raskuskeskme Olegi poolt alistatud slaavi linna Kiievisse. Nii algas **Vene riigi olemasolu teine periood — slaavi-bütsantsi ajastu**.

Eestlased, kelle saatuse oli sel ajajärgul lahutamatu seotud Läänemerega, eraldusid Venemaast, mis lakkas olemast põhjaeuroopalik Läänemere riik ning muutus Musta mere idaslaavi riigiks.

Läänemere riigi lagunemisele järgnes korralageduse aeg, mida romantilisest vaatekohast võib kujutada Eesti ajaloo kangelasliku ajajärgu või viikingiajana. Sel ajastul domineerisid eestlased Läänemeres, ilma nende loata polnud võimalik jõuda meritsi Novgorodini, nagu tõestab Norra legendaarse kuninga Olav Tryggvesoni lugu, kes oma noorpõlves, olles teel Venemaale, pidi veetma mitmeid aastaid Eestis vangis. Ühtlasi oli see eesti viikingite arvukate retkede aeg Taani rannikule. Samal ajalõigul hävis eestlaste sõjaretke käigus (*expedition maritime*) muistne Rootsi pealinn Sigtuna, mis oli vastu võtnud ühe Eesti ranniku rüüsteretkelt tagasiteel olnud Norra viikingite laevastiku.

Samuti oli see Kuramaa ja Ida-Preisi ranniku vallutamise aeg. Niimed Kuramaa ja Kurischer Haff meenutavad tänapäevalgi mälestustest vallutustest ja ümberasustamistest, mis pärinesid kurelaste saarelt Eestist².

Viikingiaeg, mis majanduslikust küljest oli merel valitsenud anarhia, jõudis Eestis oma haripunkti mõni põlvkond hiljem kui Põhja-Euroopa lääneosas.

---

jest pošla Russkaja semlja, kto v Kijeve naišša perneje knjažiti i otkudu Russkaja semlja stala jest. Venemaa kolm idaslaavi haru, "suured", "väikesed" ja "valged venelased" (venelased, ukrainlased, valgevenelased), laenasid oma esimeste kultuuriliste väljenduste kirjakeele slaavistunud turaani rahva bulgaarlaste käest. Sajandite vältel kasutasid nad seda kirikukeelena ning lõpuks oma eri kirjakeelte lähtealusena.

²Kurelaste saart nimetatakse rootsi ja saksa keeles Öseliks.

Kesk- ja Põhja-Euroopa lääneosa majanduslik areng muutis vajalikuks Läänemere turvalisuse, sest see "**Põhja Vahemeri**" oli peamine lõik suurel kaubateel, mis kulges "varangide maalt kreeklaste juurde".

Sellest sai alguse **esimene ajalooline võitlus ülemvõimu pärast Läänemerele**.

See võitlus eestlaste vastu võttis **ristisõja kuju**, mille teostajaks said Rooma paavsti õnnistusel Lääne rüütelkond, Põhja kuningad ja Saksa Hansa linnvabariigid. Lisaks võtsid sellest hävitussõjast eestlaste vastu osa mõned Läänemere regiooni rahvad, samuti kasutasid venelased võimalust alustamaks rüüsteretki tagalas, kui maad rünnati juba kolmelt rindelt.

Selles kohutavas sõjas võideldi formaalselt usu nimel, kuid sisuliselt ühe keskaegse ülemaailmse kaubatee valitsemise eesmärgil.

Selle võitluse ajalooline tähendus seisnes selles, et see pidi otsustama, **kas Läänemeri saab igavesti saksa mereks**, ning kui saab, siis seoses sellega sulab kogu Põhja-Euroopa Kesk-Euroopa arengusse.

Nende mitukümmend aastat kestnud ristsõdade tulemus pidi muu hulgas tõestama, kas sakslaste kuulusrikas marss *Drang nach Osten*, mis algas kaks sajandit varem Elbe kallastelt, on võimeline sel tähtsal ajaloolisel momendil, kui Idamaade sügavusest lähtunud mongolite vool tuiskas kallale Venema steppidele, rajama läänemaadele tee läbi Eesti kuni **Vene impeeriumi hälli ja Volga läteteni**.³

Kahel esimesel puhul pöördus võitlus eestlaste kahjuks. Mis aga puudutab viimast, siis oli kogu järgnevale ajaloo arengule määrava tähtsusega, et võitlus lõppes Kesk-Euroopale läbikukkumisega ning soo-

---

³Eriti soodsates tingimustes ette võetud hoogne Saksa edasitung taerkus kiiresti rasketes võitlustes eestlaste vastu, ulatumata isegi maa põhjapiirini. Poolele teele jõudnuna olid vallutajad juba verest tühjad. Maa põhjaosa olid nad sunnitud loovutama Taani-Norra suurvõimule, mille paavst kutsus appi päästma Mõõgaordu rüütlite ettevõtmist täielikust läbikukkumisest. Vaid mõned aastad peale Eesti täielikku alistamist oli see ordu laialisaatmise äärel ning sunnitud ühinema Preisimaal asunud Saksa rüütliorduga: võidud olid ta täielikult ära kurnanud. See Pyrrhose võit Eesti kui Läänemere võimu võit hoidva maa üle oli sellegipoolest piisav võimaldamaks uusi jõhkraid rünnakuid Põhja-Vene kaubandusvabariikide Pihkva ja Novgorodi vastu. Selle võidu üheks tulemuseks oli, et sakslased võimutsesid keskajal Rootsi linnades sellisel määral, et põhjustasid saksa junkrute upsakuse üle kurtvate rahvalaulude ilmumist Rootsi küladesse.

dustas **niihästi põhjaeuroopa kui ka idaslaavi tsivilisatsiooni edasist sõltumatut arengut.**

Selle maailmaajaloolise tähtsusega tulemuse eest pidi Eesti maksma hinda, mis võrdus tema kadumiseга riikide seast pikkadeks sajanditeks. Sellise vaenlastehulga vastu võitlemise alguses olid eestlased hoobelnud tahtega võidelda oma vabaduse eest, "kuni ei jää alles enam ühtegi põlvepikkust poisikest".

Kui need ristiretked ehk ühe inimpõlve pikkused hävitusõjad olid viimaks võidu saavutanud, siis polnud Eesti (mis oma maailmapoliitilise tähtsuse tõttu oli paavsti poolt kuulutatud **Neitsi Maarja Maaks**, samasuguseks pühaks maaks nagu lõunapoolsete ristiretkede siht Palestiina) midagi muud kui üks hiigelhaud, mille peale võitja raudkindas rusikas oli püstitanud ränga risti. Kaks kõige vägevamat võitjat, Taani suurvõim⁴ ja Saksa Hansa jagasid maa ja sellega seotud Läänemere valitsemise omavahel.

Rahva armetud riismed pidid *ad majorem Dei gloriam* taluma Saksa feodaalkorra rõhuvat iket. Nii lõppes Eesti ajaloo kangelaslik ajajärk ja algas uus ajastu, mida võiks nimetada **Eesti iirimaiseks perioodiks (période irlandaise)**.

Seda ajajärku iseloomustas kangekaelsete ja mässumeelsete eestlaste armutu rõhumine, nende halastamatu kurnamine ja vaevatud rahvahulkade langemine sügavasse vaimsesse ning ainelisse viletsusse koos isandate ja rõhujate kasvava korrupsiooni ja kõlvatusega, millele järgnesid rõhutatud eestlaste lakkamatud ülestõusud, kodusõjad, moraalselt mandunud valitsevast oligarhiast lähtuv anarhia ja lõpuks välisvaenlaste laastavad rüüsteretked.

XIV sajandi keskel, pärast saja-aastast valitsemist, oli Taani suurvõim sunnitud ühe eestlaste suure ülestõusu tõttu loobuma Taanile kuuluvast Eestist.

Eestlaste ülestõus otsis ja ka leidis toetust **poliitiliseks liitumiseks Rootsi-Soome riigiga**. Siiski polnud keskaegne Rootsi veel küllalt tu-

---

⁴Taani-Norra riik kujunes keskajal Põhjala **maritiimseks suurvõimuks**, mis laius Islandist Eestini ja millele kuulus ülemvõim Läänemereel, samal ajal kui Põhjala mandriosa oli Rootsi ülemvõimu all, kujutades endast puhtakujulist Läänemere riiki.

Taani ehib end siiani suurriiklikust ajast pärineva Danebrogi lipuga. Taani kroonika järgi langes see lipp imena taevast, kui Taani kuningas Valdemar Suur astus suurde lahingusse eestlastega, olles 1219. a juunis maabunud 1500 laevaga praeguse Tallinna alla. Teada on, et selle ristiretke tulemuseks oligi Tallinna asutamine.

gev, et energiliselt tagada Põhja-Euroopa juhtimist ja seista vastu Kesk-Euroopale Läänemere valitsemise küsimustes.

Enne kui saabus Rootsi-Soome sõjaline abi, oli Põhja-Eesti vallutatud Saksa sissetungijate poolt, laastatud ja allutatud Saksa ordule, mis suutis viimaks saada oma valdusse, tõi küll väheseks ajaks, kogu maa Väina ja Narva jõe vahel.

Kogu Eesti territoorium oli seega ühendatud Kesk-Euroopa poliitilise süsteemiga, mis laius Põhja Vahemerest kuni Lõuna Vahemereni, ulatudes **Liivimaast Flandriani ja Eestimaast Lombardiani**.

See Saksa ordu ei kujunenud siiski ajalooliselt püsivaks nähtuseks. Ta lagunes kuulsusetult rahvuslike, sotsiaalsete ja sisemiste tülide tõttu, millele lisandus välisvaenlaste surve. Kui Ameerika avastamine ja Konstantinoopoli vallutamine türklaste poolt olid põhjalikult segi löönud maailma kaubandusteed, lagunes ka Saksa Hansa, millele järgnes Saksa ordu likvideerimine.

Ordu jättis **Rootsile** Soome lahe ja Väina jõe vahelise ala, sellest valdusest tuleneva ülemvõimu Läänemerel ja Põhja suurvõimu rolli. Samuti jättis ordu maha vaimse ja ainelise viletsusega viimase piirini kurnatud rahvahulgad, võõramaise, jõhkra ja isamaa-armastuseta feodaalseisuse ning rängad sõjad katoliiklike ja ortodokssete slaavlaste vahel.

PÕHJA-EUROOPA POLIITILINE ÜHENDAMINE: LÄÄNEMERE VALITSEMINE JA PÕHJA SUURVÕIMU SEISUND

Saksa ordu laialisaatmisega eraldus Eesti Kesk-Euroopa poliitilisest süsteemist ja ühendas uuesti oma saatuse Põhja-Euroopaga.

XVI sajandil liitub Eesti **vabatahtlikult** Rootsi-Soome riigiga; Liivimaa ja Ingerimaa vallutatakse relvajõul ning selle tulemusena on kogu praegune Eesti territoorium ühendatud.

Nii teostati "Põhja Vahemere" lääne- ja idakalda poliitiline ühendamine, mitu sajandit kestnud võitlus Läänemere valitsemise nimel lõppes Põhjala eduga ning oluline osa Põhja-Euroopast ühines poliitiliselt.

Maailma ajaloo areenile ilmus põhjagermaanlaste ja turaanlaste **Põhjala suurvõim**, mis järgnevalt sekkus innukalt Euroopa tuleviku kujundamisse.

Samaaegselt algas eesti rahva jaoks ajajärk, mis on tänaseni jäänud tema mällu "kuldajastuna".

Põhja suurvõim taastas Kesk-Euroopa võõrvalitsemise ajal hooletusse jäetud maades korra, hoidis ohjes tõrgest feodaalaadlit, asutas rahva- ja põhikoole ning 1632. aastal Tartu ülikooli.

Piibli tõlkimisega pandi alus eesti kirjakeelele; kooliõpikuid kirjastati eesti keeles; loodi kooliõpetajate ja pastorite järelekasv; noored eestlased said osa haridusest põhi- ja ülikoolides jne. Selle hariduspoliitika tulemuseks oli, nagu selgus 1698. a tehtud kooliuuringus, et maal oskas peaaegu iga täiskasvanu lugeda — saavutus, milleni paljud Euroopa riigid pole veel jõudnud.

Eestis seati sisse talurahvast toetav sotsiaalpoliitika, mis saavutas haripunkti XVII sajandil, kui Karl XI kuulutas välja pärisorjuse kaotamise; **latifundiumid**, mis ajastu segadusi ära kasutades olid ebaõiglaselt omandatud võõramaise kõrgeadli poolt, nõuti tagasi ning rakendati üld- suse huvidesse.

Sellal kui Rootsi, mille rahvuslikust koosseisust **üle poole moodustasid turaanlased**, otsustas Euroopa lahinguväljadel selle mandri saatust, kerkisid esile organisatsioonilised probleemid riigis, mille etnilised elemendid otsisid oma poliitilist valemit.⁵

Gustav Adolfi geniaalne kantsler Axel Oxenstierna arendas plaani, kuidas jagada Läänemere suurvõim tema rahvusliku koosseisu põhjal kaheks: põhjagermaani ja turaani osaks. Kui Stockholm pidi jääma kuningriigi germaani pealinnaks, oli Eestis asuv Narva määratud saama turaani osa pealinnaks kavandatavas kaksikmonarhias.

---

⁵Cf. Gustav Adolfi aegne Rootsi kaart, cf. ka Chr. v. Bornhaupti *Gustav-Adolf vor seinem Auftreten in Deutschland* (Velhagen & Klasing's Monatshefte, 1895–1896, 2. Band, S. 3–78). “Võime selgelt täheldada, et oma Preisi sõjaretkel asus Gustav Adolf otsustavatele tegeudele alles pärast liivimaiste ja soome rügementide saabumist [---] Ka Kolmekümneaastase sõja ajal täheldati sama. Gustav Adolf ootas kannatamatult koos Horniga saabuvaid lisajõude Soomest ja Liivimaalt, enne kui alustas lahingutegevust [---] Rootsi riigikassat toitvad summad, mis pärinesid sissesõidumaksudest Läänemere sadamalinnadesse, olid juba Gustav Adolfi ajal märkimisväärsed. Need maksud olid olemas Tallinnas, Narvas, Pärnus, Riias” jne.

SUUR VÕITLUS LÄÄNEMERE ÜLE VALITSEMISE
NIMEL: PÕHJA-EUROOPA
POLIITILISE ORGANISATSIOONI HÄVING

Nüüd aga varises Põhjala suurvõim, mis oli nii sise- kui välispoliitiliselt hiilgava arengu teel, kokku...

Oma ajaloolisele kohusele truuna püüdis ta poliitiliselt haarata kogu Põhja-Euroopa kultuuriala, kindlustada seda välisvaenlaste vastu ja arendada oma tsivilisatsiooni ning rahvuslikku eripära.

Ta toetas sõdasid, kus võideldi sajandi saatuste ja mandrite eest ning ta teostas rahumeelse tsiviliseerija tööd, mis elas üle poliitilisi kõikumisi ja erinevaid põlvkondi.

Kolmekümneaastases sõjas kaitses ta Põhja-Euroopat Kesk-Euroopa eest, ning Euroopa tsivilisatsiooni arengut katoliikliku reaktsiooni vastu.

Asudes Oriendi piiril, kaitses ta põlvkondade vältel tsiviliseeritud Oksidendi idaslaavluse ning poliitiliselt ühinenud Ida-Euroopa barbaarse surve vastu.

Tema langus ei tulenenud mitte sisemisest nõrkusest ega elujõu puudumisest; ta viimaste võitluste ajalugu — ajaloo üks kangelaslikumaid lehekülgi — oli tema elujõu tõendiks. Koosnedes küll vaid **neljast miljonist elanikust**, suutis ta ligi kahekümne aasta vältel seista vastu **vaenlaste hulgale**, kes avalikult või salaja töötasid tema hävinguks.

Liivimaa saksa feodaal-aadel, viimane jälg võõramaise Kesk-Euroopa võimust, asetas oma klassi huvid kõrgemale maa tulevikust ja huvidest ning reetis ainelistel eelistel nimel Põhjala suurvõimu, protestantliku usu ja Lääne tsivilisatsiooni.⁶

---

⁶Vt Friedrich Duckmeyeri *Die Deutschen in Russland* (Berlin, 1916), S. 16–17: “Keiserliku saatkonna sekretär Korb kannab ette (1698–1699), et üks liivimaaalane tunnistas ühes Moskvas toimunud salajasest vestluses, et liivimaaalased on valmis reetma Rootsi kuningat ning ühinema Moskva suurvürstiriigiga [---] Sama mulje oli Brandenburgi saadikul parun von Printzenil, kes oli teekonnal Riiasid Moskvasse läbinud terve Liivimaa. Rootslasest kindralkuberner andis talle saatjaks ühe ametniku hõlbustamiseks tema pääsu kuningale ja läänihärradele kuuluvatesse lossidesse. Prinzen kirjutab Berliini oma ülemusele 16.–26. detsembril 1698 Vastseliinast, veerand miili kaugusel moskoviitide piirist: “Kogu Liivimaa on aadelkond niivõrd rahulolematu, et paljud aadlikud ihkavad sõda rohkem, kui nad seda kardavad, ning soo-

Ida- ja Kesk-Euroopa septsesid vandenõu Põhja vastu: vaatamata oma traditsioonilisele vastastikusele vaenule osalesid selles ettevõtmises Venemaa, Poola, Saksimaa ja Preisimaa, kes sõlmisid Amuurist Elbeni ulatuva *entente cordiale*'i. Sellega liitus Taani-Norra riik, mis esindas osa Põhjala püüdlust sõltumatusel keskvalitsusest. Kaksikümmend üks aastat kestnud ebavõrdsele võitlusele said otsustavaks sellega kaasnenud katk, reetmine ja mõrtsukatöö.

Nii võideti Põhjala, tema poliitiline korraldus varises põrmuks ning tema maailmaajalooline missioon ootab ikka veel teostumist.

Põhja tsivilisatsiooni laialipillutatud liikmed pidid kannatama võõramaise vägivallavalitsuse, poliitilise võimetuse ja kasvava tükeldamise all, millest pole neid veel päästnud ükski Cavour ega Bismarck.

Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa — ning nendega koos ka Läänemere ülemvõimu võti — langesid Venemaa võimu alla, mis lõpetas sellega oma kolmanda — Moskva — arenguetapi ning jõudis neljandasse, Peterburi perioodi.

Kui Vene tsaar Peeter I saatis oma armee Eestisse, andis ta kindral Šeremetjevile järgmise lakoonilise käsu: **“Hävita kõik. Peeter.”** Feldmarssali raport Vene sissetungist Eestisse oli niisama napisõnaline: **“Hävitasin kõik. Šeremetjev.”**

Pärast kuus kuud väldanud Vene okupatsiooni Eesti- ja Liivimaal võis sama marssal raporteerida oma keisrile, et **“Narvast kuni Väinani ei laula kukk ega haugu koer”**.

Eesti ajaloo Vene periood oli alanud.

EESTI VENEMAA VÕÕRVALITSUSE ALL

Eesti rahvale tähendas Vene ajajärk maa täielikku laastamist ning elanike sundasumisele saatmist ning hävitamist. Võttes eeskujuks Assüürias kasutatud meetodeid, teisaldati terved linnad, külad ja seisused Siberisse või Volga kallastele, rahvast müüdi ka orjadena teistesse Idamaadesse: Türgisse ja Pärsiasse. Alles 1880. aastal, kuus põlvkonda pärast Vene sissetungi, saavutab rahvaarv XVII sajandi lõpu taseme.

Tohututest latifundiumidest koosnenud kroonuvaldused loovutati Vene valitsuse poolt balti aadlile vastutasuna maa reetmise eest Venemaale. Sellele aadlile anti ennekuulmatuid eesõigusi ning ta moodustas sel maal kogu Vene ajajärgu jooksul võõramaalaste suletud, tülika ja

---

viksidi moskoviitide sissetungi. Aadelkonna juttude põhjal otsustades on nad pigem vaenlase kui oma isanda, Rootsi kuninga poolel.””

üleoleva kildkonna. Vene võõrvalitsus toetas teda maa huvide arvelt ning kaitses sageli relvajõul rahva rahulolematuse vastu. Teisalt toetus Vene vägivallavalitsus maal balti aadlile, kes muutus oma lähedase koostöö tõttu moskoviitliku despotismiga vähehaaval kogu impeeriumis Vene tagurluse pretoriaanlikuks ihukaitsesks.⁷

Pärisorjus, mille oli tühistanud juba Karl XI, taastati kõige jõhkramal moel ning eesti talupoeg ja tema vara anti tema pärusvaenlase meelevalda alla. Kui majanduslik areng ning jätkuvad talurahva ülestõusud muutsid pärisorjuse kasutuks ja selle jätkamise võimatuks, tühistati see **üheaegselt koos talupoegade maaomandusega**, mis konfiskeeriti balti junkrute hüvanguks. Nende Vene valitsuse sammude läbi said viimased kogu maa ainuomanikuks ning omandasid ühtlasi õiguse kasutada piiramatult kogu talurahva tööjõudu.

Maa võõrandamine tegi talupojast korrapealt proletaarlase; ja et mõisnikeseisuse kätte koondunud korravalve, kohtuorganid ja administratsioon olid võtnud temalt õiguse vabalt liikuda ja kaubitseda, muutus talupoeg "lepinguvabaduse" alusel suurmaaomaniku heloodiks.

Peale kohtuorganite, administratsiooni, külade korravalve jne oli Vene valitsus andnud ka selle maa kiriku võõramaalaste seisuse kätte. Tulemuseks oli, et luterlik kirik kivistus ja muutus ühiskonna- ja rahvusevaenulike tendentside tööriistaks. Ühelt poolt võõrdus rahvas

---

⁷Sellele maale võõras praegune balti aadel on oma enamuses Vene valitsemise saadus. Võrreldes eelneva viie sajandiga kahekordistus aadlipere arv ei varem ega hiljem kui "Liivimaa hertsogkonna" üle valitsenud uue võimu esimesel sajandil. (Liivimaa aadlimatrikli järgi pärines 1815. aastal ajavahemikust 1200–1721 113 perekonda, millest 52 oli pärit rüütliordu ajast, ajavahemikust 1721–1816 aga 320 perekonda.) On iseloomulik, et Vene perioodil matriklisse kantud aadliperekondade nimede eesotsas leiame krahv Šeremetjevi, Peeter Suure feldmarssali, kelle erilised teened seisnesid, nagu teada, Liivi- ja Eestimaa laastamises. Talle järgnevad usku vahetanud poola juudid sellesama Peeter I õukonnast (parun Šafirov), terve plejaad Katariina II lemmikuid (viis Orlovi, kaks Paninit jne), teenekate tatari ususalgajate järeltulijad (krahv Kotsubei) ja terve sari kõikvõimalikest maadest pärinevaid seiklejaid, kes olid asunud idamaa despotismi teenistusse teostamiseks karjääri, mida Lääs neile ei võimaldanud. (Cf. *Ritterbank oder Verzeichniss aller zu dem Corps der Ritterschaft des Herzogiums Livland gehörigen, annoch subsistirenden adelichen Familien*, autentne koopia 1. novembrist 1816. *Essai critique sur l'Histoire de Livonie*, 2. partie, tome III, pp. 379–397).

kirikust, teiselt poolt aga kergendas kiriku moondumine venestamise demagoogiat ning valitsuse katseid Eestit õigeusustada.⁸

Rahvaharidus nagu ka rahvas ise kahanes Vene sissetungi läbi haledate riismeteni; **Gustav Adolfi asutatud Tartu ülikool** hävitati; seda ei õnnestunud taastada enne kui pärast sajandipikkust venelaste valitsemist. Tema õitseng oli aga tüürike: panslavismi saabumine pühitses sisse jõhkra venestamise ja teaduse allakäigu. Vene haridusministri tegevus tõi lõpuks kaasa kavakindla vastutöötamise impeeriumi lääneosa vanimale, unikaalsele ülikoolile; see saatuslik tegevus tipnes hiljutise

---

⁸Venestamise katseid on ette tulnud ka viimasel ajal. Pärast Vene sõjaväe abil lämmatatud 1905./1906. a revolutsioonilist liikumist, mille eesmärgiks oli maa vabastamine kahekordsest võõrvõimust, üritasid balti junkrud koostöös Vene valitsusega asendada mässumeelseid eesti talupoegi kuulekate vene maatöölisega. Improviseeriti venelaste invasioon, mille käigus maalt väljaatud eesti talupojad asendati primitiivsete mužikkidega. Viimastele lubati hooplevalt kõrgemaid palku kui palju võimekamatele pärismaalasest tööliste. (Eesti põllumajanduslik toodang, 1180 kg teravilja hektarilt, püsis Venemaal esikohal, samal ajal kui impeeriumi Vene osa tootis 785 kg.)

Vaatamata balti suurnikele osaks saanud tohututele majanduslikele kaotustele, oletades, et seda ei kaetud valitsuse salajaste abirahadega, kestis põliselanikevastane kättemaksukampaania mitu aastat. Hoolimata oma ebaõnnestunud lõpust, põhjustas see kampaania eestlastele arvukalt kannatusi. 1910. a suvel tipnes see ühe poliitilise sündmusega, mis tunduks võimatu ükskõik millise teise riigikorra puhul kui Vene oma. Äsja Tartu maakonda saabunud grupp mužikke kugistas alla üsna suure koguse neile pesemiseks antud seepi. Sissetoodud primitiivid jäid sellest pidusöögist haigeks ning kiirustasid pagema sellelt nii ohtlikult maalt. Vene ametlik ajakirjandus ruttas juhtumist kasu lõikama, võttes ette raevuka kampaania eesti elanikkonna vastu, süüdistades teda mitte vähemas kui vaenulikkuses Vene impeeriumi vastu, separatistlikes suunitlustes jne jne. Kõike sellepärast, et üks noor eesti teenijanna oli pakkunud seepi kogemata taldrikult ning jätnud vene keelt oskamata valitseva rahvuse esindajad valgustamata selle toote kasutusotstarbest.

See uus venestamiskatse lõppes nagu eelmisedki täieliku läbikukkumisega. Balti junkrutel tuli lõhutada masinate ja desorganiseeritud majandite ees viimaks tunnistada oma suure kava — põliselanike vene mužikkidega asendamise — läbikukkumist. Sissetoodud kadusid sama kiiresti kui nad olid tulnud.

valitsuse määrusega küüditada Tartu ülikool tema **protestantliku usu-teaduskonna** tõttu Permi Siberi läänepiiril.

Vene valitsus eiras ja rikkus pidevalt **Usikaupunki rahu** tingimusi; protestantlikku usku kiusati taga ning selle maa rahvast rõhuti äärmise jõhkruusega. Alates nende kolme provintsi, Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa annekteerimisest rõhuti ja kurnati neid pidevalt Vene bürokraatliku imperialismi poolt niihästi poliitiliselt, rahvuslikult, kultuuriliselt kui ka majanduslikult. Need provintsid maksid kogu impeeriumi **kõige kõrgemaid makse**, kuid maa sai kasutada vaid üliväikest osa sellest tulust. Tema kõige hädatarvilikumad kultuurilised vajadused kiratsesid just niipalju, kui rahvas suutis neid toetada oma isiklike vahenditega. Koolide ja teiste kultuuriasutuste võrk püsis vaid rahva ohvrimeelsusel. Vene valitsus mitte ainult et ei teinud midagi pingutuste julgustamiseks, vaid takistas neid kavakindlalt, võõrandades isegi mõne sihtasutuse vara, et seda Petrogradi bürokraatia rõhumisvahendite teenistusse rakendada.

Selle territooriumi meessoost elanikkond oli sunnitud täitma oma sõjaväelist kohust Venemaa ees väljaspool oma maa piire, võõras Poolas, kauges Kaukaasias, Kesk-Aasias, Vaikse ookeani kallastel. Olles ise aheldatud, pidi ta valvama, et hoida teisi rahvaid ahelais ning moskoviitliku imperialismi arvukates sõdades pidi ta osutama vaprust ja valama oma verd, allutamaks aina uusi territooriume ja lükkamaks uusi rahvaid sellesse vanglasse nimega Venemaa.⁹

---

⁹Vene sõjaminister Kuropatkin — seega Vene sõjanduses pädev mees — andis 1900. aastal salajases memorandumis tsaarile järgneva ülevaate Venemaa sõjalistest ettevõtmistest Läänemere provintside vallutamisele järgnenud kahe viimase sajandi jooksul:

“XVIII sajandil on vaid 39 aastat möödunud täielikus välises rahu, ülejäänud 61 aastat oli Venemaa sõjas [---]

Me sõdisime:

Rootsiga	25 aastat ja 1 kuu,
Türgiga	14 aastat ja 8 kuud,
Pärsiaga	13 aastat ja 3 kuud,
Poolaga	8 aastat ja 6 kuud,
Preisimaaga	5 aastat ja 6 kuud,
Prantsusmaaga	2 aastat ja 2 kuud,
Hiivaga	4 aastat.

19 sõjast ja sõjakäigust olid 17 ründe- ja vaid 2 kaitsesõjad.

Teisiti öeldes: 2 aastat ja 5 kuud olid pühendatud kaitsesele ning 66 aastat ja 4 kuud ründetegevusele.” (Lk 58.)

Neis üliirasketes, et mitte öelda, täiesti väljakannatamatutes tingimustes pidi eesti rahvas võitlema kuni tänaseni oma ellujäämise nimel, jätkamaks oma rahvuslikku arengut ja alal hoidmaks oma tsivilisatsiooni.

EESTLASTE VITAALSUS JA LOOVAD JÕUD

Sellest, mis Eesti rahvast pärast Vene sissetungi alles jäi, arenes **populatsioon**, mis püüdis saavutada teist miljonit.

Heloodiseisundist, millesse neid sundisid jääma niihästi Vene valit-
sus kui ka need, kes seda Eestis toetasid, arenesid eestlased kaasaegseks
rahvaks, kellel on samasugune **sotsiaalne ja majanduslik struktuur**

Sõjalised saavutused [---] XIX sajandil:

Sõda Türgiga ..... 10 aastat ja 11 kuud

Sõda Pärsiaga ..... 11 aastat ja 3 kuud

Sõda Napoleoniga ..... 3 aastat ja 3 kuud

Sõda Rootsiga ..... 1 aasta ja 3 kuud

Sõda Kesk-Aasias ..... 30 aastat ja 9 kuud

Sõda Kaukaasias ..... 62 aastat ja 6 kuud

Sõda Poolaga ..... 2 aastat

Sõda Ungariga ..... 1 aasta ja 7 kuud

Need sõjad nõudsid kestvaid pingutusi üle 67 aasta. Sellest sa-
jandist saadi rahulikule tööle pühendada vaid 32 aastat ja 9 kuud.”
(Lk 66.)

“Viimase 200 aasta jooksul läbiti peamiste operatsioonide käigus
550 000 versta ja sõditi 2106 lahingus [---]” (Lk 71.)

“Nii vallutati viimase 200 aasta jooksul kokku üle 94 000 ruut-
miili [---]” (Lk 67.)

“Vallutussõdasid peeti:

Türgiga 6 sõda kestvusega 11,5 aastat, vallutati 5300 km²;

Rootsiga 3 sõda kestvusega 25 aastat, vallutati 8500 km²;

Poolaga 4 sõda kestvusega 8,5 aastat, vallutati 8750 km²;

Pärsiaga 5 sõda kestvusega 25,5 aastat, vallutati 1300 km²;

Kesk-Aasias 4 sõda kestvusega 30 aastat, vallutati 67 000 km².”

(Lk 70.)

(Allikas: R. Pohle, *Die russische Gefahr* (J. Engelhorn & Co., Stutt-
gart 1916).)

nagu teistel Lääne tsivilisatsiooni rahvastel, struktuur, milleni valitsev vene rahvas pole siiani jõudnud.

Tänu oma tööle ja visadusele suutis maa, mille Peeter I vallutusvägi oli muutnud kõrbeks, end taas katta jõukate külade ja kaunite linnadega. Vaatamata võõramaalaste rängale rõhumisele oli temast saanud Vene impeeriumi **näidisprovintis**.

Peterburi vägivallavalitsuse poolt röövitud põllumaa, mis oli antud Vene despotismi toetajaile, sai pärast ränka majanduslikku võitlust suuremalt osalt eestlastele tagasi. Siiani saavutatud edusammude järgi otsustades võivaid eestlased lähitulevikus taas saada kogu oma maa omanikuks.

Eestlased on niihästi majandusliku kui ka poliitilise visa võitlusega tagasi vallutanud oma maa linnad, kus Vene valitsuse kaitsealused võõrelemendid olid pugunud oma privileegide varju. Täna seks domineerima tõusnud eesti kodanlus pingutab ilmse eduga, et kujundada ümber neid praegu kiirelt arenevaid linnu keskaegsetest halduskeskustest progressi bastionideks ja kaasaegse tsivilisatsiooni keskusteks.

Kõigele vaatamata on eestlased viimaste põlvkondade jooksul majanduslikult hõivanud ning **koloniseerinud suure naaberprovintsi Ingerimaa**, mis seni oli kaetud soode ja ürgmetsadega, mille vastu suurte Rootsi kuningate energia ja Vene autokraatide kõikvõimsus oli jäänud asjatuks.

Et tänu Rootsi valitsuse tsiviliseerivale poliitikale oskas iga eesti talumees ja -naine juba kaks ja pool sajandit tagasi lugeda, siis pole imestada, et Eesti on kogu Venemaa mõõdus ka praegu haritud inimeste arvult esimesel kohal¹⁰, seda vaatamata tööstuses alamaid ameteid hõivavate harimatute venelaste üsna suurele sisse- ja väljarändele. See on Eesti elanikkonna teene, et vaatamata Vene bürokraatia järjekindlale vaenulikkusele on maa eraalgatuslikult kaetud arvukate koolidega, kaasa arvatud eri- ja ametikoolid, ning neid on üleval peetud ja laiendatud nii

---

¹⁰Kirjaoskamata arv Venemaal:

Eestimaa: mehi 15%, naisi 5% (vahe tuleneb meessoost vene tööliste sisse- ja väljarändest)

Kuramaa: 30%

Poola: 70%

Ülejäänud Venemaal oli kirjaoskamataid 85–88%.

loomulike kui kunstlike takistuste kiuste. Nende koolide tsiviliseeriv mõju ulatub isegi üle eesti rahvuse ja tema maa kitsaste piiride.¹¹

See väike rõhutatud rahvas lõi Venemaal, sellel klassikalisel ajakirjanduse tagakiusamise maal, oma ajalehed, millel on juba üle saja-aastane ajalugu ja mis arenevad kõigis suundades. Eesti ajakirjanduse kõige levinumad häälekandjad on juba saavutanud kõige suuremate Soome või peamiste Šveitsi ajalehtede trükiarvu.¹² Pääaegu kõigil, ka väiksematel provintsilinnadel, on oma häälekandja. Tähtsamates linnades on mitu eesti päevalehte, samuti kuulub mitu ajalehte poliitilistele parteidele. Igapäevase ajakirjanduse kõrval on mitmed tähtsamad ajalehed-ajakirjad ja eriväljaanded loonud juba mõnda aega kohalikke lehti väikestele maapiirkondadele. Loetuna suurte ajalehtede kõrval, suudavad need lehed oma leviringkonna suureks hüvanguks osutada suuremat tähelepanu paikkondlikele küsimustele.¹³ Eesti ajakirjandus on levinud isegi väljaspool eestlaste ala piire ning tema arenguloos on koha leidnud eesti ühiskondlikele ja poliitilistele eesmärkidele pühendunud saksa- ja venekeelsed häälekandjad.¹⁴

---

¹¹Kõige vanem Eesti keskkool, eragümnaasium Tartus, on näiteks ülikooli jaoks ette valmistanud märkimisväärse osa noortest võõramaalastest. Selle asutuse mitmekümneaastase tegutsemise jooksul leidsid venelased Uuralist, lätlased, Läänemere provintside poolakad, Volga ja Musta mere basseini saksa asunike pojad, kaukaaslased jne oma eesti kaaslaste juures koha, millest Vene riigi bürokraatlikud koolid olid neile poliitilistel või majanduslikel põhjustel järsult keeldunud.

¹²Tallinna eestikeelsel ajalehel *Päevaleht*, Helsingi soomekeelsel ajalehel *Uusi suometar* ja Berni ajalehel *Bund. Eidgenössisches Zentralblatt* on sama trükiarv.

¹³Neid kutsutakse "kihelkonnalehtedeks"; kihelkond (kogudus) koosneb keskmiselt 10 000 elanikust.

¹⁴Juba Läänemere provintside süstemaatilise venestamise algusest peale, millest on möödunud üks põlvkond, on eestlased üritanud arendada isamaalist teadvust nende provintside kohalikes sakslastes-venelastes, kes vaatamata privileegidele ei pea seda oma kodumaaks. Seda eesmärki loodeti ellu viia saksa keeles toimetatud häälekandja abil, mis üritas koondada kõiki nende provintside rahvusi maa ajaloolise kultuuri ja õiguste ühiseks kaitseks.

See eestlaste algatus ei leidnud mingit vastukaja; tsentralisatsioon ja kroonulik idastamine võisid jätkuda etnilisteks kogukondadeks killustunud maa vastu. (Dr. Heinrich Rosenthali mälestused: *Kulturbestrebun-*

Vaatamata oma kitsastest keelelistest ja territoriaalsetest piiridest tulenevatele raskustele ning Vene bürokraatia vaenulikule suhtumisele on ajakirjandus koos eesti kooliga kujunenud tsiviliseerivaks teguriks, mille mõju laiub üle tema lingvistiliste ja territoriaalsete piiride. See mõju ulatub üle kogu Venemaa ja tema ümbruskonda laiali puistatud arvukatesse eesti kolooniatesse. Nagu tõendavad eesti toimetustele saadetud kirjaoskajate vene soldatite kirjad, on praeguse sõjategevuse käigus eesti ajalehtede sisu levinud Vene sõjaväes ettelugejate kaudu, kes tõlgivad seda vene soldatitele, kelle seas 85% on kirjaoskamatud.

Vene rahvuslike ajalehtede vaieldamatute tunnistuste kohaselt on eesti ajakirjandus saavutanud juba mitme aasta jooksul valitsuspoolsete sanktsioonide osas kogu Venemaa rekordi. Võime vaid loota, et tulevased tagaküsimised ei suuda peatada eesti pressi arengut ega kõigutada kodanikujulgust, mida ta siiani on tõendanud.

See, mida ütlesime rahvahariduse ja ajakirjanduse kohta, kehtib täiel määral ka kõigis valdkondades areneva seltsielu ja organiseerimise vaimu kohta. Maad kattev eesti seltside tihe võrk — nagu majanduslikud ühingud, haridus-, laulu-, muusika-, näite-, kooli- ning karskusseltsid — tunnistab kokkuvõtvalt jätkuvat edasiminekut, mis kulgeb kõrvuti kogu eestlaste maa kiire arenguga.¹⁵

Areng, millele on andnud oma panuse kõik eesti rahva ühiskondlikud klassid, on saavutanud edu ja võimaldanud noorel eesti kultuuril julgelt välja kannatada võrdlust vanemate, tähtsamate või paremates tingimustes elavate kultuurirahvastega.

Tänu oma tsivilisatsiooni kiirele arengule viimastel aastakümnetel on eesti rahvas juba suutnud anda mitmeid tsiviliseerivaid mõjutusi oma

---

gen des Esthnischen Volkes während eines Menschenalters, 1865–1900, Reval: Cordez und Schenk, 1912, S. 216–220).

¹⁵Eelneva toetuseks esitame mõne näite, mida võib soovi korral mitmekordistada:

Venemaa suurim põllutööselts asus Eestis (Eestimaa kubermang).

Ühes viimasel ajal Venemaa kohta ilmunud raamatus *Kennen Sie Russland?* ("Kas te tunnete Venemaad?") öeldakse (lk 111), et eesti karskusliikumine on saavutanud sellise arengu, milleni pole veel jõutud isegi Ameerikas ega Šveitsis.

Lauluseltside arengut iseloomustab tõik, et 1910. aastal Tallinnas toimunud eesti teatri asutamisele pühendatud rahvuslikul laulupeol esindas eesti arvukaid lauluseltse 12 000 lauljat.

naaberrahvastele.¹⁶ Eriti arvukad on harivad mõjud, mida on saanud ja mille vastuvõtmist jätkavad tema idanaabrid suurvenelased. Venemaa jaoks on tema Peterburi perioodil liidendatud Läänemere provintsid olnud tsivilisatsiooni allikaks, mida ta on pidevalt säästmatult eksploa- teerinud.

LÄÄNEMERE PROVINTSIDE POLIITILINE JA KULTUURILINE TÄHTSUS VENEMAA JAOKS

Tuleb tunnista ajaloolise tõigana, et ilma nende provintside vallutuse- ta poleks barbaarne Ida-Euroopa, vaatamata moskoviitlikul perioodil saavutatud poliitilisele konsolideerumisele, kunagi suutnud üle võtta Lääne tsivilisatsiooni saavutusi, ja seda mitte ainult sel määral, et jõuda teatud tsivilisatsiooni astmeni, kui ebatäiuslik see oligi, vaid ka sel mää- ral, et võimaldaks arendada bürokraatlikku, agressiivset ja militaarset imperialismi.¹⁷

See Vene imperialism, mille haaret ei hooa tema praegused liitlased ega vaenlased, muutus euroopalikuks ja maailmapoliitiliseks mõjutegu- riks alles siis,¹⁸ kui Venemaa annekteeris Läänemere provintsid.

---

¹⁶Kui me vaatleme näiteks teatrite suurusi ja kulutusi kui täpsete võrdluste alusarve, siis näeme, et ei Venemaal privilegeeritud ja rik- kad sakslased ega poliitiliselt vähem rõhutatud ning mõnes asjas reaalselt eelistatud Soome, samuti mitte teised Venemaa väikerahvad, pole oma linnades seni loonud midagi eesti teatritega võrreldavat. Põhjanaanaber Soome näiteks on hakanud eestlaste eeskujul korraldama üldrahvalikke laulupidusid, millel on Soome jaoks alati kõrgendatud rahvuslik tähen- dus, meelitades ligi palju väliskülalisi.

Samas on ka lõunanaabrid lätlased eestlaste võlgased laulupidude, samuti nagu alkoholivastaste liikumiste rajamise eest. Viimastele on Venemaal alles nüüd saanud osaks ametlik võidukäik.

¹⁷Enne kui Vene okupatsioon suutis need provintsid täielikult annekteerida, võime vaadelda selles suhtes sümboolsena asjaolu, et üks selle maa alamseisusest pärit naine, kes oli sissetungi metsikuste tõttu normaalsest elust välja paisatud, naine, kes oleks pidanud jääma alamaks isegi oma sotsiaalses keskkonnas, oli suuteline leidma jõudu jagamaks suurima tsaariga Vene impeeriumi trooni ning hiljem ise juhtida ja va- litseda täieliku autokraadina kuni oma surmani.

¹⁸Eelmainitud memorandumis täheldab sõjaminister ja Vene sõjaväe organiseerija kindral Kuropatkin järgmist:

“Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa ning väike tükk Soomest, kokku umbes 3300 ruutmiili, liideti Uusikaupunki rahu järel Venemaaga. Osa meie piiridest nihkus edasi kuni Läänemereni ja me alustasime tihedaid sidemeid Lääne-Euroopaga. Venemaa muutus võimsaks suur- ja mereriigiks; me kahandasime oma lähima naabri Rootsi teisejärguliseks jõuks. (Lk 54.)

Sõjavägi saavutas 200 aasta jooksul impeeriumi pindala olulise suurenemise. Järgnevates arvudes avaldub selgelt meie valitsusele sadade aastate jooksul allutatud territooriumi järkjärguline laienemine.

Me valdasime:

1700. aastal Euroopas 79 300, Aasias 185 000, kokku 264 300 km²;

1800. aastal Euroopas 96 000, Aasias 235 000, kokku 331 000 km²

1900. aastal Euroopas 107 000, Aasias 298 000, kokku 405 000 km².

(Lk 67.)

101 aasta vältel pidasime oma piiride laiendamiseks 22 sõda.

Kahe sajandi jooksul pidasime neli kaitsesõda kestusega kaks ja pool aastat. (Lk 70.)

Euroopa poliitika huvides peetud sõjad kestsid 10 aastat.”

(Selle nimetaja all tahab Vene sõjaminister rääkida Venemaa sõjalisest sekkumisest Lääne poliitika arengusse: Prantsuse ja Ungari revolutsioonide mahasurumine jne.)

Kokkuvõttes pidas Venemaa sel perioodil 65 aastat “kodusõdu” või nagu väljendab Kuropatkin: “Võideldi Kaukaasia mägilastega ning aastail 1830–1831 sõiditi Poolas.” (Lk 71.) (Nende sõnade järgi oli tegemist tõeliste imperialistlike orjastussõdadega.)

Tema järgi iseloomustavad Venemaa suurriiklikku ajajärku järgmised arvud:

176 aastat (101 + 10 + 65) imperialistlikke sõdu (88% kogu perioodi kestusest);

2,5 aastat kaitsesõdu (1,25% kogu perioodi kestusest);

21,5 aastat rahu (10,75% kogu perioodi kestusest);

Kokku 200 aastat Venemaad suuriigina.

Vene sõjaministri järgi oli umbes 9/10 sellest ajast pühendatud naaberriikide ründamisele ja vaid 1/10 kasutati rahumeelsele tööle (mille vältel valmistati ette uusi rünnakuid).

Need numbrid tähistavad muu hulgas ka seda, et Venemaa naaberriikidele oli Vene ajaloo kahe viimase sajandi vältel reaalne võimalus saada rünnaku osaliseks Venemaa poolt tõenäosusega üheksa

On tõsi, et liidetud provintside geograafiline asend on oluliselt soodustanud Venemaa poliitilist rolli Euroopas. Kuid nende provintside elanike omadused olid Venemaale tema arengu euroopastuval ajajärgul veelgi otsustavamad.

Juba kahe sajandi vältel, mil Venemaa on Euroopa suurriik, võib ta ajalugu kõigis kaasaegse elu valdkondades, poliitilises või muudes, olla põhiliselt kirjeldatud tema balti juhendajate saavutustena.

Alates Katariina ajast on Venemaa valitsemise kahe viimase sajandi vältel Läänemere kaldalt voolanud suur hulk väljarändajaid kas oma tahtel või sunniviisil idanaabri Venemaa hiigelavarustele. See tasandas järjepidevalt Läänemere kallaste põhjapoolsete provintside kultuurilist taset Sarmaatia tasandike kasuks ja viis endaga kaasa kvalifitseeritud inimjõudu viljastamaks võõramaist majandus-, sotsiaal- ja poliitilist elu ning ehitamaks võõrast hiigelkeha ning vaenlast.

Need sajad tuhanded eestlased, keda Peeter I küüditas moskoviitide Itta, on kadunud vene keskkonda. Nende rajatud tsivilisatsioon aga elab primitiivse Ida-Euroopa jaoks edasi kui Poltaava lahingu igikestev trofee.

Praegu asustavad sajad tuhanded eestlased taas Vene Orienti, kus nad levitavad paremat majanduskorraldust ja kõrgemat tsivilisatsiooni.¹⁹

ühe vastu, samas kui Venemaa-vastaste rünnakute tõenäosus antud perioodil oli üks sajast.

¹⁹Venemaa Võõrrahvaste Liiga — organisatsioon, milles eestlased põhimõtteliselt keeldusid osalemast — avaldas raamatu *Kennen Sie Russland?*, mis sisaldas järgmise iseloomustuse (see ei pärinenud eesti allikast, lk 106–107): “Nad on erakordselt töökad, säästlikud ja kohusetundlikud, see tähendab, et neil on väga kõrgel tasemel olemas kõik need omadused, mis venelastel puuduvad. Tuleb samuti imetleda eestlaste suurt külmaverelisust, ohjeldamatut energiat ja püsivat visadust. Need omadused on eestlastest teinud sellised põllu- ja meremehed, keda vaevalt leidub teiste rahvaste seas. Ka asunikena on nad väljaspool konkurentsi. Oma vastupidavuse ja külmaverelisusega on eesti meremehed nagu norralased ja soomlasedki väga hinnatud inglise kaubalaevastikus. Vaikse ookeani Vene laevade kaptenid ja teised ohvitserid on sageli eestlased, kuna madrused on venelased või hiinlased. Ka armeed varustavad nad suurepärase sõduritega. Üks Vene polkovnik, kes oli tundma õppinud kogu Vene hiigelimpeeriumi piirkondadest värvatud ajateenijaid, ütles, et eestlased on kogu sõjaväe kõige vastupidavamad ja kohusetruumad sõdurid.”

Nad on levinud **põllumajanduslike asundustena** üle kogu hiigel-suure impeeriumi: Põhja-Jäämerest kuni Tauriani ja Väike-Aasia piirideni, Soome lahe kaldailt kuni Jaapani mere kallasteni ja Hiina piirideni.

Üle hiiglaslike alade laiali puistatud, heidetud kõige erinevamate tsivilisatsioonide, kliimade ja rahvaste keskele, avaldavad eesti ümberasujad kõikjal oma ümbruskonnale saladust, kuidas saadakse Eesti põhjamaises karmis kliimas, vaevu kivipinda katval õhukesel soisel pinnasel, saake, mis on suuremad kui ükskõik millises Venemaa regioonis alates pehme kliima ja hea pinnasega Ukrainast kuni Kaukaasia subtroopilise ja Vene "mustmuldade" huumuseni, maailma viljakaima pinnaseni, kus sellegipoolest raevutseb vene nälg.²⁰

Laiali paigutatud Vene tööstuskeskustesse **oskustööliste, inseneride ja tehnikutena ning rakendatuna vastutavatel ametikohtadel** on eestlased andnud oma panuse Vene noore tööstuse arengusse. Vene bojaaride **latifundiumide mõisavalitsejaina** on nad juhatanud hiigelsuuri majandeid ja korraldanud moodsat põllupidamist paikkondades, kus ei tundud muud kui patriarhaalset pärisorjust ja iiripärast rendisüsteemi.

"Tõsiasi, et väsimatu eesti õpetlase Jakob Hurda poolt eestlaste keskel läbi viidud aastatepikkused otsingud koondasid kokku mitte vähem kui 45 000 rahvalaulu, 10 000 muinasjuttu ja legendi, 52 000 vanasõna, 40 000 mõistatust, 60 000 mõttestera jne, tõendab, et eestlased on lingvistiliselt ja kirjanduslikult väga andekad. Väga kaugetest aegadest pärinevatel muistseil rahvalauludel ja müütidel, eriti rahvuseposel *Kallevipoeg* on suur ideeline sügavus ja intiimne ilu, mis on tunnistajaks väga peenetundelisele loomusele."

²⁰Raamat *Kennen Sie Russland?* kinnitab (lk 109), et Läänemere provintsid on moodustunud "ilma valitsusepoolse koostööta" jõukas ja majanduslikult kindlustatud talupojaseisus, millesarnast pole olnud isegi Inglismaal.

Põllumajanduse tootlikkuse areng:

1860. a põllumajanduslikku tootlikkust märgib 100.

	1860	1890	Erinevus
Eestlastel	100	208	108%
Valgevenelastel	100	141	41%
Lätlastel	100	150	50%
Ukrainlastel	100	131	31%

Golos Moskvõ, Moskva suurtööstuse ja rahanduse häälekandja (1915. a 26. XI Tallinna Teataja põhjal).

Nad on varustanud Venemaad **kooliõpetajate, teadlaste, kunstnike, kirjanike ja ametnikega, käsitöölise ja kaupmeestega, ohvitseride ja kaardiväesõduritega, tema parimate madruste ja paljude mereväehvitseridega.**

EESTLASED VASTAMISI PANSLAVISMI JA PANGERMANISMIGA

Kuid eesti rahvas pälvis oma hariva ja viljastava tegevuse eest Venemaal vähe tänu. Maksude maksmine ja välismaale emigreerumine olid ainsateks õigusteks, mida nad Venemaal said piiritult nautida. Eestlastel oli au asutada Muinas-Vene riik ajajärgul, mil praegu domineerivat moskoviitide rahvast veel ei eksisteerinud, sest nad tulid alles mõni sajand hiljem ilmale turaani rahvaste ja Ukrainast pagenud slaavlaste segust. Vaatamata sellele keeldub Venemaa tänapäeval andmast eestlastele kohta, millele neil on impeeriumis õigus. Nemad, impeeriumi rajajad, on ametlikult arvatud Venemaal sallitud "muulaste" hulka, kes peavad omaenda Eestimaal taluma võõramaist ja äraostetavat bürokraatiat, **mis kohtleb neid kui õigusteta võõrrahvast.**

End vastutavaks pidav Venemaa valitsus unistas praeguse sõja ajal isegi teostada ideed, mida vaid mõned paadunud pangermanistid julgesisid teoreetiliselt ette kujutada: sundida rahvas jätma oma maa ning küüditada Volga taha, nagu seda tehti Peeter I ajal. Vaid eesti ajakirjanduse energiliste protestide ja elanikkonna kindlameelse hoiaku tõttu otsustas Peterburi valitsus loobuda oma alamate vastu tarvitamast meetmeid, mida ka kõige raevukam vaenlane poleks võinud rakendada.²¹

---

²¹Venemaa poliitiliste ja venelaste etniliste piiride vahel laiuvate puhveralade niinimetatud "evakueerimised" esindavad Vene traditsioonilise poliitika radikaalseid meetodeid, mis varjatuna sõjategevusest on suunatud "muulaste" alade süstemaatilisele hävitamisele ja venestamisele. Petrogradi bürokraatia poolt ettevõetud venestamiskatsed Eestis pärinevad Vene võimu saabumisest sellele maale. Esimene katse asendada eesti rahvas moskoviitidega algas päeval, mil Eesti liideti Venemaaga. Pärast eesti elanikkonna hävitamist ja küüditamist tõi tsaar Peeter I sisse suure hulga mužikke, kes seadsid end maal sisse. Ümber Tallinna, millest tsaar unistas kunagi teha Venemaa pealinna, asutati vene külade vöö. Kuid need venelased — samuti nagu paljud hiljem saabunud sisserändajad — sulasid täielikult eestlaste hulka nagu sajandite vältel Eestisse asunud arvukad sakslased, rootslased ja teised.

Peale selle, et eesti rahvas, kelle territoorium moodustab loomuliku puhvri teutooni ja idaslaavi ruumi vahel, ja tema edasikestmine olid ohustatud selle kahe maailma sõjalisest kokkupõrkest, oli see pandud proovile ka mõlema poole sõjakate tendentside läbi.

Selline on Eesti rahva olukord. On mõistetav, miks oli vaja meelde tuletada selle rahva vitaalsust ja loovaid jõude, tõendades seda ajalooliste sündmuste ja tema hiljutise arengu varal.

Meeldetuletus oli veelgi vajalikum sellepärast, et need kaks sõdivat poolt levitavad praegu avalikkuse ees kavakindlalt moonutatud arusaamasid vaidlusaluste maa-alade ja nende elanike kohta, ning sellepärast, et rõhutatud rahvaste hääl saab harva, ja ka siis tihti moonutatud kujul mujal tutvustada oma olukorda ja taotlusi.

Arenguks äärmiselt ebasoodsates tingimustes on eesti rahvas, kui teda võrrelda kireva Vene impeeriumi teiste rahvastega — valitsev rahvas kaasa arvatud —, saavutanud märgatavat edu nii majanduslikus, intellektuaalses kui ka rahvuslikus mõttes. Sellest tulenevalt ta ei soovi ega või sellel saatuste määramise hetkel lasta end kohelda kui asja, mida koheldakse suvaliselt.

Võrrelduna teiste Venemaa rahvastega ei suuda Eesti poolt saavutatud arengutase anda meile aimu sellest, milleks ta on võimeline. Enamgi veel, see võrdlus ei saa teda rahuldada ka sellepärast, et see maa kuulub hoopis teistsugusesse tsivilisatsiooni ja tal on Ida-Euroopa rahvastest erinevad ajaloolised ning geograafilised võimalused. Eesti rahvas ei pea seega võrdlema oma edu arengus mahajäänud, vaid tsivilisatsiooni arengus edasijõudnud rahvastega.

Ka Eesti intellektuaalsed ringkonnad annavad endale selgelt aru sellest, mida pole veel saavutatud ja kõigest sellest, mida võidakse saavutada kõigis valdkondades vabana võõramaise bürokraatia alatust sekkumisest.

Oma mõjuvõimu kahe viimase sajandi vältel ei suutnud Vene valitsuse eestlastevastane hävituspoliitika saavutada eestlaste venestamist ega eestlaste asendamist venelastega. Ei suudetud isegi vältida alaliselt Eestisse asunud venelaste lahtütlemist oma rahvusest ning eestlaste ümberasumist, mis nihutas venelasi nende muistsest rahvuslikust asualast itta.

Šeremetjevi eeskujul teostatav tänapäeval isegi kuni Peterburini ulatuv Eesti äärmuslik evakueerimine võinuks järelikult saada Venemaale poliitiliseks vajaduseks.

EESTI RAHVUSLIKUD PÜÜDLUSED JA PÕHJALA KÜSIMUS

Kõik eesti rahva klassid ja parteid on ühel meelel selles, et on saanud ajalooliseks paratamatuseks **vabastada maa rõhutud ja ekspuuteeritud loovad jõud võõrvõimu orjusest**, mille tsiviliseeritus on pealegi veel madalam kui rõhutud maa oma.

Seepärast võitleb Eesti rahvas aina innukamalt oma iseseisvumise ja oma maa — endiste Rootsi provintside Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa vabastamise nimel.

See võitlus Vene impeeriumi sees on omandanud **autonoomia** nõudmise kuju.

Rahvusliku iseseisvumise nimel peetavas võitluses peab eesti rahvas teokalt **tõrjuma** kõiki anneksiooniplaane, mida **hellitavad käesoleva sõja käigus välja ilmunud pangermanistid**. Kõik sotsiaalsed klassid on juba üksmeelselt välja astunud kõigi oma maad ohustavate seda laadi katsete vastu: Põhjala rahvana ei soovi eesti rahvas vahetada **Ida-Euroopa võõrast ülemvõimu**, mille all ta kannatab praegu, uuesti **Kesk-Euroopa võõra ülemvõimu** vastu.

Oma võitluses iseseisvumise eest võtab eesti rahvas seepärast endale õiguse *ultima ratio* na lahku lüüa ennast rõhuvast riigist.

Praegusel hetkel, rohkem kui kunagi varem, ei või eesti rahvas loobuda sellest rahvaste loomulikust õigusest. Võttes arvesse Venemaa poolt rõhutud rahvaste ja nende endiste **impeeriumisest** liitlaste ühenduse täielikku nurjumist: oma printsiipe reetnud **vene liberalismi allakäiku**, **vene demokraatia võimetust ja müüdavust** ning isegi **vene sotsialismi mandumist**, mille üks haru on heitnud end suurvene imperialismi hõlma ja toetab praegu küüniliselt võõrrahvaste rõhumist, samas kui teine haru on pühendunud kõike muud välistavalt majanduslikule radikalismile ning vaatab parimal juhul osavõtmatult pealt Vene riigis enamust moodustavate rahvaste, umbes 100 miljoni inimese metsikut rõhumist.

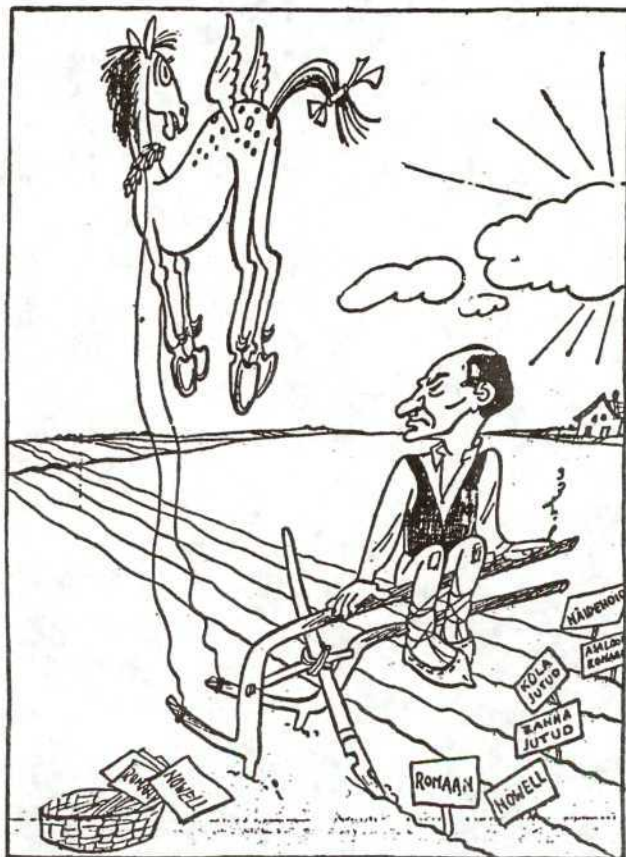
Vabatahtlikul eraldumisel Venemaa poliitilisest organisatsioonist suunavad tema ajaloolised traditsioonid, nagu ka tema **tulevased rahvuslikud huvid**, geograafiline asend, samuti **ühine tsivilisatsioon** ja lõpuks **vajadus koos korraldada Läänemere üle valitsemist** eesti rahva **uniooni teele teiste Põhjala rahvastega**, kellega ta jagab elulist huvi Põhjamaade taastamiseks. Viimased arengukäigud on seadnud põhjaeuroopa tsivilisatsiooni taas oma mitmeid sajandeid vana ajaloolise ülesande ette — **konsolideeruda poliitiliselt, selleks et korraldada**

ühiselt väliskaitset ja seesmiselt rahvusliku ja kultuurilise omapära vaba arengut.

Sellest Põhja probleemi lahendusest, mis on ka maailmaajalooline probleem, sõltub samas ühtlasi põhjaeuroopa tsivilisatsiooni olemasolu, nagu tema suuruski.

Säärane on Põhjala küsimus.

Kui U. Näit hakkab „Eagle“ talupidajaks.

Siis võtab ta muidugi osa maad kirjanduspõllu alla.
GORI. *Vaba Maa*, 1937, 26. november.

“VABA EESTI”

Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

Vaba Eesti Võitlusrinde (vt J. Pihlau, “Vaba Eesti Võitlusrinne ja Eesti Vabariigi taastamiskatse 1944. a septembris”. — Akadeemia, nr 8, 2000, lk 1618–1636) illegaalse ajalehe “Vaba Eesti” (1942–1944) eesmärgiks oli heita valgust Saksamaa plaanidele eestlaste suhtes. Esmalt kavatseti seda välja anda 30–50 eksemplaris kirjutusmasinal trükitult, sest see oli esialgu ainuke paljundamisvõimalus ning väikese tiraaži puhul oli ka avastamisoht väiksem. 1943. a alul kutsuti väljaandjate hulka kogenud ajakirjanik Olev Soots. E. Inglisti arvates tuli tekkinud olukorras meenutada eestlastele vajadust hoida alal oma rahvuslikku väärikust. Seda oli kõige kergem teha sellesisulise ajalehe kaudu. “Vaba Eesti” väljaandmisega seotud ülesanded olid jagatud järgmiselt: J. Reigo pidi koguma informatsiooni ja looma sideme teiste illegaalsete rahvuslike gruppidega, E. Tael ja O. Soots olid toimetajad, E. Leetna ja J. Kann pidid hoolitsema trükkimise ja paljundamise eest ning E. Inglis korraldama levitamist. 1942. a novembris või detsembris ilmunud 1. numbrist trükiti kirjutusmasinal 50–60 eksemplari, u 1944. a alul sai võimalikuks kasutada šapirograafi ning nii suurendada tiraaži 100–150 eksemplarini. Keskmiselt anti välja üks number 1–2 kuu jooksul, kokku 14 numbrit (15. numbrist on säilinud “veerud”). Mõnda lendlehe eksemplari oli varemgi J. Reigo palvel korrigeerinud K. Liidak, kes kirjutas täielikult 1944. a kevadel ilmunud “Vaba Eesti” ühe numbrit (vt Külli Niidassoo, Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Diplomitöö. Tartu: Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Lähiajaloo õppetool, 1995).

“Vaba Eesti” eksemplaridest on esialgu teada nr 4 (ERA, f R-64, n 1, s 828), nr 6, 7 (sellest on nii originaal kui SD tehtud ärakiri, mis erineb põhiliselt grammatiliselt), 8 (ERA, f R-1920, n 1, s 10), nr 9, 11, 12, 13, 14 (Balti Arhiiv Rootsi Riigiarhiivis, H. Laretei fond) ja nr 15 (september 1944) (ERAF, f 130, s 9847 (ümbrikus); praegu on toimikus alles vaid selle numbrit venekeelne tõlge, seal olnud originaalist tehtud koopia on saadud V. Heuerilt). Seega pole seni teada “Vaba Eesti” nr 1–3, 5 ja 10 säilimisest. Kui lugejad saaksid meid selles suhtes aidata, oleksime tänulikud.

Oleme avaldamise juures ühtlustanud kokku- ja lahkukirjutust, suure ja väikese algustähe kasutust ning interpunktsiooni. Täna Külli Niidasood ja Jaak Pihlaud Tallinna arhiivides säilinud ajalehe viidete eest ning Valter Heuerit ühe koopia kasutada andmise eest.

M. O.

VABA EESTI

Nr. 4.

Vaba Eesti võitlusrinde häälekandja

Adolf Hitleri Uus Euroopa.

Saksa propaganda Eestis on Uue Euroopa loomisel endale peasihiks seadnud Eesti omariikluse mõtte halvustamise ja lootuse hävitamise, et eestlane kunagi võiks saada oma kodu peremeheks. Selleks on tööle rakendatud nn. Eesti Omavalitsus ja eestikeelne ajakirjandus. Selle selgitustöö juhatajaks on baltisaksad kindralkomissariaadi osak. (endine apteekri poeg Lehbert Tallinnast j.t.). Nende sihiks on näidata, nagu oleks sakslased tulnud Eestisse selleks, et meie rahvast päästa bolševismi küüsisist. Nad süvendavad arvamist, nagu oleks Eestil tulevikus valida vaid kahe võimaluse vahel — kas punane Vene või natslik Saksa. Kõnedes ja kirjades maalitakse meile silmade ette ilusaid pilte eestlaste muretust elust sakslaste rüpes, "Hitleri Uues Euroopas". Seal lubatakse igale rahvale koht, mida see väärivat arvestades oma panuseid võitluses bolševismi hävitamiseks.

Arvestades sakslaste seniste korraldustega Eestis, nii poliitilisel, majanduslikul kui ka kultuurilisel alal, näeme, et olukord on siiski teine ja kujuneb teiseks ka Hitleri Uues Euroopas. Iga eestlane teab, et sakslased ei tulnud 1941. a. siia meid päästma, vaid maade vallutamise sihiga. Meie pole unustanud, et sakslased on viimase kahekümne aasta jooksul meid kahel korral kommunistide kätte mänginud. 1918. a. lahkusid nad siit, viies kaasa, mis kaasa viia andis, meid venelastega relvadeta võitlema jättes, ja tungisid meile 1919. a. selja tagant kallale. 1939. a. pärast seda, kui inglased ja prantslased enamlaste sellekohaste nõudmistega ei nõustunud, olid sakslased need, kes meid koos Balti riikidega ja Soomega Moskva lepingu alusel enamlastele maha müüsid, ja mis on kinnitust leidnud Hitleri kõnes Saksa rahvale. Pärast Moskva lepingu sõlmimist viidi Balti sakslased enamlaste eest oma pärismaale varjule ja omas kõnes Hitler kahetses härdasti ümberasujate kurba saatust. Eestlased ja teised väikerahvad toodi külma rahuga enamlaste verise terrori ohvriks, ja seda ainsa põhjendusega — see oli Saksa rahva huvides (vaata "Vaba Eesti" nr. 2).

Pole kahtlust, sakslased jätavad meid jälle saatuse hooleks ega lii[guta] sõrmegi, kui see on Saksamaale kasuks.

Sulaserahva seisukoht on sakslaste poolt varutud eestlastele nende pärismaal. Juba praegu kehtib Saksa tsiviilvalitsuse korraldusel ametlik eeskiri, mille järgi "omamaine" elanik võib olla ainult abitõjõuks sakslaste juhtimisel.

Eestlasel on keelatud poliitiliselt mõtlemine, tal pole lubatud postiühendusde astumine erapooletute maadega — isegi mitte Hitleri "liitlase", meie vennasrahva vabara Soomega.

Eesti vabatahtlikud pole koondatult rakendatud meie maaalade piirile võitlema bolševismi vastu, vaid laialipaisatult kogu rindele, olgugi, et see vähendab löögijõudu. Koondatult ühisesse väeossa võiks kujuneda Eesti vabatahtlike osatähtsus rindel suuremaks, kui see meeldiks sakslastele nende plaanide teostamisel. Seepärast ei peeta Eesti vabatahtlikke Saksa sõduriga üheväärseks. Neid koheldakse palgasõdurina ja alandavalt, vaatamata sellele, et eestlane sõdurina oma vabaduse eest võideldes sakslase tunduvalt ületab.

Litzmann (nii on kindralkomissari õige nimi) nõuab Eesti rahvalt usaldust, kuid ta ise ei usalda Eesti rahvast niigi palju, et lubaks tal kokku tulla oma majanduslikkude või omavalitsuse juhtide valimisele. Juhtid määratakse rahvalt usaldust küsimata Litzmanni ja tema käsilate poolt. Kui Saksa riigivalitsus usaldaks Eesti rahvast, nagu seda petlikult rõhutab nende esindaja Litzmann, siis oleks rakendatud meie endine põhiseaduslik kord, kus valitsusel oleks rahva usaldus. Seda ei tehtud. Meie vabariigi seadusi on pandud teostama saksa kodakondsusesse üleläänud meestest koostatud nukk-valitsus (Mäe, Vendt, Angelus j.t.), kes teostavad suur-saksamaa huvides Eesti rahva hävitamist, nii nagu seda tegi Vares, Säre, Lauristin j.t. Vene bolševismi huvides.

Tööstus, kaubandus, põllumajandus ja vähegi juhtivad ametkohad on määratud ja jäävad sakslaste kätte. Eestlastele oma kodumaal jääb ainult n.ö. "musttöö". See tulevikukava ongi põhjuseks, miks kinnisvarade ja ettevõtete küsimust ei lahendata. Kõik enamlaste poolt natsionaliseeritud kui ka natsionaliseerimata Omavalitsuse varandused on tunnistanud Saksa riigi omanduseks ja antud Saksast tulnud natsidest ja baltlastest moodustatud seltsingute kätte (Ostland-Faser, Baltische Ölgesellschaft, Landbewirtschaft-Gesellschaft Ostland, Grundstück-Gesellschaft jt.).

Suurkaubandus on koondatud sakslastest või baltlastest koosnevate seltsingute kätte (Zentralhandelgesellschaft Ost, Imp. und Eksp. Firma Schilling, Stahlkontor Ost, AEG jt.).

Pangad kogu varandusega on koondatud Gemeinschaftspanga omanduseks. — Kas tõesti mõni eestlane usub, et kõik need varandused antakse vabatahtlikult eestlastele tagasi.

Talumaade ja väiksemate eraomandite peale, millised on suuremate seltsingute abil raskesti majandatavad, tehakse uue Saksa emissioonipanga poolt Ostland marga nimetuse all väljalastavate pangatähtede kindlustamiseks obligatsioonid 2 miljardi riigimarga väärtuses (Rosenbergi

Verordnungsblatt nr. 15 — 4. nov. 1942.), millest Eesti maaaladele langeb ca 20% ehk 400 miljonit riigimarka.

Eesti iseseisvuse aastail oli meie põllumajandus ümmarguselt 100 miljonit marka, mida peeti meie põllumajanduse kandejõu ülemmääraks. Sakste poolt pealepandud obligatsioonid ületavad selle neljakordselt ja maapinna turuväärtuse kahekordselt. Samal ajal on põllumajanduse toodete hinnad 40% odavamad. Ja mis edasi juhtub, on samuti selge — “kes võlga ei maksa — talust välja”. Nii saadakse paremad talud anda sakslaste kätte ja eestlased Peipsi taha.

Propaganda vaimuvalguse kõrval, millega meie rahvast üle ujutatakse, pole unustatud ka “ihuharidust”. Läänud aastal pandi maksuma Saksa Raudteevalitsuse poolt (määrus nr. 2185, 20.11.42.) Ida-ala omamaiste töötajate ja seega ka eestlaste kohta ihunuhtlus, mille järgi väiksemate eksituste eest võidi distsiplinaarkaristusena anda 15–20 kepihoopi paljastatud tagakohale. Detsembri keskel 1942 anti sakslaste poolt Keila riigimõisas ühele vanemale teomehele tööle hilinemise eest 25 vitsahoopi, mis oli ametlikult määratud mõisavalitsuse (“mõisahärra”) poolt.

Virumaa piirkonnakomissar Jenezky sõidab mustlase hobusega, talumehe saaniga ja kõnnib omas korteris Eesti kodutütarde vaibal, mille eest ta pole pennigi tasunud, ilma, et ükski võim teda korrale kutsuks.

Need on teod, mis viitavad, milliseks kujuneb eestlaste elu Hitleri “Uues Euroopas”. Need on teod, mida kuuldes tõmbuvad käed rusikaisse. Ent meie ei tohi lasta end niisuguseist kuulmatuist vägivaldtegedest provotseerida vastuhakkudeks või atentaatideks, mis võiks mõjutada veel halastamatumat terrorit Eesti rahva vastu. Meenutagem Saksa politsei m.a. sügiseist provokatsiooni relvade müügis Lõuna-Eestis, mille tagajärjel paljud süütud eestlased kannatavad.

Ei! Niisugusesse uude Euroopasse ei taha Eesti rahvas kuuluda! Natistliku Saksa rusika all ootab meid samuti hävimine nagu Venemaagi käppade vahel.

Kus on siis pääsmine?

Seda toob sõda, millest diktaatorlikud suurriigid nii nõrkadena välja tulevad, et nad ei suuda oriastada neid kultuurseid väikerahvaid, kes...
sülitavad oma jõudu ja suudavad aja saabudes organiseeritult esineda jõuna — end ise maksuma panna — nii, nagu esimese maailmasõja lõppedes.

Meie suhtes saavad tõenäoliselt otsustavalt kaasa kõnelema ka tegurid, mis sõja lõppedes Põhjalas mõjule pääsevad, andes senisele ilutsevale hoiakule reaalsema sisu.

Praegu säilitagem rahu. Veenge neid, kellel usk hakkab nõrgenema. Olgem väarikad, andes sellega eeskuju kahtlejaile.

Hoidke oma füüsilisi, kultuurseid ja majanduslikke varasid. Tehke vaid seda, mida nõutakse sundusega.

Meie tahame ise olla peremehed omal maal! Nad keegi pole meie käskijad — ei saksa nats, ei balti saks, ei vene pätt.

Meie tee on selge: haakrist pole meie jaoks, samuti kui on meile ma- sendavalt võõras ka verine sirp ja vasar.

Hoidkem kokku nii kui kunagi varem.

Vaba Eesti Võitlusrinne.

*

VABA EESTI

Nr. 6 Märts 1943.

Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja.

Paljunda ja levita Vaba Eesti't oma kindlais eestimeelseis sõprus- ja tutvusringes.

EESTLASTE HOIAK KÄIMASOLEVAS MOBILISATSIOONIS.

Natsid enamlaste hävitustööd jätkamas.

Töökohustuse sildi all on sakslased Eestis teostamas sõjaväelist mobi- lisatsiooni. Tuhanded eesti noored kistakse eemale oma kodudest ja aetakse surema neile vaenuliku ja võõra natsliku Saksamaa eest. Noor- tele järgnevad peatselt vanemad aastakäigud. Nii jätkavad natsid meie rahva kallal enamlaste poolt alustatud hävitustööd, et täita balti parunite ammune unistus: eestluse elava jõu murdmine ja meie maa ettevalmis- tamine totaalseks saksa kolonisatsiooniks.

Eesti rahva reetjad — Mäe, Mere ja teised nende taolised karjeristid, kes on koondunud Eesti leegioni sõprade seltsi ümber — kasutavad kõiki vahendeid, et tubli eesti noorsoo sangarlikku hoiakut murda ja teda natside käppade vahele ajada. Ajakirjanduslikku mustatööd teevad meil nüüd samad mehed, kes punaste ajal enamlaste juures kannuseid teenisid (Oinas, Volke jt.).

Eesti rahvas ei lepi raasukestega sakste laualt.

Kõigi nende mehikeste ideoloogia on nagu armuleivasööjail kunagi: oleme hästi sakste meele järgi, küll saame siis meiegi nende võidupeol laualt mõne raasukese. Eesti rahvas aga ei lepi vaese Laatsaruse osaga. Senised kogemused näitavad, et sakslased meie pingutusi, kannatusi ja vereohvreid ei pea mille[k]ski. Eestlane nälgib, meie lapsed kidunevad, saksa tagalakangelane aga prassib meilt röövitud varadega.

Naiivne on sakslastelt loota tänu meie uute vereohvrite eest ka edaspidi. Natsid on must-valgel deklareerinud, et pärast võidukat lõppu ei saa olla juttugi väikerahvaste enesemääramisest. Pärisperemeesteks tuleks siia

Nr. 6 Märts 1943.

Vaba Eesti Võitlejarinde häälekandja

Paljunda ja levita Vaba Eesti't oma kindlais eestirealsetis sõprus- ja tutuaringes.

NETSID. POLA KÄI VABA VAB MOBILISATSIOONE.

Netsid enamlaste hävitustöö jätkumas.

Võrkohustuse silmi all on sakslased Eestis teostamas sõjaväelist mobilisatsioonitööd. Tuhandeid eesti noored kistakse eemale oma kodudest ja asetatakse surema neile vaenuliku ja võõra natalliku Saksamaa eest. Noortele järgnevad peatselt vanused aastakäigud. Kii jätkuvad netsid meie rahva kallid enamlaste poolt alustatud hävitustööd, et tuuta balti perunite ammune enistus; eestluse elava jõe murdmise ja meie maa ettovalmistamine totalselt saksa koloniseerimiseks.

Eesti rahva reetjad - Lää, Lere ja teised nende taolised karjeristid, kes on koondunud looti loogioni sõprade eeltsi Urbar - kaatuvad kõiki vahendite, et tuubi eesti noorese saangariliku hoiakut mure ja teada netsidid kippude vahela ajada. Ajokirjanduslikku mustatööd teevad moil müüd samad mehed, kes punaste ajal enamlaste juuros kannuseid teenisid (Oinas, Volk jt.).

Eesti rahvas ei lori roasukeste: a sakste laualt.

Kõigi nende rahlikeste ideoloogias on nagu armulivasõjail kunagi: olene hästi eakate reele järgi, küll saame siis rolegi noore võidupool laualt mõne roasuke. Eesti rahvas aga ei lori vanaa lastarvne oasga.

Sonised kojarused näitavad, et sakslased meie niingutusi, kannatusi ja vereohvreid ei pea milleski. Eestlane nälgib, reis la-ced kiidunovad, saksa tagalakangelane aga rrossib noilt röövlid vara aga.

Meilvne on saklastelt lootä tsmu meie unte verohvrite eest ka eesepidi. Netsid on must-valgel deklareerinud, et püraat võidukat lõpu ei saa olla juttugi välinrahvaste omesõbrusest. Põrisperemesoteka tuleks siia sakslased, eestlane aga muutuks tööorjaks oma enda maal. Ja viisuguse tuleviku ninel peaksime saklaste eest oma vard valam!

Sõilitagem oma rahva elav jõud.

Eesti rahvas võidab omale eluõiguse siis, kui on hävinenud nii natsism kui ka bolshevism. Sünduste areng liigubki selle poole. Kaine mõistusega eestlane teab, et venelane saab poikta ilma meitagi, ja et natallik Saksamaa variseb kard paratamatult kokku, sellele vaatamata, kas eesti rahvas teza eest vard valab või mitte.

Kord aga tuleb hetk, mil vajare kõiki jõude, mida olene suutnud alles hoida, et heistsia sini-must-valge lipp maailma teiste vabade rahvaste peres. Seda sihti pidagem silme ees, selleks heidkem end.

Leiudub kavalpõid, kes tahavad sakalasi "alt vedada" ja soovivad astuda loogioni selleks, et saada relvi Eesti uueks vabadusvõitlusoks. Kuid sdaa võib kesta veel pikemat aega. Meie üksused paisatakse saklaste poolt kõige ohtlikemalasse rindeosakondadesse, kust hiljem tagasi tulevad ainult riismed (26. Eesti rindepataljoni osatus lõunarindel 1-a detsembris). Siis pole mo enam suutelised viimseks pingutuseks oma rahva heaks.

Eesti elukõsimuseks on sõilitada oma rahva elav jõud. See oemärk määrab meie hoiaku. Ka Soome toimib samuti. President Ryti ütles oma hiljutises kõnes, et Soome ei sõdi ühagi suurväim huvide eest, ka oma liitlase Saksamaa huvide eest mitte. Neil on selleks veel vähem põhjust.

Võrkohustamine igapäevane töö on vahest raskem kui sõduri põii, kuid kõige kallim vara - elu - on tekkohualasal selle-eest kindlustatud võrd-

sakslased, eestlane aga muutuks tööorjaks oma enda maal. Ja niisuguse tuleviku nimel peaksime sakslaste eest oma verd valama!

Säilitagem oma rahva elav jõud.

Eesti rahvas võidab omale eluõiguse siis, kui on hävinunud nii natsism kui ka bolshevism. Sündmuste areng liigubki selle poole. Kaine mõistusega eestlane teab, et venelane saab peksta ilma meietagi, ja et natslik Saksamaa variseb kord paratamatult kokku, sellele vaatamata, kas eesti rahvas tema eest verd valab või mitte.

Kord aga tuleb hetk, mil vajame kõiki jõude, mida oleme suutnud alles hoida, et heisata sini-must-valge lipp maailma teiste vabade rahvaste peres. Seda sihti pidagem silme ees, selleks hoidkem end.

Leidub kavalpäid, kes tahavad sakslasi "alt vedada" ja soovivad astuda leegioni selleks, et saada relvi Eesti uueks vabadusvõitluseks. Kuid sõda võib kesta veel pikemat aega. Meie üksused paisatakse sakslaste poolt kõige ohtlikemasse rindelõikudesse, kust hiljem tagasi tulevad ainult riismed (36. Eesti rindepataljoni saatust lõunarindel 1-a-detsembris). Siis pole me enam suutelised viimseks pingutuseks oma rahva heaks.

Eesti eluküsimuseks on säilitada oma rahva elav jõud. See eesmärk määrab meie hoiaku. Ka Soome toimib samuti. President Ryti ütles oma hiljutises kõnes, et Soome ei sõdi ühegi suurvõimu huvide eest, ka oma liitlase Saksamaa huvide eest mitte. Meil on selleks veel vähem põhjust.

Töökohuslase igapäevane töö on vahest raskem kui sõduri põli, kuid kõige kallim vara — elu — on töökohuslasel selle-eest kindlustatud võrdlematult rohkem kui lahingumehel.

Rahvusvahelise õiguse jäme rikkumine.

Saksa okupatsiooni võimude poolt teostatava õigusvastase sõjaväelise mobilisatsiooni naelutab eesti rahvas kinni kui kõige jämedama vägivallaakti. Kultuurmaailmas kehtiv rahvusvaheline õigus keelab okupeeritud maades elanikkonna mobiliseerimise ja elanikkonna rakendamise töödele väljaspool kodumaa piire. Saksamaa on selle põhimõtte porri tallanud.

NKVD võtted saksa vastuvõtukomisjonis.

Et oma õigusevastast teguviisi varjata, sunnitakse vastuvõtukomisjonides noori alla kirjutama blanketile "Kohustumisavaldis teenistujaile Saksa sõjaväes" (Verpflichtungserklärung für Hilfswillige bei der Deutschen Wehrmacht), millest jääks mulje, nagu oleks mobiliseeritav astunud sõjaväkke vabatahtlikult. Seejuures kasutatakse toorest terroriseerimist: alasti võetud mobiliseeritavale ei anta enne allkirja andmist riideid kätte, neid ähvardatakse mahalaskmisega jne. Mõned kindla-meelsed noored on kinni viidud ja kurikuulsa SS ja SD majas mitmeks päevaks vee ja leiva peale pandud.

Siit võiks isegi enamlaste NKVD nii mõndagi õppida!

Eestlase vastus:

Niisugusele kuulmatule vägivallale on eesti mehed otsustanud vastata järgmiselt:

1. Ükski eestlane ei astu enam vabatahtlikuna Saksa sõjaväkke ega väeüksustesse, mis kuuluvad Saksa sõjaväe koosseisu (Eesti leegion, rinde-, kaitse julgeolekupataljoni ja kõigi teiste relvaliikide üksused).

Nn. töökohustuse-komisjoni (Munsterungsstab) kutsutud mehed jäta-
vad tähele panemata soovitusel ja mõjutused Eesti leegioni astumiseks.

2. Samuti tuleb komisjoni keelduda alla kirjutamast eespoolnimeta-
tud kohustumisavaldisele, seletades, et Teie ei soovi va[ba]tahtlikuna-
teenistujana Saksa sõjaväkke astuda, nagu avaldise allakirjutamisest
võiks ekslikult järeldada.

3. Komisjonis käitub eestlane viisakalt, esinedes rahulikult ja väarikalt.
Hoolimata komisjoniliikmete ja esimehe kärkimisest ja söimust jääda
oma seisukohale kindlaks. Mitte ägestuda, sest mõtlemata sõna võib
sakslastele olla ettekäändeks surveabinõude tarvituselevõtmiseks (va-
histamine).

4. Sama hoiak on maksev ka eesti naise kohta. Ta ei sõlmi vabatahtlikult
lepingut Saksamaale sõiduks ükskõik mis tööalale.

Noored!

Saabub aeg, kus Teilt oodatakse sangaritegusid mitte saksa natside ja
balti parunite, vaid oma paljukannatanud kodumaa nimel. Siis olgem
valmis. Selleks hoidkem oma rammu, oma võitlustahet, oma südame-
tuld.

Vaba Eesti Võitlusrinne.

*

VABA EESTI

Nr. 7 — aprill 1943.

Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

Paljunda “Vaba Eestit” ja levita oma kindlais eestimeelseis sõprus- ja
tutvusringis.

Mobilisatsioon laieneb.

“Võidelda ja surra Hitleri eest”

Sakslaste poolt Eestis teostatav mobilisatsioon laieneb iga päevaga. Kultuurimaailmas kehtivaid rahvusvahelise õiguse põhialuseid jalge alla tallates sunnivad sakslased häbematute pettuse- ja survevõtete ga eestlasi oma sõjaväkke astuma.

Sakslastele on ikka veel vähe neist 20 tuhandest eestlasest, kes praegu juba nende eest võitlevad. Nad tahavad siin püssi alla panna veel sama arvu mehi, et neid tulle paisata natsliku Suur-Saksamaa eest, mille sihid on meile võõrad ja vaenulised. Eesti rahvalt pigistatakse välja järjest uusi vereohvreid. Bolševike poolt alustatud eesti rahva hävitamine on käimas natsidele omase hoolimatusega.

Mille eest peavad meie mehed Saksa sõjaväe ridades verd valama? Eesti eest, eesti rahva parema tuleviku eest! — petavad noori Mäe, Mere ja teised eesti rahva reetjad. Kuid sakslased ise on Eesti Leegioni vandetöotusega andnud sellele küsimusele selge vastuse. Eesti mees peab vandega töötama: “Osutada tingimusteta kuulekust Adolf Hitlerile ja olema alati valmis jätma tema eest elu.”

E e s t i Leegion — ja ei ühtki sõna Eesti kohta, leegionäri kodumaast ja tema rahvast. Ja see peab olema eesti “rahvuslik” väeosa!

Ainult Mäe taoline mehike võib pärast niisugust kõrvakiilu eesti rahvast veel võitlema kutsuda “viimse meheni, viimse naiseni, viimse lapseni”, nagu see haletsemisväärne sakste sabarakk oma Viljandis peetud kõnes ütles. Selle poole asi juba tüüribki, sest nendest, kes lähevad Eesti Leegioni surema, on paljud tõepoolest alles lapsed.

Mehed, kelle ees Mäe seda juttu rääkis, olid punaarmee ületulnud eestlased — Polotski vangid. Litzmann teatas sealsamas nende vabastamisest, kuid ta valetas, nagu tavaliselt: üle saja mehe neist on juba Viljandist tapiga Tallinna toodud ja paigutatud keskvanglasse — uue nimega “I töö- ja kasvatuslaager” — selle eest, et nad ei nõustunud astuma “vabatahtlikult” Eesti Leegioni.

SS — natside NKVD.

Pole midagi imestada Eesti Leegioni vandetöotuse üle, millega on ülbeli välja öeldud, et eestlane on ainult Hitleri ja Suur-Saksamaa palgasõdur. Pidagem meeles, et siin on tegemist SS-leegioniga. SS aga, täie nime-tusega Schutz-Staffel, on saksa natside partei karistusväeosa ja nukkide ning vastuluuremeeste koondis, põlatud ja vihatud kõigi ausate sakslas-te poolt. SS ja Gestapo (geheime Staatspolitzei) on kaksikvennad — natside GPU ja NKVD.

Sellega on seletatavad need toored võtted, millega meie noori leegioni aetakse. Sellega on ka seletatav, miks Eesti Leegioni värbamine anti just major Mere kätte. Mere on ju siinse nn. julgeolekupolitsei juht, kelle

ülesandeks on hoolitseda natside julgeoleku eest. Tema peamiseks tööks on sakslaste kätte toimetada eestlasi, kes julgevad rääkida iseseisvast, suveräänsest rahvuslikust Eestist, kes manitsevad rahvast oma elavat jõudu hoidma oma kodumaajaoks, neid eestlasi, kes näevad soomlastes oma vendi ja sõpru. Mitte kommunistide salajasi saatejammu ei püüa Mere poisid, vaid eestlasi, kes on kuulanud eestikeelseid raadiosaateid vennasrahva maalt.

Nüüd on neil raadiosaadetel lõpp. Sakslased teatasid nimelt Soome valitsusele, et nad Soome raadio kuulajaid Eestis hakkavad rängasti karistama. Et oma vennasrahva liikmeid mitte asjata hädaohtu saata, pidas Soome paremaks eestikeelsed raadiosaated lõpetada. Ka tegid sakslased selle nõude täitmise Soome—Saksa kaubalepingu sõlmimise eeltingimuseks. Soome pidi sellega ajutiselt arvestama, et saada hädavajalikkude varustust.*

Mõnitus langenuile.

Kaugelt üle nelja tuhande mehe on eestlaste hulgast idarindel juba oma elu jätnud. See on kaks korda rohkem kui Vabadussõjas. Tookord võitlesime endale sellega kätte vabaduse, nüüdne vereohver aga on meid muutmas natside tööorjadeks ja palgasõdureiks.

Eestlaste veri on Venemaal niisutanud lõputuid lahinguvälju Leningradi soodest kuni Kubani rohtlaanteni. Ja kui nüüd leinaval emal, lesestunud naisel ja orvukuks jäänud lapsel tekib küsimus, mis sellest ohvrast kasu on Eestile, siis leidub ühel Mäel nende jaoks ainult mõnitusi. Ta hirvitab nende üle, kes arvavad, et sakslastelt võiks nõuda vähemalt sedagi, et nad rakendaks meie mehi Eestile lähemas rindelõigis, nagu seda leegionäride värbamisel töötati.

See lubadus on juba unustatud. Mäe ja Litzmann on külmaverelise häbematusena teatavaks teinud, et eestlastel tuleb võidelda kõigis rindeosades.

Niisuguste “aumeestega” on tegemist eesti rahval. Võib kindel olla, et täitmata jäävad kõik teisedki sakslaste ja nende sabarakkude kõlavad lubadused, millega rahvast juba teist aastat liimile veetakse.

Vägivald ja surve, vale ja pettuse peale on rajatud ka käimasolev mobilisatsioon, mida püütakse varjata töökohustuse sildi alla. Okupeeritud Ida-maa-alade ministri töökohustuse-määruse § 2 lausub: “Isikuid, kes võivad tõendada, et nad kestvalt on ühiskondlikult kasulikus tegevuses, ei ole lubatud kutsuda avaliku töökohustuse täitmisele”. (Kindralkomisari “Amtsblatt” Nr. 4. 1943. a.). Edasi töötati määruse avaldamisel pühalikult, et eestlased rakendatakse tööle ainult oma kodumaa piires.

---

*Ärakiljas järgneb siin lause: “Soome suhtumine Eestisse ja eestlastesse on endiselt soe ja südamlük.”

See kõik on sakslaste järjekordne pettus. Nüüd näevad kõik, et tööko-
hustus on tegelikult mobilisatsioon. Ja meie inimesi saadetakse mööda
maailma laiali — nii Saksamaale kui ka Venesse.

Järg koolilõpetajate käes.

Ikka veel jätkub Mäel julgust eesti rahva mahasahkerdamist jätkata. Pärliks on tema käsk ohvitseridele ja allohvitseridele "vabatahtlikult" Eesti Leegioni astumiseks. Käsk on nii rumal, et isegi Mäe seda oma allkirjaga avaldada ei sõandanud. On õnn, et ükski terve aruga mees eesti rahva reetja korraldust tõsiselt ei võta ja sulane Mäe oma peremehelt Litzmannilt nurjaläinud töö eest järjekordse peapesu peab vastu võtma. Varsti on järg koolilõpetajate käes, keda sakslased samuti oma sõjavankri ette tahavad rakendada.

Noortel tuleb olla valvel. Vabatahtlikuna ei lase ükski noor end enam saksa sõjaväkke värvata, sündigu see siis mis sildi all tahes.

See hoiak nõuab kindlasti julgust, palju rohkem julgust kui sõnakuulelik sakslaste kutsele järgmine. Kuid meie kõikide sihiks on: hoida oma rahva allesjäänud jõudu, oma verd Eesti jaoks.

Sakslased eesti tööstusi "ostmas".

Kindralkomissari lugematuis asutustes ja igasugustes G.m.b.H.-des ringiuitavad natsid kasutavad kõiki võimalusi, et endale eestlaste kulul varandusi kokku ajada. Nii näit. on kõik Eesti põlevkivi kaevandused ja tööstused "rentinud" 99 aastaks Baltische Öl G.m.b.H.* Määratu rahvuslik varandus on läinud sakslaste kätte, mille tagasisaamiseks eesti rahval tuleb kord veel vaeva näha.

Eesti suurem farmatseutiline tööstus A/S. "Ephag", mis iseseisvuse ajal läks ostu teel eesti ringkondade omanduseks, on Saksa Treuhandverwaltung poolt otsustatud müüa Stettini firmale Rosenberger ja Co G.m.b.H. Müügihind on arvestatud eestiaege hindamise alusel kursiga 1 Ekr = 12,5 saksa penni. Võileivahind.

Eestlane nälgib ja on omal pärismaal surutud viimasejõrgu kodaniku seisukorda. Sakslased prassivad ringi, hangeldavad kõigega, mis aga kätte juhtub ja röövivad meilt veel viimase.

Niisugused on need "uue Euroopa" ehitajad, kelle eest eestlasi kutsutakse vereohvreid tooma.

VABA EESTI VÕITLUSRINNE

(Järgneb)

---

*Ärakiljas on vahel lause: "Asi läks libedasti, sest rammusast suutäiest said oma osa ka natside partei kõrgeimad tiipud."

Kirjanik Mälk läheb põlevkivikaevuriks, mille kohta ta andis intervjuu:
"Mina igatahes viibin siin — inkognito!"
REDO-RANDEL. Päevaleht, 1938, 28 juuli.

AUGUST MÄLK KÕVERPEEGLIS

Aarne Vinkel

Esimese Eesti vabariigi ajal oli kirjandus ja kirjanikud pidevalt pilapiltlike ning följetonistide tähelepanu objektiks. Lisaks sõnakunsti üldisele populaarsusele põhjustas seda ka kirjandusorganisatsioonide ("Siuru") ja autorite (Visnapuu, Gailit) väljakutsuv esinemine.

August Mälgu kirjandusliku tegevuse algus oli väheütlev; nii ei tundnud karikaturistid 1920. aastail tema vastu huvi. Öieti ilmus 1930. a Mälgu kohta kõigepealt Aleksander Antsoni kaheosaline epigramm, kus kirjanikule heidetakse ette "Noor-Eesti" aegunud estetistlik-romantiliste eeskujude järgimist ("Esteetide puuhobu on ammu joosnud rappa"). Teine nende aastate Mälgu-teemaline epigramm kuulub Paul Amburile, kes avaldas Sancho Panza varjunime all¹ kogu *Kirjanduslikke epigramme* (1933), kus vihjatakse *Vaese mehe ututalle* sugulusele Hugo Raudsepa *Mikumärdiga*. Kokkuvõttes "on märgatav siiski pööre paremale".

Esimene karikatuur Mälgu kohta ilmus ajalehes *Esmaspäev* 1932. a oktoobris seoses II auhinna saamisega *Vaese mehe ututalle* eest Eesti Haridusliidu näidendivõistlusel. Kümnendi lõpul, kui Mälk astus ka poliitikaellu, tõusis ta mitmes mõttes esile ning sai eriti karikaturistide hulgas populaarseks. Seda soodustasid ka kirjaniku isikuomadused: kui näiteks A. H. Tammsaare varjas informatsiooni oma teostest kuni nende trükist ilmumiseni, siis Mälk vastupidi jagas lahkesti teavet oma kirjanduslike kavatsuste kohta (põlevkiviromaan). Kokku on aastail 1932–1940 Mälgu kohta ilmunud ligi 40 karikatuuri. (Võrdluseks olgu öeldud, et Visnapuu kohta avaldati neid aastail 1914–1938 vähemalt sada.)

---

¹ Andmed raamatu autori kohta pärinevad P. Amburilt endalt. *Eesti raamatute üldnimestik 1929–1933* omistab pseudonüümi Nikolai Abenile.

Osa Mälku puudutavatest pilapiltidest on siiski niisugused, kus ta esineb teiste kirjanike hulgas kõrvalfiguurina. Siia kuulub Gori karikatuur ““Looming” lugejate kohtu ees” (*Vaba Maa*, 17. XII 1935), mis oli põhjustatud ajakirja ümber tekkinud elevusest. Pilkepilt kannab allkirja: “Eluajaks vesisemale toidule!” Teiseks niisuguseks osutub sama autori “Parnassi kirjanduspõllul” (*Rahvaleht*, 15. VII 1938), mille aluseks on Ants Lauteri intervjuus esinev märkus, et korraldataval näidendivõistlusel võib iga osavõtja kirjutada nii “nagu ta nokk on kasvanud”. Vastavalt sellele joonistab karikaturist üles 12 nokaga kirjanikku, nende hulgas ka Mälgu.

Vaadeldavad pilkepildid võib jagada kolme liiki: 1) Mälk ja tema looming, 2) Lagle teema, 3) Mälgu põlevkivikaevandusse minek.

Ülal jutuks olnud *Esmaspäeva* (17. X 1932) karikatuur Mälgu näidendi *Vaese mehe ututall* kohta kannab allkirja “Suuremua on küll väike mua, ent näitemängu teeb suurlane kua!” Analoogiline karikatuur Jaan Jenseni sulest näitab teda näidendite *Vaese mehe ututall* ja *Neitsid lampidega* autorina. Teatavasti kujunes eriti *Vaese mehe ututall* väga populaarseks, pannes Tallinna Töölisteatri aluse nn rahvatükkide žanrile; teost mängiti seal neli hooaega. 1934. aastal, kui toimus 75. etendus, ilmusid *Uudislehes* (26. II) pilapildid näidendi osatäitjatest. Juba eelmisel aastal (28. VII 1933) leiame samas ajalehes J. Jenseni ““Neitsid lampidega” peategelasi sharsis” (vt ka *Areng*, 1938, nr 8, lk 211, 217).

Portreekarikatuuriga tutvustab Gori *Esmaspäevas* (11. XI 1934) Mälku kui *Surnud majade* autorit pealkirja “See, kellest jutu” all; pilti saadab värsipaar: “Poedi elutuba särama võib lüüa, kui surnud maju rohkesti saab maha müüa!” Muide kuuldused, et kirjastus “Looduse” raamatuaasta võistluse auhinnale võib tulla mahukas ajalooline romaan, tekitasid enne tulemuste väljakuulutamist ajakirjanduses elevust. Autoriks oletati Albert Kivikat, Rudolf Sirget jt. Mälgu peale ei tulnud keegi. Sõna võttis ka *Postimehe* (27. X 1934) följetonist Richard Janno oma “Pahlbärgi Ringhäälingus”. Siin pakutakse autorina välja hiidlane — Kärkla pottsepp, kes oli purjuspäi hakanud ennast geniuseks pidama ning seepeale romaanilahmaka valmis kirjutanud. Auhindamisega seotud hingepiinad riisusid aga mehelt kirjanikuigatsused:

“Täna õhtul sõidan minema ja vannun igasuguse viinavõtmise maapõhja.”

Vabas Maas (16. X 1937) leiame Mälgu pisikarikatuuri isegi romaani *Taeva palge all* kohta antud intervjuu algusest. 1938. a sügisel tuli Mälgu näidend *Metshumal* lavale nii “Estonias” kui ka “Vanemuises”, samuti mängiti seda mujal. Kriitika suhtus teosesse eitavalt. See kutsus esile pilkepilte. Redo-Randeli oma ilmus *Kratis* (nr 37, 25. IX 1938), Gorilt pärineb koguni kaks karikatuuri (*Rahvaleht*, 29. IX ja 12. X 1938). Randeli pilapildis arvab Mälk, et kuna arvustajad on teinud puhta töö, siis nüüd peaks traditsiooni kohaselt tükil publiku hulgas menu olema kindlustatud. Gori esimeses karikatuuris lohutab kriitik autorit: “Ära pahanda, ent metshumal ei ole ikkagi lavataim!”, teises nukrutseb kirjanik: “Olgu see taim, mis ta on, ent arvustajaid ta toidab!” Mainitud teemal ilmus *Päevalehe* lisa *Kunst ja Kirjandus* (nr 37, 25. IX 1938) ka Mikrofoni (Paul Viiding) jäljeton-sketsš “Arvustajad teevad liiga”, kus on jutuks Mälgu hiljutised intervjuud. Nendes kaebab kirjanik, et teatrid ei lase algupärandite näljas teada näidendeid viimistleda. *Metshumalat* kavatses autor nii kaua ümber kirjutada, et saaks tõesti hea asja. Nagu juba märgitud, oli tulemus vastupidine.

1940. aastal teatas Mälk, et ta on oma abielukolmnurga teemal kirjutatud näidendi *Kapteni tütar* ahju visanud, sest selgus, et Hugo Raudsepp ja August Jakobson käsitlevad sedasama ainet. *Rahvalehe* (26. I) karikatuur “Kirjanik-põllumees” näitabki, kuidas Mälk kolmnurga raudahju torkab, öeldes: “Kui selle värgiga ei saa teatripublikut soojaks kütta, siis rehetoa saame ikkagi soojaks!”

A. Mälk sai 1930. aastate teisel poolel mitu preemiat. Seegi fakt on kajastatud karikatuuris. 1935. aastal anti talle romaani *Surnud majad* eest Riigivanema III auhind (I ja II preemia said vastavalt Mait Metsanurk ja Johannes Semper). Seda järjekorraga tutvustab Gori oma pilapildis “Laureaadid” (*Vaba Maa*, 7. V 1935) sel teel, et joonistab rivi etteotsa kõige suuremana tegelikkuses väikesekasvulise Metsanurga, Mälk on aga peaaegu poole lühemana viimane. 1938. aastal sai kirjanik romaani *Taeva palge all* eest Eesti Panga auhinna. Seda fakti kajastab Romulus Tiitu-

se karikatuur "Intervjuu laureaatidega" *Postimehes* (26. V 1938): "Kes taeva palge all töötab, ei pruugi muret tunda."

A. Mälku kui avaliku elu tegelast kujutab Gori "Mälgu ja Nepsi võidusõit parlamenti" (*Vaba Maa*, 30. X 1936), kus on tabavalt karikeeritud Mälku kivi otsa jooksnud paadis ja väikest küürakat Saaremaa poliitikameest Mihkel Nepsi kiikhobusel. Allkiri: "Kumb võidab: vaimujõud või kondiaur?" Analoogilist paadisteeni näeme sama autori kirjanikkonnas esinevaid vastuolusid pilavas karikatuuris "Tallinn ja Tartu Kirjanikkude Liidus" (*Vaba Maa*, 3. IV 1937): "Kumb viib laevukese oma sõiduvette?" Tallinna esindab paadi päras aerutav Mälk.

Kui ilmus August Gailiti saareromaan *Karge meri* (1938), leidis Gori põhjust avaldada pilapildi "Mälk ja Gailit "Kargel merel" (*Rahvaleht*, 14. XII 1938), kus esimene laseb võrke sisse, kuna tunniss seisval Gailitil on õngeritv õlal. Mälk ütleb Gailitile etteheitvalt: "Noh, mis sa, maarott, merelt otsid? Tahad autasutalu välja õngitseda?"

Auhinnatalu mainimine viitab aastail 1936–1937 pilapiltnikele tänuväärset ainet pakkunud teemale. Nimelt rajati siis Riigivanaema korraldusel Tallinna lähedale Õismäele Lagle uudismaatalund, mille pidi saama maaelu kõige paremini kujutanud kirjanik. Karikatuuride sadu algas kohe pärast kavatsuse teadasaamist. Juba 1. aprillil 1936 ilmus *Postimehes* R. Tiituse "Raske valik", kus on kujutatud kaks pretendent — torukübaras härrasmees ja säärsaabastes ning läkiläkiga talupoeg-kirjanik, žürii aga murrab pead: "Jaah — kummale siin nüüd anda sahk pihku?" 4. aprillil rakendab Gori oma *Esmaspäevas* ilmunud naljaseerias Pegasuse sõnnikukoorma ette, 11. aprilli *Päevalehes* teeb aga Redo-Randeli pildisarjas "Kirevad munapähad" kirjanik proovikünnikatseid — Pegasuse sappa on selleks kinnitatud sulepea. 6. mai *Vabas Maas* leiame Gori karikatuuriseeria "Mai", kus säärsaabastes mehe allkiri kõlab: "Põllule ilmub uus tüüp — kirjanik, kes autasutalu ootel õpib peremeest mängima."

Juba päev pärast otsust Lagle Mälgule anda ilmus selle eesti kirjandusloo suurima preemia kohta *Vabas Maas* (25. XI 1937) Gori pilkepilt "Kui A. Mälk hakkab "Laglel" talupidajaks": "Siis võtab ta muidugi osa maad kirjanduspõllu alla." Pildil näeme jällegi tuttavat õhku tõusnud luulehobu, kes veab atra, mille vanda

asemel on sulepea; adral istub pasteldes Mälk, hitsmeil plakatid “Romaan”, “Näidendid”, “Rannajutud” jne.

Peale juba iseloomustatud “Raske valiku” käsitles R. Tiitus Lagle küsimust *Sädemetes* või *Postimehes* veel neljal korral. 5. aprillil 1937 näidatakse, mida üks või teine kirjanik — läh- tudes tema loomingust või eluhoiakust — talus tegema hakkaks, 11. aprillil aga arvab pilapiltnik, et talu saab see, kelle pegasus on kõige produktiivsem sõnnikut tootma; 28. novembril ilmub juba Mälgu kohta karikatuur “Elutõde”, mille allkiri kõlab: “Kin- del, mis kindel, kui ikka maa ligi hoiad, jõuad haljale oksale.” Viimasena ilmub *Postimehes* (2. XII 1937) “Lohutus”, kus talust ilma jäänud kirjanik istub kohvikus ja mõtiskleb: “Nüüd vähemalt peavad ametivennad endiselt sooja vahekorda minuga edasi!”

A. Mälgule tehtud kingitust puudutas 1937. a ka August Alle oma tööõõmu ülistavate kroonukirjanike vastu suunatud epigrammides (“Quo vadis”: “saabuvad preemiad, soojad koh- had ja talud”). Noore Arno Vihalemma samal aastal (*Tänapäev*, nr 4, lk 101) avaldatud epigramm kõlab järgmiselt:

Aug. Mälk

*“Aksiooni” õhutusel
süttis vaimuvälk;
suurromaani kõhutusel
sai tast August Mälk.*

Följetone kutsus esile ka järgmine sündmus. Nimelt taot- lesid 1939. aastal August Mälk ja tema naine Leini — kui uudismaakoha-pidajad — kogukonnamaksust (à 16 kr) vabasta- mist. Harku vallavalitsus keeldus, sest Lagle valdajate põhisisse- tulekuallikas polnud asunikutalu. Vallavalitsuse andmeil sai kir- janik 1938. aastal vabakutselise tegevusega üle 7000 kr tulu. Mäl- kude ebaõnnestunud katse 32 kr kokku hoida ulatus ajakirjanduse veergudele. *Rahvaleht* käsitles seda ka lühiföljetoni vormis: il- musid “Kole kurb lugu”, “Selge rahategemine” (mõlemad 28. VII 1939) ja “Kas August Mälk kirjutab “Vallavanema”?” (2. VIII 1939). Esimeses räägitakse muinasjutu vormis hästi toimetu- levast kirjanikust, kes järsku avastab, et ta on sattunud asuni- kutallu ning elab vastavalt romaanidest saadud informatsioonile

väga kehvasti. Lõpuks soovitatakse vaesel kirjanikul pöörduda Petseri tuleõnnetute toetamise fondi poole. Teises (üldpealkirja "Kirjanduslikke uudiseid" all) soovitatakse valerahategijatel autu elukutse maha jätta ning romaane kirjutama hakata. Kolmandas fõljetonis kõrvutatakse A. Mälku Karl August Hindreyga, kes pärast oma sekeldusi maksude sissenõudjatega kirjutab novelli "Maksuinspektor". A. Mälgult oodatakse samuti kas näidendit või novelli "Vallavanem".

Kõige rohkem pälvis karikaturistide ning fõljetonikirjutajate tähelepanu siiski A. Mälgu põlevkivikaevandusse minek. Nimelt teatas kirjanik talle omasel kombel varakult kavatsusest kirjutada põlevkiviteemaline romaan, mille materjali kogumiseks ta tahtis asuda tööle kaevandusse. Sellest rääkis kirjanik 1938. a juuli lõpupäevil Kuressaare ajakirjanikule V. Sepale ("Kasvatan paraja habeme ja lähen tööle Petseri venelasena"), kes Mälgu vaikimissoovi eirates tõi uudise 27. juulil tulipalavalt avalikkuse ette. A. Mälgu habemekasvatamine saigi pilapiltide keskseks motiiviks. Seda nüansseeris teave, et kaevanduse juhtkond ei näe heameelega kirjaniku tulekut, samuti Mälgu enda avaldus augusti alul, et ta on tõusnud lärmi tõttu kaevandusse minekust loobunud ning oma nädalase habeme maha ajanud. 3. augusti *Uudislehele* antud intervjuus väitis kirjanik koguni, et romaan "tuleb mõneks ajaks edasi lükata". See oli siiski ainult jälgede segamine. Tegelikult viibis kirjanik augusti lõpul ja septembri alul paar nädalat Kiviõlis, Kohtla-Järvel ja "Küttejõu" kaevanduses. Romaan "Kivid tules" valmis järgmisel aastal ning ilmus 1939 kõigepealt ajakirjas *Varamu*.

Samal ajal teenisid aga karikaturistid tänulikku ainet ekspluaateerides kena kopika. Juba järgmisel päeval pärast kaevandusse mineku teate ilmumist (28. VII) leiame *Päevalehes* Redo-Randeli pilkepildi "Kaevur Mälk", kus pika musta habemega kirjanik seisab põlevkivitööliste keskel, õlal kirkas, mille otsas ripuvad sullepea ja tindipott, kinnitades: "Mina igatahes viibin siin — inkognito!" Nii on muidugi pilgatud Mälgu edevust, kes oma kavatsusest oli avaliku saladuse teinud. Järgmise päeva *Uudislehes* ilmunud karikatuuri allkirjas arvatakse, et toredat talu omav Mälk läheb kaevandusse, sest kohviku umbse keskkonnaga harjunutele on puhas õhk tervise peale käima hakanud.

Otseselt habemeteemale viib tähelepanu *Tallinna Post* (29. VII) pilapildiga "Habe — mehe au", kus kaevur laseb oma näo karva kasvada lootuses, et ehk arvab mõni kogemata ka teda peenema rahva hulka. Täpselt kuu aega hiljem (29. VIII) arendab *Uudislehe* pilapiltnik (J. Jensen?) vastupidist mõtet: nimelt ajavad kaevurid oma habeme maha, et neid kogemata peenema rahva hulka ei arvataks. Samaaineline oli juba 4. augusti *Rahvalehes* ilmunud Gori karikatuur "Kirjanik ei ole trump", kus juuksuri ukse taga pikka järjekorda nähes seletab pealtvaataja: "Lasevad habemed maha niita — kardavad, et mõni võiks neid kirjanikuks pidada."

Kui maha arvata pika habemega Mälk eespool nimetatud Redo-Randeli *Päevalehe* karikatuuril, siis seob kirjaniku habememotiiviga Gori (*Rahvaleht*, 3. VIII 1938), kes paneb ta habet valima: kas L. Tolstoi, Puškini, Tagore või Zola oma? Kirjanik jääb viimase kui *Söekaevurite* autori juurde. Sama päeva *Uudislehes* avaldab J. Jensen pilapildi, kus kirjanik ajab näo puhtaks, et kaevanduste juhatus ei saaks talle habemesse karata.

Põlevkivikeskkonnaga on seotud ka teisi pilapilte. 8. augusti *Rahvalehes* laseb Gori Mälgul välguna kaevandusse lüüa, pealkirjaks "Haruldane loodusnähe", 2. septembril ilmub aga sealsamas tema "Kaevanduste hirm", mis kujutab kahe põlevkivivabrikandi dialoogi ning nõokab Mälgu suurt viljakust: "Kui ta siin sama produktiivne on kui kirjanduse põllul, on kaevandus varsti tühjaks ammutatud!" 20. augustil toob *Esmaspäev* Gori pilkepildi "Mälk loobub põlevkivist", mille allkirjast loeme: "Põletas näpud! Ei ole kerge tänapäeval kivist leiba teha!"

Habememotiivi seovad karikaturistid ka 1938. a septembri algul toimunud näitustega Tallinnas ja Tartus. *Päevalehes* (3. IX) on Redo-Randel paigutanud habeme purki, allkiri kõlab aga järgmiselt: "Põlevkiviasjanduse uudseima produktina tuleks näidata tuntud kirjaniku tuntud habet, millega ta kaevandusse ei pääsnud. Ajas enne maha. Kõmu- ja reklaamartiklina tähelepanuväärivaim saavutus." *Sädemetes* (28. VIII) ilmub R. Tiituse karikatuur "Boheemlased näituse puhul" koos seletusega: "Meie suurima geniuse kirjanik August Mälgu suur eeskuju habet kultiveerida on leidnud rohkesti epigoone meie keskpärasest kirjanikkonnas. Nagu asjaomastes ringkondades kuuldub, esinevad nüüd Tartu näitusel üldtuntud kirjanikud." Järgneb üheteistkümne sõnameistri-

habemiku iseloomustus. Näiteks kasvatab Tuglas endale soliidse professorihabeme (“vist jõuab siis väärilisemale tunnustusele”), A. Jakobson — täisverelise töömehe oma, F. Karlsonil on õue-
lauliku karvakasv, “Adams on aga truuks jäänud piimahabeme
ideaalile.” A. Mälgu käitumist peab enesekiituseks ka Gori, kes
Esmaspäeva (17. IX) pilkepildil “Kirjaniku habe” laseb Mälgul
oma habeme vanakraamikauplusse viia: “Loobun kuulsast ese-
mest. Las mõni teine teeb ka selle abil reklaami!”

Viimaseks pilapildiks, kus Mälk on põlevkiviga seotud, on
1939. a *Tänapäeva* esimeses (veebruari-) numbris (lk 19) ilmu-
nud Gori rühmakarikatuur “Vaimu olümpiaad”. Siin pannakse
tuntud vaimuinimesed sporti harrastama. A. Mälguga käib kaa-
sas iseloomustus: “Kuuli tõukaks kirjanik Mälk, kusjuures kuul
poleks mitte metallikamakas, vaid kaalukas kera esimese sordi
põlevkivist.”

Kõrvuti karikaturistidega astusid vaadeldava teema puhul üles
ka följetonistid. Kahel korral puudutatakse Mälgu kaevandus-
se minekut ja habemeafääri *Uudislehe* “Vemmalvärssi krooni-
kas” (10. VIII ja 28. XI 1938), *Kratis* (nr 34, 14. IX, lk 133–134)
aga leiame följetonistliku intervjuu “Kirjandus ja kaevandus”.
Varem (31. VII) *Sädemetes* avaldatud kirjutises “Habe. Mälk ja
kaevurid” püütakse Mälgule tõemeeli anda näpunäiteid tööks kae-
vanduses. Käsitlust saadab vastav karikatuur allkirjaga: “Vaevalt,
et siin habemeajamise raha teenin!” Kunstiliselt on need lood vä-
heütleavad. Teatavat sõnaseadmise osavust näitab üles 5. augusti
Rahvalehes ilmunud Karmen Barbata satiiriline luuletus:

*Kirjaniku lipukiri.
(Moodne šlaager.)*

*Maha lipsud, krae ja smoking,
maha frakk, sest see on šoking,
maha flirt ja kuramaaž —
see on praegu vaid blamaaž!*

*Nurka kohvik, kohviklatšid,
doomino ja bridžimatšid
nurka maled, nurka kabed
— kasvatagem näkku habet!*

*Habe haljas
pea paljas,
pegasusel sabas valjas
nõnda sõidab sangar uljas!*

(Ajalehes ühekordselt kasutatud pseudonüümi taha varjunut pole võimalik selgitada.)

A. Mälgu põlevkivi-odüsseia jõudis isegi teatrilavale. Nimelt mängisid Kivilombi Ints (H. Saar) ning ta kaaslased Tallinna Tivoli aias näidendit *Kuidas kirjanik läks kaevandusse ja mis tast seal sai*.

Huvitav on märkida, et Mälgu "habeme probleemi" on pagulasperioodikas kajastatud veel kümme-kakskümmend aastat hiljem: ajalehes *Vikerlane* (1949) jagab oma mälestusi asja liikumapanija Viktor Sepp, *Stockholms-Tidningen Eestlastele* avaldas 1958. aastal aga artikli "August Mälgu habe ja üks kirjanike ring-sõit".

Mainitud ekskursiooni ajal jätkus tõepoolest ka Mälgu habeme teema. Nimelt korraldas valitsus kirjanikele 27.–29. IX 1938 ringsõidu Kirde-Eesti tööstuspiirkondadesse. Juba enne selle toimumist avaldas *Rahvaleht* (26. IX) Gori karikatuuriseeria kirjanike kohta "Kuhu keegi läheks", kust loeme, et "Mälku huvitaks peamiselt muusikariistade vabrik". Pildil taob kirjanik trummi. Ilmselt on sellega tahetud vihjata tema enesereklaamikalduvusele. 28. septembri *Postimees* toob aga R. Tiituse pilapildi "Kirjanikud põlevkivitööstuses", kus ekskursantide etteotsa on joonistatud K. A. Hindrey. Neid silmitsevad kaks kaevurit, rääkides omavahel: "Näed, Mihkel, — see esimene habemega mees, — see ongi Mälk". Veel kuu aega hiljem (20. X) avaldas *Päevaleht* "Puusliku päevakaja" rubriigis mitmeosalise karikatuuri "Tutvumine kaevandusega". Siin paneb eluläheduse nõudest tiivustatud Eesav Puuslik endale habeme ette, võtab kirka õlale ja hakkab, pilk kaugusse suunatud, juhuveobussi poole ruttama, kukub aga kanalisatsioonikaevu, kust kordnik ta välja kisub: "Igatahes, nii vaimustav see nüüd küll ei olnud kui kirjanikul."

Viimase pilkepildi, kus on ka Mälgu juttu, avaldas ajakiri *Tänapäev* 1940. aastal (nr 2/3, lk 59). Pealkirjaga "Üksmeel" on vihjatud autoritaarse korra tuntud loosungile, karikaturist R. Tiitus

aga toob välja leppimatuse momente rahva hulgas. Esimesel kohal on Mälk, kes nuhtleb röövliromaani kirjutajaid. Nimelt oli kirjanik Riigikogus nõudnud halva tõlkekirjanduse maksustamist.

Ei ole andmeid, et esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal ja järgnenud sõja ajal oleks Mälgu-teemalisi karikatuure ilmunud. Venemaal lõi aga kirjaniku kohta vihase epigrammi A. Alle, mõistes hukka tema Eesti Leegioni astumise üleskutse:

*Noored mehed, süda rindu,
leegionist löön teil' lokku.
Kas teil vähe taplusindu? —
Maalt ja mujalt matsid kokku!
Nõnda käsib Litzmann, Mäe,
nokk mu kaugemal? ei näe!*

Teises pilkeluuletuses nimetatakse Mälku, Kivikat ja Gailitit samal põhjusel müüdavateks Gestapo-sellideks. 1944. a kevadel Leningradis ilmunud Alle *Epigramme* loobiti lennukitelt alla Eesti territooriumile. 1944. aastast peale elas kirjanik Rootsis. Nähtavasti ka seal pole tema kohta uusi pilkepilte avaldatud. Bernard Kangro ainult tõi oma *Arbujate kaasajas* (1983) uuesti ära ülalpool iseloomustatud Gori karikatuurist "Mälk valib habet" Puškini ja Zola pildi. Okupeeritud Eestis oli aga pagulaskirjandus tabu. Tingimisi võib siiski meie teema alla kuuluvaks pidada Hugo Hiibuse Mälgu-šarži Oskar Kruusi raamatus *Apokriiva lood* (1983), kuigi selles näopildis on vähe karikatuurset.

Nii lähevad ajalukku viljakad kolmekümnendad, kus inimene tundis ennast suhteliselt turvalisena ning sai mahti ka naljast lugu pidada.

AARNE VINKEL (sünd. 1918), lõpetanud Tartu ülikooli 1946, filoloogiadoktor 1971. a-st, töötanud Kreutzwaldi-nim. Kirjandusmuuseumis ning Keele ja Kirjanduse Instituudis, on teenekas vanema eesti kirjanduse uurija, põhjalikult tegelnud ka August Mälgu loominguga. Käesolev artikkel on pühendatud kirjaniku 100. sünni-aastapäevale.

A. K.

Mälk ja Gailit kargel merel.

“Noh, mis sa, maarott, merest otsid!
Tahad autasu välja õngitseda?”
GORI. Rahvaleht, 1938, 14 detsember.

URHO KALEVA KEKKONEN

Soome patrioot ja Eesti

Helena Sepp

1. NOORE MEHE UNISTUS

Urho Kaleva Kekkonen (03. 09. 1900–31. 08. 1986) ei purustanud rekordeid mitte ainult poliitika- ja spordivallas, vaid saavutas tulemusi ka sulemehena. Oma karjääri alumistel astmetel tegutses ta muu hulgas Helsingi Ülikooli üliõpilaskonna lehe *Ylioppilaslehti* peatoimetajana aastatel 1927–1928. Oma poliitilise tegevuskava on ta visandanud ühes *Ylioppilaslehe* kõmulises ja humoorikas följetonis, mille pealkiri oli apokalüptiline: “Mina olin diktaator” (“Minä olin diktaattori”). See naljalugu pakub erakordselt meeliköitva ajarännaku, sest selles pajatab noor Kekkonen minavormis vana riigijuhhi suu läbi oma valitsemisaastate hiilgavatest saavutustest (*Ylioppilaslehti*, 1928, 17. nov.).¹

Et följetoni autor tõepoolest valiti hiljem viis korda järjest Soome presidendiks (1956, 1962, 1968, 1974 ja 1978) ning viimaks oli ta kõikide tähtsamate parteide kandidaat parempoolsetest kommunistideni, on 1928. aastal avaldatud visioonil kaalu (Häikiö). Selles tõdeb enesekindel diktaator hüüdnimega Tegudes Vägev, et võimatu muutus tema jaoks võimalikuks: “Kaotasin ühiskondlikud puudused ja tervendasin Soome rahva.² [---] Tegin

---

¹Kekkonen kirjutas följetoni varjunime Lautamies all. Avaldatud ka hiljem (Klinge, Harmo 1983: 148–149). Kekkoneni *Ylioppilaslehti* toimetajaperioodist vt sealsamas lk 365 ning följetonist Uino 1985: 169–171.

²Tasub meeles pidada, et Soome kodusõjast oli tollal möödunud vaid kümme aastat.

teisigi võimatuna näivaid tegusid.” Selliste saavutustena on fõljetonis loetletud muu hulgas Soome keeleolude korrigeerimine: rootsikeelsete eelisõiguste kaotamine ja riigiasutuste, sealhulgas Helsingi ülikooli soomestamine. Samasuguse suurpuhastuse viis diktaator läbi ka veneluse riismete hulgas: “Kaotasin tiblapildid ülikoolist ja tibla mälestused kogu maast. — Esimesel päeval peale võimuletulekut olin andnud büllettäni, milles määrasin tiblakeriku, ka Uspenski katedraaliks kutsutud, lammutamisele kolmes vahetuses, ööpäev läbi.³” Selle võõra pühamu asemele ehitas diktaator uue uhke soomekeelse keskkooli, kuhu ta ise suunas õpetajad oma sõprade ringist. Nende hulgas oli ka Lauri Hakulinen, kelle ülesandeks oli soome ja eesti keele õpetamine.⁴

Kekkoneni “raudse käega” valitseva diktaatori siht oli selge: vabaneda rootsi-vene võõrmõjudest ja tugevdada soomlust, eelkõige soomekeelseid haridusasutusi, ja seda igal tasandil. Diktaatori arvates olid tema hariduspoliitika mõjud suursugused: “Vaimukultuur hakkas arenema, teadustöö elavnes, Nobeli preemiaid anti soomlastele pidevalt.” Lisaks arendas valitseja kaubandust, tööstust, põllumajandust ja merelaevandust. Välispoliitika vallas sõlmis Kekkoneni diktaator lähedased suhted naabermaade Rootsi, Norra ja Nõukogude Venemaa soomekeelsete piirialadega. Veel tõdeb ta: “Ehitasin Soome silla.” Fõljetoni Soome rahvusliku diktaatori kultiveeriv pilk oli peale oma rahva pööratud ka Soome lahe lõunakalda hõimumaa poole.

2. KEKKONENI PÕLVKONNA RAHVUSLIK IDEOLOOGIA

Kekkoneni fõljetonis väljendatud mõtted (soomluse edendamine, ühtlasi rootsluse ja veneluse hülgamine, kodusõja tulemusena rahvuskehasse lõõdud haavade ravimine, hõimutöö aren-

---

³Ebasoovitavate Vene mälestuste sümboliks oli Helsingi ülikooli aulat tollal ehtinud keiser Aleksander I büst. Üliõpilaste meeleavalduste tulemusena viidi kuju üle ülikooli raamatukogu õue. Seevastu Uspenski telliskivikatedraal ehib Helsingi rannasiluetti tänaseni, kus selle mõju kärbib kõrval asetsev Alvar Aalto poolt projekteeritud ja Enso peakontoriks ehitatud funktsionalistlik marmorkuubik.

⁴Soome keele professor Lauri Hakulinen kuulus 1964. aastal Kekkoneni Eesti-visiidi saatjaskonda.

damine jne.) peegeldasid üliõpilasmaailmas 1922. aastal asutatud meeste võitlusühingu Akadeemilise Karjala-Seltsi ehk AKSi seisukohti. Tollesse eluaegse liikmestaatusega seltsi koondus kuni 1944. aastani Kekkoneni põlvkonnakaaslaste kõige toimekam ladvik, kokku üle nelja tuhande mehe. Eriti tugev positsioon oli AKSis Kekkoneni akadeemilisest kodust Pohjois-Pohjalainen Osakunta pärit meestel. Urho Kekkoneni liikmenumber oli 219 ja ta astus seltsi 1924. aastal. (*Neljätuhatta...* 1991: 170–174)

Risto Alapuro arvates oli AKS omal ajal küllaltki fenomeenalne nähtus: tollal polnud mujal maailmas, välja arvatud ehk Rumeenia, niisama võimsat ainukest ja monoliitset natsionalistlikku üliõpilasiikumist. AKS oli väga efektiivselt organiseeritud. Mõne aastaga haaras AKS enda kätte Helsingi üliõpilasmaailma juhtimise ja säilitas oma positsioonid kuni Teise maailmasõjani. Tähtsaima häälekanaja *Ylioppilaslehti* toimetamine läks AKSi kätte juba 1923. aastal — sellest alates olid kõik lehe peatoimetajad ühtlasi AKSi liikmed. Üliõpilaskonna organites saavutas selts enamuse 1926. aasta alguses. See tähendas, et valimistel, kui aktiivsus tavaliselt küllaltki kõrgele tõusis, andis enamik üliõpilasi oma hääle AKSi nimekirjade või kandidaatide poolt. Soomekeelse osakondade juhtimise ajajärk jõudis AKSi liikmete kätte 1920.-1930. aastate vahetusel. Et Helsingi ülikoolis kehtis nn osakonnasundus: iga üliõpilane pidi kuuluma oma kodukohajärgsesse osakonda, siis tähendas osakondades võimuhaaramine AKSile võimsat potentsiaali (Alapuro 1973: 58–59, 172–178; Klinge 1978: 81, 160–168; Kuusisto 1978: 58–68, 109–121).

AKSi asutajad ja algusaastate liikmed olid sündinud 20. sajandi hakul ning nad esindasid iseseisvunud Soome esimest akadeemilist põlvkonda. Selle eagrupi keskkooliaega olid varjutanud venestamisaastad, ja igatsetud iseseisvumisprotsessi käigus oli aset leidnud rahvuslik tragöödia: 1918. aasta kevade kodusõda (Sepp 1997b: 40, 42–43, 47–49). Urho Kekkonen polnud erand. Keskkoolis näitas ta oma patriootilist meelt vene keele boikoteerimisega: lõputunnistuse vene keele hinne 5 ei näidanud Soomes kehtinud skaala (4–10) järgi hiilgavat saavutust, vaid hoopis napilt läbisaamist. Nagu enamik tolle aja Soome keskkoolide poisse, osales Kekkonen kodusõjas valgete ridades. Ka tema jaoks algas sõda vabadussõjana, mille sihiks oli vabastada isamaa venelaste ikkest. Vapralt võidelnud ja rühmaülemaks tõusnud

noore Urho Kekkoneni vabadussõja triumfiks oli privileeg marsida Helsingi võiduparaadil, mille võttis vastu valgete väejuht kindral Mannerheim. Sõja pahupooleks oli osalemine Haminas aset leidnud rahvuskaaslastest punaste mahalaskmisel — rühmaülemana pidi Kekkonen isiklikult andma mahalaskmiskäsu, ning see traumaatiline kogemus mõjutas ta mõtlemist ja poliitilisi samme läbi järgneva elu (Häikiö; Uino 1985: 24–32, 150–152, 386).

AKSi põhiülesandeks oli Soome iseseisvuse turvamine kõikides oludes. Kekkonen iseloomustas 1925. aastal oma kodumaakonna ajalehe jaoks kirjutatud AKSi tutvustavas artiklis seltsi tegevusmotiive järgmiselt: “Armastus isamaa ja selle rahva vastu, need on AKSi tegevuse koostisosad.” Tunnetati, et omariikluse alustaladid õonestavad nii sise- kui ka välisvaenlased: kodumaa “punased” ja Nõukogude Venemaa. Nende taga pesitsevat internatsionaalset kommunismi peeti seltsis vaid veneluse salakavalaks Trooja hobuseks, mis maskeerib impeeriumi igipõlist võimu- iha. Seda veendumust jagas ka Kekkonen, kes palju hiljem (1941) avalikult kordas, et kommunism olevat paljastunud “suurvene imperialismi abiliseks”. AKSlaste veendumuseks oli, et Nõukogude Venemaa tähendab pidevat ohtu Soome iseseisvusele ning naaber- maa kavatseb varem või hiljem vallutada tagasi oma kunagised äärealad. Seetõttu suhtus AKS aktiivse poolehoiuga riigikaitse- küsimustesse. Poliitilist “tulipunasust” tõlgendati kui seisukoha- võttu Soome iseseisvuse vastu. Kodumaa kehvikud tuli võõrutada kommunismist. Leiti, et kodusõja (maa)proletariaat oli venelaste valeinformatsiooni ohver. Süü projitseeriti välisvaenlase turjale. Kõik kodumaa rahvuskaaslased tuli klassikuuluvusele vaatama- ta integreerida oma riigi külge (Sepp 1997b: 40, 47–50; Suomi 1986: 295–296; Uino 1985: 80, 204).

Sisemise integratsiooni (*kansamme eheyttäminen*) küsimus tõsis AKSis teravalt päevakorraale 1924. aastal. Ideelise lahenduse pakkus Yrjö Ruutu nn rahvuslik riigisotsialism (*valtiოსოსია- lismi*), mis rõhutas rahvusriigi rolli ühiskondlike puuduste kõr- valdajana. Ruutu õpetussõnade järgi eeldab stabiilne riik tugeva keskklassi olemasolu. Haritlaskond kuulub keskklassi hulka ja tema õlgadel lasub kohustus hoolitseda selle eest, et riigis teh- tak konsolideerivat poliitikat. Kekkonen oli Ruutu ideoloogili- ne jünger. Kommunistide integreerimine (ilma kommunismita) Soome ühiskonda mõlkus Kekkonenil meeles juba 1920. aasta-

tel. Mitte juhuslikult ei töötanud ta õpingute ajal kommunismi vastu võitlevas Soome poliitilises politseis (tollal Etsivä Keskuspoliisi). Võib öelda, et juba oma noorusaastatel tutvus Kekkonen põhjalikult kommunistide põrandaaluste töömeetoditega. Et ta oli pärit Põhja-Soome metsaaladelt, tundis ta niisama hästi ka neid sotsiaalseid põhjusi, mis kommunismi levikut soodustasid. Poliitilises politseis veedetud aeg sai Kekkonenile lõpuks isiklikult saatuslikuks: seal tutvus ta oma tulevase abikaasa, kirikuõpetaja tütre Sylvi Uinoga, kes töötas asutuses masinakirjutajana (Klinge 1983: 113–115; Uino 1985: 51–63, 81–82, 84–87, 148–169).

Rahvusintegratsiooni taastamiseks leidis AKS väga traditsioonilise vahendi. Arvati, et soomlus, soome keel ja kultuur peaks ühendama kõiki riigi elanikke nende seisusele vaatamata. Keelel põhineva etnosolidaarsusega tuli asendada klassisolidaarsus. Anakronistlik keeleküsimus ja keelevõitlus omandas iseseisvunud riigi noorsoo hulgas tohutu tähtsuse. Arvati, et riiklikule iseseisvumisele peaks järgnema ka tõeline kultuuriline iseseisvumine. See tähendas kategoorilise kriipsu tõmbamist kõrgkultuuri rootsikeelsetele traditsioonidele. Rootsi keelde suhtuti AKSis kui koloniaalmineviku stigmasse. Et keelel oli sümboolne tähendus, polnud tähtsusega näiteks see, kas Soomet esindab kuskil välismaa saatkonnas soome- või rootsikeelne diplomaat (Sepp 1997b: 50–51; Uino 1985: 84–85, 94–132).

Eriti ärritas AKSi rootsikeelse rahvaosa nn üleesindatus keskkoolides ja kõrgkoolides: nendes oli rootsikeelseid õpilasi rohkem kui nende protsentuaalne osakaal rahvastikust. Et Helsingi Ülikool oli Soome ainuke riiklik *universitas*, oli see 1920.–1930. aastate akadeemilisele noorsoole kõige tähtsam sümbol ja pidi nende arvates olema “puhas” soomluse kants. Üliõpilaste aktiivne võitlus Helsingi Ülikooli soomestamise eest vältas peaaegu aastakümne (1928–1935) (Klinge 1983: 172–173; Pohtola 1958: 122–167; Uino 1985: 341–360). Helsingi Ülikoolil oli olnud ka fennomaania varasemas ajaloos keskne tähendus: rahvuslik ärkamine ehk soomlusliikumine algas sealt ja omandas ülejäänud Euroopaga võrreldes väga akadeemilise palge. Ülikool oli varakult kujunenud soomemeelseks, aga jäänud osaliselt rootsikeelseks asutuseks. Soome rahvusfilosoof J. W. Snellman, kes oli ise muidugi rootsikeelne, nõudis juba 19. sajandi keskel, et Soome haritlaskonnal tuleb vahetada rootsi keel soome keele vastu (*Kei-*

sarillinen... 1989: 9–125, 483–723, 801–931; Liikanen 1995: 98–103, 124–129). Nii see osalt läkski, mis oli küllaltki ainulaadne juhtum maailma ajaloos (Alapuro 1988: 212–213; Pulma 1987: 462–466). AKS demonstreeris, et on Snellmani päranduse valdaja, kes viib rahvusliku võitluse võiduka lõpuni (Pulma 1987: 462–466; Sepp 1997b: 50–51, 53–54; Uino 1985: 99, 103).

Vanem haritlaskond, ka fennomaanid, pidas AKSi keelevõitlust tarbetuks tuuleveskite vastu võitlemiseks. Muidugi oli see võitlus asjatu ka rootsi keele kõnelejate, liberaalide ja sotsialistide arvates. AKSi liikmed aga olid veendunud, et Snellmani õpetussõnad, mille järgi üliõpilaste kohus oli tegutseda oma rahva teerajajatena, kehtivad jätkuvalt. Akadeemilise noorsoo 1920.–1930. aastate löökklauseks sai: “Mida üliõpilased täna, seda kogu rahvas homme.” Kekkoneni põlvkond oli oma noorusaastatel veendunud, et üliõpilaste õlgadel lasub läbi aegade tähtis rahvuslik missioon (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 98–99; Sepp 1997b: 48, 53–54; Uino 1985: 92, 99, 102–103, 112, 179–185).

Ka Urho Kekkonen võttis aktiivselt osa ülikooli- ja soomlusvõitlusest, mis suundusid nii rootsi kui ka vene mälestiste vastu. Ta osales 1924. aastal ülikooli peahoone Aleksander I monogrammi öises tõrvamisaktsioonis. Kolm aastat hiljem juhtis ta AKSi rühma, kes vallutas vana põlvkonna mõõdukatelt soome keele ja kultuuri edendamisühingu Suomalaisuuden Liitto. Tegusast Kekkonenist sai ühehäälselt ühingu esimees 1930. aastal. Paljuski just soomlusküsimuse tõttu valis Kekkonen aastatel 1926–1927 oma poliitiliseks koduks maapartei (Maalaisliitto, praegu Keskustapuoluue), kuigi ta polnud pärit põlluharijate perekonnast (Uino 1985: 87–91, 94–132, 179–193, 387).

Kekkoneni rahvuslik põlvkond, mis vastandas soomlust rootslusele ja venelusele, otsis endale liitlasi oma keelesugulaste hulgast. Keelevaidluste tõttu katkestas Helsingi üliõpilaskond suhtlemise Rootsi üliõpilastega, samuti olid suhted koduroostlastega piiratud ja jahedad. Ida oli täiesti välistatud ilmakaar. Nii jäi üle vaid lõunasuund — Eesti. Arvati, et oma keelesugulastega suhtlemine tooks rahvuslikku jõudu juurde. AKSil oli kaks põhjust akadeemiliseks Eesti-orientatsiooniks: riigikaitsealine ja kultuuriline. Ähvardas ju nende arvates Soomet ja Eestit ühine vaenlane, Nõukogude Venemaa. Eesti vabadussõja mõjul arvasid nad, et Soome ja Eesti sõjaline koostöö oleks vaenlase rünnaku ajal mõ-

lemale osapoolle kasulik ja vajalik. Üks AKSi tähtsamaid juhte, Vilho Helanen (1899–1952) arendas selle mõtte 1928. aastal kreedoks: “Pole olemas iseseisvat Eestit ilma iseseisva Soometa, aga mitte ka iseseisvat Soomet ilma iseseisva Eestita.” Kultuurilised põhjused mängisid oma osa: loodeti et hõimuvendade eestlastega suhtlemine toetab soome rahvuskultuuri arendamistööd (Sepp 1992: 39–40; 1997b: 51–54, 67–69).

Eestist veelgi olulisem hõimuala oli Nõukogude Liitu kuuluv nn Ida-Karjala (Petroskoi ümbrus), mille järgi selts oli valinud endale nime. AKS pidas Ida-Karjalat Soome *irredenta*’ks ja idakarjalasi Soome rahvusterviku liikmeteks. Ida-Karjala põhjaosasdes Vienas räägiti puhast soome keelt ja sealt oli kogutud näiteks suurem osa Kalevala runodest. Ida-Karjala oli kultuuriliselt oma-moodi Soome Setumaa, mis polnud kunagi kuulunud ülejäänud Soome koosseisu. Geograafiliselt võidi põhjendada territooriumi kokkukuulumist Soomega ja AKSi ringkondades rõhutati ka seda, et ala liitmine Soome koosseisu annaks riigile strateegiliselt turvalised piirid maa iseseisvust ähvardava idanaabri vastu (Sepp 1997b: 49, 52).

Kuigi seltsi nimi osutas Ida-Karjalale, võidi tegelikku hõimutööd arendada vaid eestlastega. AKS-il oli oluline roll Soome-Eesti üliõpilaspäevade traditsiooni käivitamisel 1925. aastal. AKSi mõjutusel sõlmisid kõik Helsingi ülikooli soomekeelsed osakonnad sõpruslepingu ühe või kahe Tartu üliõpilasorganisatsiooniga 1920.-1930. aastate vahetusel. AKS kritiseeris pidevalt Soome ametlikku välispoliitikat. Selts toetas piiririigiorientatsiooni, millest Soome riik loobus juba 1922. aastal. AKS avaldas 1930. aastal Eesti Vabariigi aastapäeval avaliku märgukirja, milles mõisteti hukka Soome ametliku välispoliitika külmus Eesti vastu. AKS oli veendunud, et kui tema ideoloogia ehk “suursoomluse” vaimus kasvanud haritlaskond kord Soome riigitiüri enda kätte saab, muutub ka Soome välispoliitiline kurss Eesti-sõbralikuks (Sepp 1997b: 51–53, 55, 60–69; 1992: 39–44).

Kokkuvõtvalt on AKSi hõimutöö ideaale kirjeldatud Pohjois-Pohjalainen Osakonna juubeliväljaandes 1932. aastal järgmiselt: “Mida tihedamad on meie kontaktid hõimurahvastega, seda kindlam on meie positsioon ida vastu ja seda võimsam soome kultuuri tõus” (Vuorijoki 1932: 93).

3. KEKKONENI POLIITIKUKARJÄÄRI ESIMENE VAATUS

AKSi ideoloogia ja integratsioonimudel ei leidnud Soomes laiemat toetuspinda väljaspool akadeemilist noorsugu. Juba 1923. aastal tembeldasid vastased liikumise fašistlikuks. AKS oli kuni 1920. aastate lõpuni parteideväline organisatsioon, mille liikmed eelistasid poliitilistest erakondadest enamasti maaparteid (Kekkoneni rühm) või konservatiivset koonderakonda (Helaneni rühm). Tähtis murrang saabus 1929. aastal, kui Lõuna-Põhjamaalt algas tugev kommunismivastane nn *Lapua*-liikumine. AKS asus innukalt toetama liikumise eesmärke, aga tasapisi hakkasid mõned seltsi liikmed, Kekkonen nende hulgas, võõrduma sellest kahel põhjusel: liikumine haaras kaasa ka rootsikeelseid ning muutus järjest parlamendivälisemaks. Kekkoneni grupp AKSis ei suutnud aktsepteerida *Lapua*-liikumise ebaseaduslikke ja vägivaldseid vahendeid. Peale ebaõnnestunud Mäntsälä mässu 1932. aasta kevadel lahkus AKSist pärast mitmetunnilist vaidluskosolekut üle saja liikme, nende hulgas Urho Kekkonen (Sepp 1997b: 71; Uino 1985: 185–188, 199–200, 204–228, 237–249).

Kekkoneni isikus ühines kaks vastuolulist poolust: demokraatia põhimõtete ülistamine ja autoritaarsusele kalduv võimuahne iseloom. Mõlemad esinesid juba ta noorusaastatel: sama autor, kes kirjutas följetoni “Mina olin diktaator”, avaldas 1934. aastal pamfleti “Demokraatia enesekaitse” (Häikiö; Uino 1985: 327–340). Kekkonen oli pärit Kirde-Soome metsaaladelt (Kainuu), kus inimeste seisuslikud vahed polnud suured ja kus igapäevane elu nõudis inimestelt tegusat koostööd. Oma loomult oli ta sirgjooneline, aga väga kohanemisvõimeline. Ta liikus ja suhtles sama loomulikult nii lihtinimeste hulgas kui hiljem näiteks Euroopa kuningakodades ja võimukeskustes ning säilitas sealgi oma väärika hoiaku. Samas oli ta oma isiklike vastaste suhtes halastamatu ja pika vihaga. Kõik need omadused löid välja ka AKSi skismas ja selle järelmõjudes.

Autoritaarsest iseloomust hoolimata tundis Kekkonen ehsat huvi ühiskonna vaeslaste vastu ja tahtis edendada ühiskonnakorralduse õiglust (Uino 1985: 13–16, 330, 390–392). Oma erialaks ta oligi valinud õigusteaduse: 1928. aastal sai ta kandidaadikraadi ja 1936. aastal kaitses õigusteaduse doktori kraadi. Ta oleks võinud valida akadeemilise karjääri, kuid otsustas poliitika

kasuks. Maapartei valis Kekkonen peale soomlusmotiveid just demokraatlikel põhjustel ning ta kuulus selle vasaktiiba. See partei esindas siis agraarse Soome kõige suuremat ühiskonnakihti, nii-öelda ühiskonna tuumikut. Talunikeklass oli demokraatia tugisammas ja Soome ühiskonna stabiliseerija. Vähem oluline polnud seegi, et maapartei juhtkonnas oli vähe akadeemilise kraadiga inimesi (Kekkonen oli esimene maapartei õigusteaduse doktor!), nii et selle rühma kaudu oli aktiivsel mehel võimalus kiiresti tõusta Soome poliitikataeva kõrgustesse. Kekkonen valitigi 1936. aastal Soome parlamenti maapartei esindajana ja samal sügisel nimetati ta kohtu- ja teiseks siseministriks. Juba järgmisel, 1937. aasta kevadel sai temast siseminister, siseriiklikult äärmiselt olulise võtmepositsiooni valdaja (Häikiö; Suomi 1986: 19–21, 28, 40, 60; Uino 1985: 172–173, 175, 186–193, 203).

Nüüd avanes Kekkonenil esimest korda võimalus järgida oma poliitilisi tõekspidamisi rahvusliku konsolideerimise vallas. Juhuslikult oli ta viibinud oma väitekirja asjus Saksamaal Hitleri võimuletuleku eelõhtul. Reisikogemused kinnitasid ta veendumust, et paremäärmslik liikumine, fašism, on sama ohtlik kui selle näiline vastand vasakäärmslus ehk kommunism. 1920. aastatel oli ta võidelnud kommunismi vastu, nüüd lisandus sellele ka soov likvideerida antidemokraatlikku paremäärmslust. Samas jõudis Kekkoneni kättemaksubumerang nende pihta, kes olid jäänud AKSis võimule 1932. aastal (Helaneni rühm). Peale Mäntsälä mässukatset oli *Lapua*-liikumine likvideeritud. Selle töö jätkajaks oli asutatud partei Isamaaline Rahvaliikumine ehk IKL (Isänmaallinen Kansanliike). AKS sõlmis IKLiga lähedased suhted, sest seltsi jäänud pidasid kommunismivastast liikumist Soome kõige patriootilisemaks parteiks. Kekkonen arvas teisiti. Tema meelest oli IKL hoopis demokraatiavastane ja ebarahvuslik liikumine, mis ohustas Soome riigi ja rahva tõelist rahvuslikku ühendamist. Omavahelise lepitamise poole oli just siis astunud sisepoliitika vallas tähtsaid samme Kekkoneni aktiivsel osalemisel. Valitsuse moodustasid aastatel 1937–1939 kaks Soome suurimat parteid, poliitilise tsentri ideoloogilised vastased maapartei ja sotsiaaldemokraadid. IKL aga ründas ägedalt seaduslikku sotsiaaldemokraatiat. Siseministrina käivitas Kekkonen IKLi keelustamisprotsessi, millele Soome kohtusüsteemis ei leitud siiski piisavaid

põhjendusi (Suomi 1986: 23–28, 31–33, 36–45, 54–60, 65, 71–72, 74–76, 88, 92–121; Uino 1985: 238–241, 338, 355–356).

Protsess IKLi vastu tegi Kekkonenist esimest korda avalikult Soome kõige vihatuma mehe. AKSi jäänud noorusaastate aatekaaslased, kõik parempoolsed parteid ja isegi maapartei parem tiib ründasid teda “punikki” templiga. Kekkonen sai mitmeid tapmisähvardusi ning pidi taskurelva hankima. Võib öelda, et sellest ajast alates tekkis Kekkoneni ja parempoolseid parteid toetavate linnaharitlaste vahele lõhe, mis hakkas kinni kasvama alles 1960. aastate teisel poolel (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 119; Suomi 1986: 103–105, 110–111). Aga Kekkonen oli tõestanud endale ja teistele, et ta julgeb astuda oma veendumuste eest ebapopulaarseidki samme — ja jääb sellele vaatamata riigitegelasena poliitilise enesetapu asemel hoopis ellu.

Seesama sisemine põhimõttekindlus lõi välja ka Talvesõja ajal. Kekkonen oli siseminister kuni Talvesõja puhkemiseni. Eelnenud 1939. aasta sügise läbirääkimiste ajal oli ta Nõukogude Liidu poolt Soomele Karjala maakitsusel esitatud regionaalsete nõudmistega ja baaside rajamise vastu. Kekkonen põhjendas järeleandmatust sellega, et saavutatud positsioonidest ei tohi autult taganeda: “Parem langeda auga kui surra auta. Põlvkond võib surra, aga kui see surma puhul säilitab oma au, on järeltulijatel sisemist jõudu, kindlust ja usku rahvusliku elu taassündi.” Järeleandmatust toetas omakorda veel see, et Kekkonen oli valitud parlamentis Lääne-Viiburi valimisringkonnast, nii et ta pidas oma kohustuseks kaitsta enda valijate huve. Hilisema aja perspektiivist pakub huvi tähelepanek, et Kekkonen ei järginud veel oma hilisemat põhimõtet, et sisepoliitika ei tohi segada välispoliitikat, sest välispoliitika ületab tähtsusest sisepoliitika. Kekkonen seisis kuni lõpuni Talvesõja rahulepingu sõlmimisele vastu — aga jäi parlamendis vähemusse (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 133; Suomi 1986: 159–170, 177–189, 197–219, 354).

Peale Talvesõda jätkas ta pühendunult üle 400 000 Soome-Karjalast evakueeritu huvide kaitsmist põgenike hoolekandekeskuse (Siirtoväen Huollon Keskus) juhatajana. Kekkonen lähtus jälle ühiskondliku õigluse printsibist. Soome lahendaski põgenike materiaalse kompensatsiooni küsimuse ainulaadselt: kõikidele kannatanutele maksti ühiste pingutustega (maa)hüvitist, mis oli arvestuslikult suhteliselt seda suurem, mida väiksem oli olnud

kaotatud varandus. Soomel õnnestus lahendada põgenike küsimus pretsedenditult hästi (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 183; Suomi 1986: 189–196, 220–247, 322–323).

Traagilisel kombel oli Talvesõda täitnud Kekkoneni põlvkonna tähtsa unistuse: ühendanud Soome rahva. Protsessile oli kaasa aidanud 1930. aastate lõpu tasakaalustav “punamullavalitsuse” sisepoliitika, mille kujundamisel oli siseminister Kekkoneni oma kaalukas osa (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 131; Suomi 1986: 131–134). Rahvusliku ühtsuse eest tuli Kekkoneni noorusaastate ideaale arvestades maksta siiski ülikallist hinda, sest loovutada tuli lõviosa nn Soome-Karjala regioonist (Karjala maakitsus, Viiburi jne.). Paradoksaalselt võib öelda, et kõikide loovutatud Karjala elanike kahekordne õnnestunud ümberistutus (1940, uuesti 1944) Soome järelejäanud pinda röövis tulevikuperspektiivis Karjala maa-ala tagasisaamise võimaluse. Selle inimesed päästeti, aga maa kaotati.

4. KEKKONEN JA EESTI KUNI 1944. AASTANI

Kekkoneni noorusaastaid uurinud Ari Uino järgi inspireeris Kekkoneni kui *Ylioppilaslehti* peatoimetajat aastatel 1927–1928 eelkõige Eesti suund. Ta toetas oma kirjutistes eesti keele õpetamist Soome keskkoolides. Kolmandate Soome-Eesti üliõpilaspäevade eelõhtul kirjutas ta vennasrahvaste igakülgse lähendamise kasulikkusest. Tollal jagas ta AKSi välispoliitilist doktriini ja esitas oma lugejatele kategoorilise küsimuse: “Mis kasu annab meile Rootsi olude tundmine ja väga head kultuurisuhted Rootsiga, kui too maa siiski ida ohu realiseerumise korral meie maad mingit moodi abistama ei ruttu?” Hoopis välispoliitiline turvalisus,” kirjutas Kekkonen, “on see reaalne riiklik huvi, mis peaks väga tihedal viisil ühendama Soome Eestiga.” Tema arvates sai poliitiline koostöö põhineda vaid ühistel huvidel. “Soomet ja Eestit ühendavad välispoliitilised huvid, mida saab tugevdada kultuurisuhete abil,” kirjutas ta. Kekkoneni koostöö eesmärgina terendas lähemalt täpsustamata Estofennia.

Kuigi Eesti oli tollal Kekkoneni arvates strateegistel põhjustel Soomele tähtis koostööpartner, on ajaloolane Ari Uino rõhutanud, et Kekkoneni kirjutises *Ylioppilaslehtis* oli koostöö arendamine Eestiga eelkõige AKSi rahvuspoliitika osa. Selle sihiks oli

mineviku Rootsi-seostest sõltumatu rahvusliku identiteedi loomine keelesugulasrahva abiga. Kekkonen prognoosis, et tulevikus mõistab kogu Soome rahvas Soome-Eesti koostöö tähtsust ja on valmis kaasa lööma, kui ainult üliõpilased seisavad oma sõnade ja tegude taga ja küsivad endalt: "Mida mina isiklikult kavatsen teha selleks, et siiralt võiksin uskuda, et rahval tasub homme uskuda seda, mida meie mõtleme täna" (Uino 1985: 145–146). Tulevik tõestas, et Kekkonen võttis oma retoorilist üleskutset tõsiselt. . .

AKSi lõhenedes 1932. aastal jäi seltsis ja üliõpilaskonnas võimule rühm, kes eelistas riigikaitseküsimusi kultuuritööle. AKSi hakkas domineerima kaitsepoliitiline Eesti-orientatsioon, mille juhiks oli Eesti Vabadussõja veteran Vilho Helanen. Tulihingeline ja karismaatiline Helanen lähtus AKSi kauaaegse esimehena rohkem ühistustest kui tegelikest oludest. Oma isiklike kogemuste põhjal väärtustas ta üle kõige Eesti Vabadussõja aegset Soome-Eesti koostööd ja paljuski sellest tulenevalt hakkas AKS toetama 1930. aastate alguses Eesti vabadussõjalaste liikumist. Vapside likvideerimine 1934. aasta märtsis oli Helanenile ja AKSile kohutavaks löögiks, mis nende arvates seadis ohtu Eesti ja Soome iseseisvuse säilimise tulevikus. Helanen, AKS ning IKL toetasid endiselt Eesti vapset, muu hulgas nende 1935. aasta detsembris läbikukkunud riigipöördekatset. IKLi noorteorganisatsiooni seosed Eesti 1935. aasta detsembri mässukatsega andsid Kekkonenile muu seas ühe konkreetse põhjuse IKLi keelustamisprotsessi algatamiseks (Sepp 1997b: 40, 71–85; Suomi 1986: 24, 94).

Soome üliõpilaste ja AKSi fanaatiline toetus Eesti vapsidele tekitas palju probleeme Soome-Eesti suhetes (Sepp 1997b: 75–85). Vastukaaluks AKSi sõjakusele panid Kekkoneni rühma kuuluvad endised AKSi liikmed rõhku kultuuriküsimustele ja mõjutasid olulisel viisil Soome 1930. aastate kultuurielu. Näiteks asutas see rühm Soome kultuurifondi (Suomen kulttuurirahasto) 1937. aastal. Nende kätte jäi võim ühingus Suomalaisuuden Liitto, mille häälekandja *Suomalainen Suomi* arenes kõrgel tasemel kultuuriajakirjaks (Alapuro 1973: 136–137; Uino 1985: 243, 245–247, 252–253). Väljaanne meenutas nii sisult kui ka vormilt Eestis veidi hiljem asutatud ajakirja *Akadeemia*. Mõlemasse väljaandesse kirjutas näiteks August Annist. AKSist koos Kekkoneniga lahkunud rahvaluuledoktor ja estofiil Martti Haavio avaldas *Suomalainen Suomi* 1937. aastakäigus uurimuse "Soome ja Eesti ärka-

mine“ (“Suomi ja Viron herääminen”), milles tegi katset tõestada Eesti tähtsust Soome soomelikus kultuuriajaloo (Haavio 1937: 575–580).

Ministriks tõusnud Kekkonen proovis omalt poolt olevikus ja riiklikul tasandil arendada halvenenud Soome-Eesti suhteid. Vastukaaluks Helanenile, kes proovis suruda Soome-Eesti suhteid oma unistuste raamidesse, lähtus pragmaatiline Kekkonen reaalsetest oludest. Ta võttis Pätsi autokraatiat kui hetkeparatamatust ja proovis arendada Soome-Eesti koostööd kultuurielu vallas. Kultuurileping Soome ja Eesti riigi vahel sõlmiti 1. detsembril 1937. aastal. Poolametlik Soome-Eesti Selts asutati juba eelmise, 1936. aasta veebruaris mõjuvõimsate isikute poolt: esimeseks esimeheks valiti maapartei poliitik Kyösti Kallio, kellest järgmisel kevadel sai Soome president. Sõprusseltsi asutajate hulgas oli ka teisi tulevasi Soome presidentide — Juho Kusti Paasikivi koond-erakonnast ja iseenesest mõistetavalt Urho Kekkonen. Kaasa löid Kekkoneni head sõbrad, AKSi-minevikuga maapartei noored jõud Kustaa Vilkuna ja V. J. Sukselainen ning Martti Haavio. Kekkonen valiti 1937. (või 1938.) aastal Soome-Eesti Seltsi esimeheks ja ta jäi selleks kuni seltsi sundlikvideerimiseni 1944. aastal (Suomi 1986: 47; Ylönen 1997: 344–347, 370).

Parteikaaslase Kyösti Kallio tõusmine Soome presidendiks avas Kekkoneni Eesti-orientatsioonile uusi kanaleid. Kui Kallio andis piduliku ametivande Soome parlamendis, hoolitses Kekkonen koos oma sõbra Aaro Pakaslahtiga (ka AKSist 1932. a lahkunud mees) selle eest, et Kallio kõnes mainitaks sõprussuhteid Eestiga (Suomi 1986: 81–82). Münchени kriisi järel rõhutas Kekkonen jälle, et pärast maailmasõda tekkinud riikidest on ühised huvid eriti Soomel ja Eestil, kes Kekkoneni arvates olid “lahutamatu kokku seotud ühise saatuse ja ühise edu sidemetega”. Siis polnud Kekkonen veel revideerinud oma välispoliitilisi seisukohti, mida oli avaldanud juba 1928. aastal *Ylioppilaslehti* veergudel. Kui Helsingissä jõudis 1939. aasta oktoobris informatsioon Nõukogude Liidu poolt Eestile esitatud ultimaatumis sisust, pidas Kekkonen nõu oma välisministeeriumis töötava sõbra Pakaslahtiga. Nad arutasid seda, mismoodi Soome saaks toetada Eestit. Võimaliku mõjutusvahendina nähti Põhjamaade diplomaatilist ühisesinemist Moskvas. Kekkonen tegi vastava ettepaneku Soome peaministrile A. K. Cajanderile, aga sündmused arenesid

nii kiiresti, et mingisugust toetust ei jõutud organiseerida. Selles suhtes oli Kekkonenil ja Pakaslahtil tuline õigus, kui nad arvasid, et Eesti ja Nõukogude Liidu vaheline baaside leping mõjutab "sügavalt" ka Soomet (Suomi 1986: 158–159).

1940. aasta suvel kardeti Soomes, et Baltikumi saatus, kukumine Nõukogude Liidu rüppe, võib korduda Soomes. Eesti iseseisvuse likvideerimine tekitas Kekkonenis hämmingut. Uus olukord ei seostunud mitte kuidagi minevikuga. Kuulujuttude järgi oli Eesti valitsus arreteeritud, kommunistid olid riisunud politseilt relvad, kindral Laidoner oli kõrvaldatud, Nõukogude lipp lehvib Eesti lipu kõrval jne. Selliseid uudiseid oli raske seedida. Kekkonen reageeris: Eesti on tibla (*ryssä*) käes... küll on alles ajad! Ainuke lohutus oli tema arvates see, et Nõukogude Liit polnud esitanud Soomele uusi nõudmisi (Suomi 1986: 266–267).

Kui Nõukogude Liit 1940. aasta suvel liitis Eesti Vabariigi enda koosseisu, peatus sõprusseltsi tegevus ajutiselt ning Kekkoneni esimehetöö piirdus eraviisiliste kaastunde- ja sümpaatiavaldustega. Olukord muutus koos Saksa okupatsiooni tulekuga. Kekkoneni ja Viikuna juhtimisel avaldas seltsi juhatus Soome president Risto Rytile oma muret Eesti olukorra pärast 1941. aasta lõpul. Selleks oli järjest rohkem põhjust. Kui natsi-Saksamaa alustas 1943. aasta märtsis eesti meeste sundmobilisatsiooni, hakkas Soome voolama hulgaliselt eesti põgenikke. Gestapo avaldas Soome poliitilisele politseile (tollal Valpo) survet ja soovis Eesti pagulaste üleandmist sakslastele. Hakkasid levima kuulujutud, mis tõestasid Valpo negatiivset suhtumist eesti pagulastesse (Suomi 1986: 398–399; Ylönen 1997: 347).

Kekkonenini jõudsid need sõnumid 1943. aasta suve lõpul. Ta astus välja eesti põgenike kaitseks oma kunagise tööandja Soome poliitilise politsei vastu. Terava keele poolest tuntud Kekkonen pidas 3. septembril 1943 Soome parlamendis kriitilise kõne, milles tõdes, et Valpo suhtub eestlastesse kui poliitilistesse kurjategijatesse ja tegutseb vastavalt sellele ettekujutusele. Kekkonen selgitas, et ta isiklikult mõistab suurepärast põgenike Eestist lahkumise motiivi. Seetõttu esitas ta valitsusele "tõsise sooviavalduse", et Valpo revideeriks oma suhtumist Eesti pagulastesse. Viimaks detsembri alguses selgus, et Valpo polnud muutnud oma suhtumist, vaid oli jätkanud Soome saabunud eesti pagulaste andmete edastamist Gestapole Eestis. Kekkonen hakkas ette valmistama

Soome parlamendile nn vaheküsimust, süüdistades selles Valpot asiüliõiguse vastu eksimises, mis oli eriti ränk viga seetõttu, et suurem osa põgenikest oli astunud Soome armee ridadesse. Kekkonen jõudis nii kaugele, et hakkas koguma seisukohavõtule rahvasaadikute allkirju. See aktsioon oli Soome valitsusele äärmiselt piinlik, nii peaminister E. Linkomies kui siseminister L. Ehrnroot lubasid Kekkonenile eraviisiliselt, et teadete edastamisest sakslastele loobutakse. Selle kinnituse järel lõpetas Kekkonen avaliku aktsiooni organiseerimise (Suomi 1986: 398–403).

Varsti pärast seisukohavõttu parlamendis kutsus Kekkonen kokku Soome-Eesti Seltsi juhatuse arutamaks eesti pagulaste hoolekandeprobleeme. Eestlaste abistamistööd ajas jõuliselt ka Kustaa Vilkuna. Selts asutas eestlaste abistamiseks toimkonna, mille tegevuse rahastamiseks Kekkonen pöördus Soome siseministeeriumi poole. Riigi rahaline toetus organiseeriti kümne päeva ja selle abil rentis selts Jollase mõisa eestlaste vastuvõtu- ja olmekeskuseks. Lisaks toetati selle rahaga Helsingi Eesti Bürood, mis tegutses eestlaste hüvanguks koostöös Helsingi Eesti saatkonnaga. 1943. aasta lõpul hakkas Soome-Eesti sõprusselts avaldama eestikeelset lehte *Malevlane*. Et eesti pagulasi saabus üha juurde, polnud hoolekandeprobleemide eraviisiline lahendamine pikaajaline enam võimalik. Soomes oli kolm suurt pagulasgruppi, Soome karjalased (400 000), ingerlased (60 000) ja eestlased (4 000). Kekkonen tegi 1944. aasta alguses ettepaneku, et kõikide nende hooldamine koondataks ühe keskuse alla (Siirtoväen Huollon Keskus). Nii tehti (Suomi 1986: 400, 402; Ylönen 1997: 347).

Pool aastat hiljem rullus üle lahe uus, järjest tugevam eesti pagulaste laine, aga nende eest ei võtnud poliitik ega mitte ka eraisik Urho Kekkonen enam sõna. Aastavahetusel 1943–1944 oli ta olnud sõjas oleva riigi opositsioonis olev parlamendisaadik, pool aastat hiljem aga raske rahulepingu sõlminud riigi valitsuse kohtuminister (Häikiö). 1964. aastal põhjendas ta soome estoofiilidele oma sõjajärgset vaikimist sellega, et maailmapoliitiline olukord oli Soome jaoks nii raske, et “hea, kui oma suu pealpool veepinda püsis” (Suomi 1994: 256–257). Hõimurahvaste abistamine polnud võimalik. Enam mitte. Veel mitte. . .

(Järgneb)

URHO KALEVA KEKKONENI KÕNE

TARTU ÜLIKOOLI AULAS

12. märtsil 1964

Härra rektor

Lugupeetud ülikooli õppejõud

Üliõpilased

Sisse astudes Tartu ülikooli aulasse, mida täie õigusega võib pidada Eesti vaimse elu sümboolseks keskpunktiks, Tartu ülikooli südameks, haaras mind niisamasugune pidulik tunne nagu mul Helsingis sisenedes Soome Kirjanduse Seltsi peosaali, mis on Soome vaimse elu harrastuse ja soome rahva traditsiooni südameks. Nende saalide kõrvutamiseks annab tõuke see, et Soome Kirjanduse Seltsi peosaali rōdudelt vaatavad saalisolijaile eestlased Lydia Koidula, Anna Haava, Friedrich Reinhold Kreutzwald ja Ferdinand Johann Wiedemann. Marmorisse raiutult on seal eesti luule, rahva pärimuste- ja keeleuurimise kuulsad esindajad saanud endale nagu aukohad soomlaste südameis, kõrvuti Elias Lönnroti ja August Ahlquistiga — Kalevala ja Kalevipoeg. Sellesama saaliga on ajalooliselt seotud aastatel 1907–1926 Soomes hoiul olnud Jakob Hurda maailmakuulsad eesti rahvaluule ja rahvapärimate algupärased käsikirjadekogud, mis nüüd on siin Tartus Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogude vanimaks põhivaraks ja mis möödunud aastakümnete jooksul rikkalikult on viljastanud eesti-soome uurimistööd.

Soome Kirjanduse Seltsi liikme ja auliikmena tahtsin nimelt kõnelda sellest ühistööst ja ühtekuuluvusest, tööst, mis on seotud

---

Täname UKK Arhiivi Helsingis kõne autentse teksti eest, mille avaldame muutmata kujul, mõne väikese ortograafilise parandusega. *Toim.*

mõlema rahva vaimse omapära keskseima väljendusega, eestluse ja soomluse seesmise eneseleidmisega.

On teinegi põhjus, miks tahan just siin üliõpilastele Soome Kirjanduse Seltsist rääkida. Kui nimelt see selts 1881. aastal, niisiis 83 aasta eest, Helsingis oma 50. aastapäeva pühitses, siis saatsid Tartu ülikooli eesti üliõpilased — neid ei olnud tollal veel kuigi palju — oma esindajad pidustustele. Üliõpilane A. Mõtus pidas seal, nagu protokolliraamatud jutustavad, soome keeles suu- repärase kõne, ja seltsile südamest õnne ja edu soovides rõhutas ta sõpruse mõtet. Ta soovis, et Selts ja meie rahvaste vaheline sõprus *alati võimsalt kasvaksid ja kannaksid vilja üksmeelselt ning rahu keeltel Soomemaa kasuks ja Eesti rahva eduks — auks Euroopa rahvaste silmis.* Need sõnad on ikka veel värsked, kolm sugupõlve hiljem.

Kui tuletame meelde, kui vähe oli tol ajal eestikeelseid üliõpilasi ja kuidas nad tsaarivõimu lämmatavas õhkkonnas ja saksa parunite tugeva surve all oleva haritlaskonna seas elasid, siis on imelik mõelda ja teada, kui palju nad suutsid saavutada, kuidas nad oma kirjatöö ja tegevusega Eesti rahva iseteadvuse äratasid. Kõige raskemates oludes sündis otse rahva seast tõusnud üksikute kooli- ja ülikooliharidust saanud eestlaste jõuga uus elu, noor eestilik Eesti.

Teid, üliõpilasi ja kõrgesti haritud eestlasi, on nüüd palju, väga palju, — võrreldes ajaga kolm-neli sugupõlve tagasi, ajaga 1860. aastail, mil algas eestlaste ärkamine, mil ilmus *Kalevipoeg*, mil süttisid need tuled, mis on tõstnud eesti keele andekusega haritud ilukirjanduse, teaduse ja kunsti keeleks, mis on juhatanud majanduselu uutele radadele, mis on arendanud selle kauaaegsete pärisorjade maa tükikeseks kulturseimat Euroopat samas väärtusklassis kui maa eelajaloolise ja ajaloolise aja pöördel, millest meile nii elavalt jutustavad arvukad muinaslõunad, hiilgavad leiud ja Läti Henriku samaaegne kroonika.

Teie olete erakordselt andeka Eesti rahva esindajad. Selle andekuse parimaks tunnistuseks on üliõpilaste protsentuaalne arv Eestis, mis on teatavasti suurem kui kusagil mujal Euroopa maal. Ma tean, et Eestis on kooliskäimine Nõukogude Eestis eksploitsiivselt kasvanud varemata aegadega võrreldes. Vastutus, mida kandsid need arvuliselt vähesed haritlased saja aasta eest, on nüüd

teie suurte hulkade õlgadel. Teil lasub vastutus Eesti vaimse, majandusliku ja tehnilise arengu eest nüüd ja järgnevatel aastail. Teie ülesandeks on teadmiste ja oskuste relvadega osa võtta selle maa loomistööst progressiivseks ja arenenud maaks, millel eesti elu ilus pitser alati saab püsima.

Eesti industrialiseerimine ja tehniline areng on viimastel aastatel hiigelsammudega edasi läinud. Mitmed uudisartiklid on olnud soomlastele huvipakkuvad, aga eriti üks ehitustööstuse-ala leiutis, eestlase Johannes A. Hindi oma, on Soomes tähelepanu äratanud.

Teaduse ja kunsti alal ei ole omavaheline läbikäimine olnud nii elav, kui oleks soovida võinud. Teatud määral on olnud võimalik jälgida publikatsioone ja nende põhjal saada ettekujutus sellest kõrgest tasemest, mida eesti loodusteaduslik ja tehniline uurimistöö esindavad, kuid isiklikud kontaktid on olnud üsna minimaalsed.

Humanistid, eriti muinasteadlased ja rahva- ning keeleteadlased — nende hulka arvestan ka folkloristid —, kellele Eesti on nagu vanaks kodumaaks, on olnud aktiivsemad. Arheoloogidele on Eesti tõeliseks vara-aidaks, mille väärilised on ka siinsed teadlased, keda välismaalgi kõrgelt hinnatakse. Eesti keele ja soome-ugri keelte uurimus on siin kõrgel tasemel. Arhiivimaterjalide vahetuse kaudu, mis tänu moodsatele tehnilistele vahenditele, kõigepealt mikrofilmimistehnikale, on saanud uue aluse, on olnud võimalik astuda märgatav samm edasi, mis kindlasti saab mõlemal pool teadust suuresti edendama. Siinkohal oleks eriti märkimist väärt ka uueaegne, Nõukogude Liidus arenenud antropoloogia, mil on Eestis noori andekaid esindajaid, kelle uurimistulemused on väljaspoolgi tähelepanu äratanud. See humanistlike ja loodusteaduste vahepealne teadus on viimastel aastatel Soomes jäänud tähelepanuta, mistõttu loodame uusi impulsse just Eestist, kus ka muinasaegsed lähtekohad on meile lähedasemad. Eesti lubjarikas maapind on säilitanud palju rohkem muinasinimese mälestusmärke kui Soome kivine maapind.

Ilukirjanduse ja eriti luule alal on kokkupuuted olnud kahetsusväärsest nõrgad, kuigi kummalgi vennasrahval oleks olnud ja on edaspidigi teineteisele palju head pakkuda. Soomes on — mitmel pool imetlusega — loetud näiteid Ellen Niidu ja Jaan Krossi luuletustest. Viie noore eesti luuletaja 1962. aastal ilmunud an-

toloogia *Noored autorid*, kus esinevad Paul-Eerik Rummo, Mats Traat ja Enn Vetemaa ning veel Arvi Siig ja Linda Ruud, on meil äratanud positiivset tähelepanu ja suuri lootusi. Mõnd neist luuletustest olen soomekeelses tõlkes lugenud. Meile jääb üle soovida parimat õnne ja edu sellele meie vaimse elu osale, mille hooleks on selle kauneim õis, ilukirjandus ja kujutavad kunstid.

Praegusel hetkel ei saa jätta mainimata — sealjuures muidugi ka teisi mitte unustades — Eesti vanema kirjanike põlve esindajat Friedebert Tuglast. Teie tunnete tema pöörettekivat tähtsust Eesti kirjanduse proosastiili arendajana ja tõelise kirjanduskriitika loojana, ja eelkõige suure kirjanikuna. Meile, soomlastele, on ta tuntud mitte ainult kui suur kirjanik, vaid ka kui silmapais-tev tõlkija. Aga peale selle on kirjandusajalooline uurimus veel esile toonud, et Friedebert Tuglas on olnud õppemeistriks ka soome esseistidele ja kirjanduskriitikuile. Selles mõttes olid tema pagulusaastad Helsingis 1905. aasta revolutsiooni järel äsjamainitud kirjandusliikidele põhjaneva tähtsusega. Meie ühistöö on alati osutunud mõlemale kasulikuks. — Ülevaate kunstkäsitöö ja raamatutemaailma tooteist oleme saanud Eesti NSV poolt korraldatud esinduslikel näitustel Helsingis, aga sellest on juba mitu aastat möödunud.

Lõpuks mainin sporti. See on ala, kus esimeseks on saanud ühistöö käiku ja kus on ka kõige kaugemale jõutud. Siiani on peetud juba mitu tasavägist kergejõustiku, ujumise eri liikide, jalga ja korvpalli maavõistlust. Minule valmistab suurt rõõmu tutvuda siin sportivate üliõpilastega ja uute spordikeskustega, mille nägemine on paljupakkuv. Tegevspordilaseks olen ma osa võtnud Helsingi ülikooli üliõpilaskonna esindajana muuseas võistlustest Tartu ülikooli üliõpilaskonna esindajatega. Omalt poolt sooviksin, et ka neid rõõmsaid üliõpilastevahelisi võistlusi saaks veel uuesti ellu äratada.

Soovin teile, armsad eesti üliõpilased, parimat edu teie õpinguis ja oma rahva teenistuses, edasiviiva arengu teel inimliku kultuuri heaks, sõpruse ja rahu keelil, nagu ütles üliõpilane Mõtus.

FORMAALNE JA INFORMAALNE LOOGIKA

Gilbert Ryle

Tõlkinud Andres Luure

[---] Aristotelesest saadik on olnud olemas sageli "formaalseks loogikaks" nimetatav uurimisvaldkond, mis alati on olnud tihedalt või lõdvemalt seotud üldfilosoofilise uurimise vallaga. Seda formaalse loogika ja filosoofia ühendust ei ole kerge kirjeldada. Süllogistlike järelduste reeglite süstemaatiline esitamine on hoopis teist laadi tegevus kui näiteks naudingu mõiste selgitamine. Seesama Aristoteles, kes pani aluse esimesele, arendas oluliselt ka teist, kuid tegemist on siiski kaht vägagi erinevat liiki mõtlemisega. Süllogismiteooria tehnilised probleemid on üsnagi sarnased eukleidilise geomeetria probleemidega; süstematiseerimise ideaal ja range tõestuse ideaal on jõus, tähenduste vahetumise ja varjundite küsimused on ära lõigatud, väärsammud on tõestatavalt järeldusvead. Probleemid, mida lahendab näiteks naudingu- või taju- või moraalse vastutuse teooria, ei ole seda laadi. Aristoteles vaidleb Platoni ja Sokratesega ning vaidluse edenedes omandavad vaidlusained selgemad piirjooned, kuid vaidlus ei võta teoreemide ahela kuju ning kasutatavaid argumente ei saa tähistuste abil kodifitseerida. Kas antud filosoofiline argument on kehtiv või on ta eksijäreldus, see on üldjuhul ise vaieldav küsimus. Siin ei saa asja otsustada lihtsalt järelevaatamine. Enamasti on küsimuse all see, kas argument on tugev, nõrk või üldse kehtetu. Kuid vaatamata kogu erinevusele formaalse loogika ja filosoofia vahel

---

Formal and Informal Logic. — Gilbert Ryle. *Dilemmas: The Turner Lectures 1953.* Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1954, pp. 111–124.

on formaalsele loogikale omastel menetlustel tabatav, kuigi tagasihoidlik kontroll filosoofiale omaste menetluste üle. Olgu see siis hea või halb, aga viisid, kuidas Aristoteles vaidleb *naudingu, hinge või kontiinuumi* mõiste üle, peegeldavad õppetunde, mis ta on saanud oma loogika-alasest uurimistööst. Ja see ei ole mingi Aristotelese omapära. Väga väheste eranditega on kõik geniaalsed filosoofid ja peaaegu kõik väga andekad filosoofid Aristotelesest kuni tänapäevani ennast mingil määral harinud mõnes formaalse loogika valdkonnas ja hiljem on nende filosoofilistes arutlustes tunda selle eneseharimise mõju, mis võib avalduda ka mässus formaalse loogika vastu.

Mõneti kehtib järgmine analoogia. Lahinguvõitlus erineb märgatavalt rividrillist. Kõige paremini läbiviidud rivimanöövrid oleks halvimal mõeldavad lahinguliikumised, ja kõige soodsam maastik järelevõitluseks teeks täiesti võimatuks selle, milleks on ette nähtud kasarmuväljak. Sellegipoolest on tubli ja leidlik võitleja ühtlasi hästidrillitud sõdur. Viisid, kuidas ta kasutab ära maapinna ebatasasusi, näitavad asfaldil saadud väljaõppe taset. Ta suudab nüüd improviseerida eluohtlikke operatsioone pimeduses osalt tänu sellele, et on varem õppinud tegema äärmiselt stereotüüpseid ja formaliseeritud asju päise päeva ajal ja tüdimuseni viidud rutiinis. Riviväljakult ei kanta lahinguväljale üle stereotüüpseid drilliliikumisi, vaid nende käigus saavutatud täiuslik tehnikavaldamine.

Aristotelese formaalne loogika andis relvadrilli ainult piiratud hulga üsna lühikese laskeulatusega järeldusrelvade osas. Megara koolkonna ja Stoa loogikute mõju oli kahjuks väike ja jäi hiljaks. Formaalse loogika üldistamine ja süstematiseerimine jäi üheksateistkümnendasse ja kahekümnendasse sajandisse. Siis leidis aset ka selle distsipliini märgatav matematiseerimine, ja seda kahes mõttes. Esiteks, formaalse loogika uued ülesehitajad, kes olid ise matemaatikud, oskasid anda sellele abstraktse teooria valdkonnale matemaatilise kuju, matemaatilise ranguse ja matemaatilised tähistused. Teiseks, kuna nende huvi formaalse loogika vastu tulenes rahulolematusest matemaatika enese loogiliste alustega, siis ei muutunud formaalne loogika matemaatiliseks mitte ainult stiililt, vaid ka ainelt; see tähendab, teda hakati rakendada eeskätt selleks, et fikseerida nende terminite või mõistete loogiline jõud, millest olenesid puhta matemaatika teoreemide tõestused.

Formaalne ehk sümbolloogika on arenenud nii laiahaardeliseks, rangeks ja viljakaks teaduseks või distsipliiniks, et nüüd ei ole enam vähimatki kartust, et ta jääks ellu ainult filosoofia lapsehoidjana. Nüüd on filosoofid enesega rahul, kui nad — ja nende õpilased — on võimelised jagu saama kooliülesannetest selles aines, ning rõõmsad ja meelitatud, kui loogikud on aeg-ajalt nõus nendega kaasa tulema retkele üle rabade.

Nüüd ma saan ehk üsna esialgselt viidata, milles seisneb selle vaidluse olemus, mis on formaalse loogika ja üldfilosoofia vahel juba alanud. Mõned õigustatult innukad, kuigi mõnikord ka asjatult kiivad formaalloogikud hakkavad nüüd filosoofidele ütleva: "Teil on aeg lõpetada katsed lahendada oma probleeme vanamoodsal improvisatsiooni ning katse ja eksituse meetodil. Nagu te ise ütlete, on teie probleemid loogilised probleemid, ja nüüd on meil olemas protseduurid loogiliste probleemide lahendamiseks. Kus teie kobate, seal meie arvutame. Kus teie kauplete, kasutame meie kassaaparaati. Kus teie kaalute kaalumatuid poolt- ja vastuargumente, seal arvutame meie välja õige loogilise tagasiantava raha."

Solvunud ja samuti kiiva filosoofi loomulik vastus kõlab nii: "Jah, teie leiutasite või leidsite omavahelise mängu, kus nuppe on vähem kui males ja ruute rohkem. Te panite sõnad "loogika" ja "loogiline" tähendama seda, mis teile meeldib, ja nüüd te tahate, et me loobuksime rabade uurimisest, et hakata teie trammikonduktoriteks. Ja mille nimel? Ilmselt ainult selleks, et sigitada juurde trüüstlikke valemeid. Ühtki filosoofilist probleemi, mis oleks kellelegi huvi pakkunud, ei ole seni lahendatud taandades seda kujule või kahandades suuruseni, mis sobib mõnda teie müügiaparaadi pilusse. Teie kassaaparaat on tõesti täiesti eksimatu ja absoluutselt neutraalne, ja sellepärast ei ole sellest mingit kasu kauplemisvaidluste lahendamisel. Leibnizilt pärineb arvamus, mida hiljem pooldas Russell, nimelt et varsti on filosoofid nii hästi varustatud ja väljadrillitud, et nad suudavad oma probleemid lahendada arvutamise teel. Kuid nüüd me oleme kogenud — ja seda oleks tulnud ette näha —, et küsimused, millele saab vastuse arvutades, on erinevad, diametraalselt erinevad nendest probleemidest, mis tekitavad kimbatust. On ju olemas keegi, kellele oleks kohatu soovitada, et ta hoiaks ühte jalga kõnnitee serval, ja

see on rajaleidja. Kus ei ole teed, seal ei saa olla kõnniteid, ja teid ei saa teha sinna, kus pole leitud rada.”

Te võite ise arvata, milliseid sõimusõnu nüüd kiputakse vahe-
tama. “Läbisumpaja”, “romantik”, “teaduse vastane”, “neerudega mõtleja”, “literaat” ja muidugi “platonist” ühelt poolt; teiselt poolt “formalist”, “arvutusmasin”, “reduktsionist”, “pseudoteadlane” ja muidugi “platonist”.

Nagu võibki oodata, ei ole kummalgi poolel õigus, kuigi mõlemad on tõe lähemal kui lepitajad, kes püüavad kahe poole tegevust kokku segada. Ei ole õigus drilliseersandil, kelle arvates sõjameheamet seisneb drilliraamatus loetletud liikumiste läbitegemises. Ei ole õigus vabakütil, kes arvab, et sõjameheamet seisneb amatöörist püssimehe uljas tulistamises. Kuid mõlemad on tõe lähemal kui stsenarist, kes kujutab võitlevaid sõdureid kangelastena, kes tihedas rivis metsikult tormavad.

Vaatame pisut lähemalt tegelikku tööd, mis erineb formaal-
loogikute katkendlikest lubadustest. Aristoteles, nagu on küllalt õige öelda, uuris teatavaid järelduste klasse, nimelt järeldusi, mis sõltuvad mõistetest *kõik*, *mõned* ja *ei*. Ta nägi, et kahest niisugusest eeldusest, nagu “mõned inimesed on sinisilmsed” ja “mõned inimesed on punapäised”, ei järeldu, et mõni inimene on nii sinisilmne kui ka punapäine, ega muidugi ka see, et ükski inimene niisugune ei ole. Teisest küljest, eeldustest “kõik inimesed on surelikud” ja “kõik filosoofid on inimesed” järeldub küll, et kõik filosoofid on surelikud. On olemas reeglid, millele allub mõistete *kõik*, *mõned* ja *ei* kasutamine ja mille alusel kõik järeldused, mis põhinevad kahel nendest mõistetest või kõigil kolmel — eeldusel, et need mõisted on teatud viisidel paigutatud —, on kehtivad, samal ajal kui ükski neil mõistetest põhinev järeldus ei kehti siis, kui mõisted on paigutatud teatud teistel viisidel. Need reeglid on täiesti üldised, vähemalt selles mõttes, et järelduste kehtivus või ekslikkus ei olene mitte mingil moel konkreetse sisu erinevustest. Kvantorsõnadele “kõik” ja “mõned” võivad järgneda sõnad “inimesed”, “lehmad”, “juunalad” või mis te iganes soovite, ilma et see mõjutaks meie otsust, et järeldus kehtib või siis ei kehti. Selle, kas etteantud süllogism on kehtiv või mitte, määrab ära see töö, mille teevad sõnad “kõik”, “mõned” ja “ei”, olenemata sellest, millest konkreetset järelduse eeldused ja lõppjäreldus räägivad. Nii et me võime lühidalt väljendudes öelda, et Aristoteles

uuris teatavate teemanetraalsete mõistete, nimelt *kõik*, *mõned* ja *ei* loogilist jõudu. Tänapäeval arvatakse need sõnad mõnikord niinimetatud "loogiliste konstantide" hulka.

Samamoodi hakkasid Megara koolkonna ja Stoa loogikud uurima teemanetraalsete mõistete *ja*, *või* ja *kui* loogilist jõudu; nad keskendusid teatavatele lausesidesõnadele ehk lausekonkreetiividele, kuna Aristoteles keskendus teatavatele kvantoritele. Nad uurisid võimalike järelduste legitiimsust ja mittelegitiimsust, niivõrd kui see olenes nendest teemanetraalsetest sidesõnadest.

Nende uuringute tulemusel vaatlusalused järeldusmallid mingil määral kodifitseeriti ja nende järelduste reeglid pooleldi isegi eukleidiseeriti. Klassifitseeriti teatavad kriitilised eksijärelduste mallid. Nii oli loomulik — kuigi, nagu me nüüd teame, täiesti ekslik — eeldada, et mis tahes kehtiv arutlus on ümbersõnastamise abil taandatav mõnele juba tabelisse kantud mallidest ja iga eksijäreldus taandub mõnele juba arvele võetud järeldusvigadest. Mõned terminitest, nagu "kõik", "mõned" ja "ei", ja võib-olla ka "ja", "või" ja "kui", kannavad tõesti järeldusi; teiste terminite kohta arvati ekslikult, et nad järeldusi ei kannan.

Termineid, mis selle vaate kohaselt kannavad järeldusi, iseloomustab muu hulgas see, et need terminid on sisu suhtes ükskõiksed ehk teemanetraalsed; seega iseloomustab kõiki ülejäänud termineid, millest arvati, et nad järeldusi ei kannan, muu hulgas see, et nad ei ole teemanetraalsed. Järeldused on kehtivad või mittekehtivad oma vormi tõttu, ja seda arvati tähendavat, et nad on kehtivad või mittekehtivad viisi tõttu, kuidas teatavad teemanetraalsed ehk puhtformaalsed väljendid esinevad eeldustes ja lõppjärelduses teatavates positsioonides ja paigutustes. Sellest ahvatlevalt selgest teooriast, mille nekroloog on veel kirjutamata, võib kergesti tuletada järgmise piiritleva formaalse loogika ja filosoofia vahel. Formaalne loogika kaardistab loogilist jõudu, mis on neil teemanetraalsetel väljenditel ehk loogilistel konstantidel, millel meie argumendid põhinevad; filosoofia tegeleb teema ehk sisuga seotud mõistetega, mis moodustavad jutu rasva ja liha, mitte liigeseid ja kõõluseid. Filosoof uurib niisuguseid mõisteid nagu *nauding*, *värv*, *tulevik* ja *vastutus*, kuna formaalloogik uurib selliseid mõisteid nagu *kõik*, *mõni*, *ei*, *kui* ja *või*.

Kuid see jaotusviis kukub ruttu läbi. Kõigepealt, teemanetraalsusest ei piisa, et pidada väljendit loogiliseks konstandiks.

Nii vanad kui ka uued euroopa keeled, ja eriti need, kus on vähe sõnamuutmist, on rikkad teemanetraalsete väljendite poolest, millest suurem osa ei ole — ja täiesti õigustatult — pärvinud formaalloogikutelt mingit tähelepanu. Inglise keele väljendeid võib nimetada “teemanetraalseteks”, kui välismaalane, kes saab aru nendest, kuid ainult nendest väljenditest, ei leiaks neid sisaldavast ingliskeelsest lõigust vähimatki vihjet jutuaine kohta. Niisugused väljendid võivad esineda või peavad esinema igas tekstilõigus mis tahes teemal, olgu see siis abstraktne või konkreetne, biograafiline või juriidiline, filosoofiline või teaduslik. Nad ei ole spetsiifilised mingi kindla teema jaoks. Nad on nagu mündid, mida saab vahetada mis tahes kauba või teenuse vastu. Kliendi käes olevate müntide järgi ei saa öelda, mida ta kavatses osta. Selles mõttes on väljendid “ei”, “ja”, “kõik”, “mõned”, “üks”, “the”, “on”, “on ... liige” jne kindlasti teema suhtes neutraalsed, kuid seda on ka “mitu”, “suurem osa”, “vähesed”, “kolm”, “pool”, “kuigi”, “sest”, “võib-olla”, “võib”, nagu ka lugematu hulk teisi sidesõnu, partikleid, eessõnu, asesõnu, määrsõnu jne. Mõned väljendid tunduvad olevat teema suhtes peaaegu, kuid mitte täiesti neutraalsed. Ajasidendeid “sel ajal kui”, “pärast” ja “enne” ning ruumisidesõna “kus” ei saa kasutada igasuguses jutus, vaid peaaegu igasuguses. Meie välismaalane võiks selle põhjal, et tekstis esinevad ajasidendid, otsustada, et jutuaine ei ole puhtgeomeetiline.

Kuid formaalloogikud teevad täiesti õigesti, kui nad mitte üksnes et ignoreerivad valdavat enamikku teemanetraalseid väljendeid kui nende kompetentsi mittekuuluvaid, vaid ka osutavad professionaalset tähelepanu teatud väljendiklassidele, mis mitte kuidagi ei ole teemanetraalsed. Relatsiooniväljenditel, nagu “põhja pool ...st”, “pikem kui” ja “hõlmab”, võivad põhineda ranged järeldused, ning on osutunud vajalikuks ja võimalikuks jaotada niisugused väljendid rühmadeks selle järgi, millist tüüpi järeldusi nad kannavad ja millist tüüpi järeldusi mitte. Näiteks “pikem kui” on transitiivne selles mõttes, et kui A on pikem kui B ja B on pikem kui C , siis A on pikem C -st. Kuid “... kõrval” ja “... ema” ei ole transitiivsed. A võib olla B kõrval ja B C kõrval, ilma et A oleks C kõrval, ja Sarah ei saa olla oma tütre lapse ema. Sellegipoolest võime leida rangeid arutlusparalleele näiteks järelduste vahel, mis sõltuvad väljendist “on põhja pool ...st”, ja

järelduste vahel, mis sõltuvad väljendist "hõlmab". Aga iga kord ei saa seda paralleelsust uurimiseks välja tuua teemanetraalse väljendi kujul, mis jäetakse kõnes välja ütle mata. Mõnikord saab seda siiski teha. "Paksem kui" funktsioneerib mõnes suhtes samamoodi nagu "soojem kui", ja see, mis on neile kahele ühine, on välja toodav, kui sõnastada need väljendid ümber kujule "rohkem paks kui" ja "rohkem tuline kui", kus väljend "rohkem ... kui" on eraldatav teemanetraalne väljend.

Seega võib ehk öelda — mitte nii selgelt ja eksitavalt —, et formaalne loogika tegeleb teatud tüüpi uuringutega arutlusparalleelide või teatud spetsiifilist tüüpi arutlusparalleelide kallal; on mugav tuua need paralleelid võimaluse korral välja, opereerides teemanetraalsete väljenditega, mis on eraldatud konkreetsest teemaatilisest kontekstist; aga see ei ole olemuslik ega alati võimalik. Mitte kõik ranged järeldused ei olene tunnustatud loogilistest konstantidest, ja mitte kõiki teema suhtes neutraalseid väljendeid ei saa pidada loogiliseks konstandiks.

On tarvis veel üht täpsustust. Ma rääkisin nii, nagu oleks tavakeele sõnad "ja", "või", "kui", "kõik", "mõned" ja nii edasi identsed loogiliste konstantidega, millega opereerib formaalloogik. Nii see aga ei ole. Loogiku "ja", "ei", "kõik", "mõned" ja teised ei ole meie tuttavad tsivilistiterminid; nad on sõjaväeteenistusse võetud terminid, mis kannavad mundrit ja alluvad sõjaväelisele distsipliinile ning küll mäletavad kergemat ja vabamat tsiviilelu, kuid seda elu nad enam ei ela. Piisab kahest näitest. Kui te kuulete usaldusväärsest allikast, et ta võttis arseenikut ja jäi haigeks, siis te vaidlete vastu kuulujutule, et ta jäi haigeks ja võttis arseenikut. See väljendi "ja" tuttav kasutusviis toob kaasa ajaga seotud mõiste, mida väljendavad sõnad "ja seejärel" ning koguni põhjuslikkusega seotud mõiste, mida väljendavad sõnad "ja selle tagajärjel". Loogikute "ja", mis on sõjaväeteenistuses, täidab ainult seda ülesannet, mis talle on antud — mille puhul "ta võttis arseenikut ja jäi haigeks" tähendab täpselt sedasama mis "ta jäi haigeks ja võttis arseenikut". Seda võiks nimetada sõna "ja" miinimumjõuks. Mõnikord on kokkulangemine väljendi sõjaväeliste ülesannete ning tsiviiltöö ja -mängu vahel veelgi väiksem. Formaalse loogika sõnavaras vastab tsiviilsõnale "kui" väljend, mis mängib väga väikest, kuigi kindlasti põhjanevat osa rollist või rollidest, mis on tsiviilsõnal.

Seda, et formaalne loogika opereerib (1) ainult mõnede, mitte kõigi teemanetraalsete väljenditega ja (2) vaid kunstlike ekstraktidega vähestest valitud väljenditest nende hulgast, mis on igapäevases kõnepruugis teemanetraalsed, kasutavad filosoofid mõnikord formaalse loogika programmi kritiseerimiseks. Samal ajal kui filosoof tegeleb täisvereliste mõistetega, nagu *nauding* või *mälu*, tegeleb formaalloogik vaid luukeremõistetega, nagu *ei ja mõned*; ja isegi need tuleb lihvida väiksemaks, andes neile vähendatud ja moonutatud kuju, et formaalloogik suvatseks nendega tegelda. Pealegi uurib filosoof mõisteid, mis ühel või teisel moel viivad tõelisse kimbatusse. Ta uurib näiteks *nägemise* mõistet ja mitte näiteks *higistamise* mõistet, sest esimest koormavad paradoksid, teist aga mitte. Aga formaalloogik — nii läheb kriitika edasi — uurib, kuidas kannavad järeldusi mõisted, mis ei tekita mitte mingisuguseid paradokse; see, mis ta *ja* ja *ei* kohta teada saab, formuleerib vaid seda, mis iga laps on varsti pärast rääkimaõppimist selgeks saanud.

Ma mainin siin seda kriitikat sellepärast, et see annab mulle alustamiseks hea võimaluse. Täiesti vale on öelda, nagu tähendaks formaalse loogikaga tegelemine tegelemist asjatu ja kasutu filosoofiaga filosoofiliselt läbipaistvate mõistete arvel. Samuti on täiesti vale öelda, nagu tegeleks filosoof surrogaatliku ja diletantliku formaalse loogikaga mitteloogiliste, seega valesti valitud mõistete kallal. Lahinguväli ei ole riviväljaku aseaine; ja riviväljak ei ole pseudolahinguväli.

Sellel põhjal jääb veel alles üks oluline võimalus, kuidas kasutada õigustatult omadussõna "loogiline" nii formaalsesse loogikasse kui ka filosoofiasse kuuluvate uuringute iseloomustamiseks. Formaalloogik tegeleb tõesti sõnade *ja*, *ei*, *kõik*, *mõned* jne loogikaga, ja filosoof uurib tõesti mõistete *nauding*, *nägemine*, *juhus* jne loogikat, kuigi ühe töö on nii meetodilt kui eesmärkidelt teise omast väga erinev. Kumbki ei tee seda, mida teeb teine, veel vähem teeb kumbki valesti seda, mida teine teeb õigesti. Kuid see ei ole sõnademäng, kui me ütleme näiteks, et mõlema jaoks on otsustavateks kaalutlusteks "loogilised" kaalutlused, nii nagu ei ole sõnademäng, kui me ütleme, et nii rivimanöövrite kui ka lahingumanöövrite valiku otsustavad "sõjalised" kaalutlused. Kuidas see saab nii olla?

Ma arvan, et siin võib aidata järgmine osaline paralleel. Kauplemine algab bartertehingutest, kus kaup vahetatakse kauba vastu, ning kindlate turukohtade ja -aegade abil võivad bartertehingud jõuda märkimisväärsele süstematiseeritusastmele. Kuigi eri tüüpi kaupade suhteline vahetusväärtus on eri ajal ja eri kohas erinev, on vaikiva või väljaõeldud kokkuleppe abil võimalik saavutada teatav vahetusväärtuste stabiilsus. Kuid juba selles staadiumis on kauplejad sunnitud kasutama teatavat liiki tarbekaupu lisaks tarbimisele veel — vähemalt lühiajaliselt — omamoodi mitteametliku rahana. Kuivatatud kala, sigarette ja raudkange tahetakse küll selleks, et neid kasutada, kuid neid hakatakse tahtma ka sellepärast, et võib kindel olla, et kõik teised kauplejad tahavad neid vastu võtta olenemata sellest, kas nad ise tahavad neid kasutada, sest neid saab alati igal pool tarbekaupade vastu vahetada. Niikaua kui nad on mõistlikkuse piirides hävimatud, kergesti säilitatavad ja käsitsetavad ning kergesti loendatavad või kaalutatavad ja on kindel, et keegi neid kunagi tarbimise eesmärgil tahab, saab neid kasutada vahetusžetonidena. Sellest staadiumist ei ole kuigi pikk maa staadiumini, kus opereeritakse tavalise raha ehk seaduslike maksevahenditega. Kuigi vaevalt hakkab keegi tahtma kasutada metallkettaid tarbimiseks, võib uskuda, et kõik tahavad neid kasutada vahetuse eesmärgil. Neid võiks nimetada abikaupadeks: neist on iseenesest vähe kasu või ei ole üldse, kuid neist on suur kasu selleks, et kätte saada ja kasutada teisi kaupu, mida tahetakse nende eneste pärast.

Põhjusel, mis selgub hiljem, tasub tähelepanu pöörata ühtedele teistele abikaupadele. Korvidest, kannudest, kottidest, pakkimis-paberist ja nõörist ei ole, kui pisut liialdada, iseenesest mingit kasu, neid on tarvis ainult selleks, et kokku koguda ja mahutada kaupu, mida me tahame nende eneste pärast. Aga muidugi on selge, et korvid ja nõör on kauplemisel ja kaupade säilitamisel abikaupadeks teistmoodi kui mündid. Korv või lähker on meile vaid siis tõesti kasulik, kui meil on olemas see, mis nende sees käib. Münt on meile teistmoodi kasulik. Kui meil on münt, siis meil ei ole seda, mis me selle eest ostame. Aga siiski on nende vahel teatud sarnasus. Münt on kauba suhtes neutraalne, sest ma saan selle eest osta igasugust kaupa. Kott või nõörijupp on kauba suhtes vähemal määral neutraalne. Kui ma lähen turule koti või nõöriga, siis ei saa selle põhjal otsustada, mis kaupa ma just ost-

ma lähen. Nendest on kasu vägagi paljude, kuigi muidugi mitte kõikide kaupade puhul.

Keeleline suhtlemine sarnaneb mõneti turusuhtlemisega. Keel on sunnitud välja kujundama vahendid selleks, et teenindada erinevat tüüpi pidevalt korduvaid keelelisi tehinguid kindlas, stabiilses vormis. Need võivad olla, aga ei pea olema eraldi sõnad. Me vajame ja seetõttu ka omame mitmesuguseid teema suhtes neutraalseid sõnu, muutelõppe, konstruktsioone jne, millest mõned funktsioneerivad nagu korvid, kannud, nõör ja pakkimispaper, teised aga nagu kuivatatud kala, sigaretid või raudkangid, mille kasulikkus seisneb osaliselt või täielikult selles, et nad on vahetusvahendid.

Ma arvan, et surve keelele viimast laadi väljendite väljaarendamiseks muutub eriti tugevaks, kui ühiskond jõuab staadiumi, kus paljud kõigi jaoks huvipakkuvad ja olulised asjad otsustatakse spetsiaalsete rääkimisviiside abil. Näiteks kui on tarvis kurjategijate üle kohut mõista; kui on tarvis sõlmida lepinguid ning neid täita või täitma sundida; kui on tarvis tunnistajaid risküsitluse alla võtta; kui seadusandjatel on tarvis kavandada kõlblikke meetmeid ja kaitsta neid kriitikute vastu; kui eraõigused ja avalikud kohustused on tarvis täpselt fikseerida; kui on tarvis teha keerulisi ärilisi korraldusi; kui õpetajatel on tarvis õpilaste teadmisi kontrollida; ja — mis kindlasti ei ole kõige varasem vajadus — kui teoreetikutel on tarvis üksikasjaliselt kaaluda oma ja üksteise teooriate tugevaid ja nõrku kohti.

Need teema suhtes neutraalsed sõnad loomulikes keeltes, mis on kõige lähemal ametlikult tunnustatud loogilistele konstantidele, langevad vahest enam-vähem kokku kõige juurdunumate vahetus-abikaupadega, mis loomulik keel meile pakub. Nad on olemas selleks, et nende abil saaks kaubelda. Sõjaväeteenistusse võetud väljendid, mida loogikud kasutavad, vastavad mitmes suhtes seaduslikele maksevahenditele. Lause, mis sisaldab ühte või mitut "loogilist sõna", on lause, millel on üks või mitu hinnalipikut. Teised teema suhtes neutraalsed sõnad, muutelõpud jne vastavad paremini paberile, nõörile, kottidele ja kannudele, millega me turul käime.

Nüüd me näeme võib-olla selgemini mõnda asja, mille poolest formaalloogiku huvid on teistsugused kui filosoofi omad ja siiski mitte täiesti eraldiseisvad. Tavalist inimest huvitab väga nii eri

kaupade kodune ehk tarbimiskasulikkus kui turulkäijana ka nende vahetusväärtus, s.t. mis nende eest saab või mida nendega saab tuua; ja need kaalutlused on erinevad, olenedes kauba liigist ja hulgast. Niisuguseid probleeme ei ole kassapidajal müntidega, mis ta vastu võtab ja välja annab. Kuuepennilise eest saab osta iga asja, mis maksab kuus penni, ja selle ostujõu vahekord ühepennilise või poolekroonilise omaga on teada ja fikseeritud. Tema väärtus on talle otsaette löödud.

Mõneti sarnasel kombel ei ole ega saagi olla kaksipidimõtlemist arvsõnade vahetusväärtuste üle elementaarses aritmeetikas või sõjaväkke võetud loogiliste konstantide vahetusväärtuste üle formaalses loogikas, sest need on mõeldud tegema või pandud tegema just seda, mida nad teevad. Samuti ei saa olla palju ebakindlust selle suhtes, missugune järeldusi kandev jõud on niisugustel tavakeele sõnadel nagu "ei", "mõned", "ja" ja "või", sest nende esmane ülesanne on võimaldada läbirääkimistel mingi otsuseni jõuda.

Filosoof peab uurima niisuguste mõistete nagu näiteks *nautimine* ja *mäletamine* spetsiaalset sisu ja samuti nende loogikalise käitumise viise, loogik seevastu ei pea uurima oma pooltehnilisi mõisteid *ja* ja *ei*. Need mõisted teevad seda, mida nad on pandud tegema, ja loogik on nende tegevuse kavandanud või on vähemalt kavaga tuttav. Teisest küljest, temale jääb üks spetsiaalne teoreetiline ülesanne. Paljuski nii, nagu aritmeetikal ja algebral on omad probleemid, mis algavad siis, kui arvude elementaarne kasutamine loendamiseks on omandatud, on ka formaalloogikul omad analoogilised probleemid, mis algavad alles hulk aega pärast seda, kui tema kavandatud mõistete *kõik*, *mõned* ja *ei* ning *ja*, *või*, *kui* ja teiste elementaarne valdamine on saavutatud. Tema professionaalsed probleemid ei seisne selles, kuidas kindlaks määrata loogiliste konstantide vahetusekvivalendid, vaid selles, kuidas tuletada ühtesid loogilisi konstante teistest, see tähendab kindlaks määrata nendega arvutamise põhimõtted. Tema ülesanne on seada need omamoodi eukleidilisse deduktiivsesse süsteemi. Kogenud, kuid harimatu bussikonduktor võiks koostada mingi osa lõputust nimekirjast, kui palju tuleb eri müntide ja mündipeotäite puhul tagasi anda, kuid see ei oleks veel arvutamine. Raamatupidaja peab erinevalt meie bussikonduktorist oskama arvutada,

ja teistsugused asjatundjad pidid välja arendama teaduse, mida raamatupidaja rakendab.

Teemanutraalsed väljendid loomulikus keeles, mis on tsiviilvasteteks sõjaväeteenistuses olevatele loogilistele konstantidele, ei pea käituma täpselt samamoodi nagu sõjaväes olevad vasted, kuigi erinevused on mõnikord väikesed ja mõnikord mitte eriti tülikalt suured. Arusaadavatel põhjustel on loogikud sõjaväkke värvanud ainult niisuguseid tsiviilisikuid, kes näevad sõduri moodi välja, ja nagu me nägime, on kõrgelt organiseeritud ühiskonnal tõsine vajadus, et keeles oleks teatav hulk väljendeid, mis hõlbustavad otsuste tegemist.

Kuid suurem osa igapäevases ja erialases jutus kasutatavatest terminitest ei ole müntide ega isegi mitte kaurikarpide moodi. Nad on nagu tarbekaubad, mida saab küll osta ja müüa, aga vahetusväärtus ei ole neile otsa ette löödud. Enamasti võivad neile toetuda legitiimsed ja mittelegitiimsed järeldused; on olemas arutlusparalleelid järelduste vahel, mis põhinevad ühel nendest, ja järelduste vahel, mis põhinevad mõnel teisel; kuid tavaliselt ei ole neist võimalik välja destilleerida mingit loogilist konstanti ega loogiliste konstantide võrku, mille kohta saaks öelda, et ta neid järeldusi kannab, nagu ei ole kotitäie kartulite sees peidus nähtamatut poolekroonilist, mis annaks neile kartulitele korvitäie puuvilja või kahe vähi vahetusväärtuse.

Neil on oma loogiline jõud ehk vahetusväärtus, kuid see ei ole sõnastatav ametlike volikirjade abil, mida neil lihtsalt ei ole. Filosoofi ülesanne on ekstraheerida nende loogiline jõud tehingutest, mis me nendega teeme, umbes nagu foneetikul tuleb ekstraheerida foneetikaprintsiibid viisist, kuidas me sõnu oleme õppinud hääldama — kuigi ekstraheerimise meetod ja eesmärgid on siin väga erinevad.

Jääb küsida, mismoodi siis filosoof on formaalloogiku klient? Osa vastusest on mul juba antud. Osata riviväljaku kunstlikes tingimustes sooritada täiesti stereotüüpseid liikumisi täiusliku korrektsusega ei tähenda küll olla õppinud käituma lahingus, vaid olla õppinud täitma rangelt sõjamehetubliduse nõudeid isegi siis, kui tuleb eelharjutusteta tegutseda uudses ja tõsises olukorras ning ebaühtlasel ja tundmatul maastikul.

Või (mis ei ole päris sama asi): see on nagu kartograafile geometria. Kartograaf ei leia eest eukleidiliselt sirgeid hekke ega

eukleidilisel tasaseid aasu. Kuid ta ei saaks kaardistada looklevaid hekke, mis ta eest leiab, ega lainetavaid aasu, kui ta ei saaks kasutada ideaalselt korrapäraseid piire ja tasapindu, mis on ainuke taust, mille suhtes ta saab välja arvutada looduslike objektide suhtelise asukoha ja kõrguse, mis ta peab registreerima visuaalsete vaatlustega. Kartograaf on üks geomeetria klientidest. Tema kaart saab olla ligikaudselt õige või täpne vaid tänu Eukleidesele. Sama kehtib ka selle kohta, et ta saab oma kaardilt välja lugeda kaugusi, pindalasiid ja asimuute, mida ta kaarti koostades ei mõõtnud.

Või lõpuks, see on nagu raamatupidamine kaupmehele, kes — olgugi et tema probleemid ei ole aritmeetika probleemid — vajab pidevat arvete tasakaalustamist. Kaupmees on raamatupidaja klient.

Kuid on ilmne, et võitlemist ei saa taandada drillile, kartograafiati geomeetria ega kauplemist arvete tasakaalustamisele. Ka filosoofiliste probleemidega tegelemist ei saa taandada loogiliste konstantide kohta teoreemide tuletamisele ega nende teoreemide rakendamisele. Filosoof teeb tahes-tahtmata seda, mida võiks nimetada “mitteformaalseks loogikaks”, ja mõte, et tema probleeme, tulemusi või meetodeid tuleks või saaks formaliseerida, on sama ekslik kui vastav mõte sõduri, kartograafi või kaupmehe kohta. Võib minna veel kaugemale ja öelda, et drill, geomeetria, raamatupidamine ja formaalne loogika kaotaksid igasuguse mõtte, kui neid saaks täielikult lahutada klientidest. See oleks sama hea kui reserveerida mõned teed teerullidele või keelata igasugune kauplemine peale rahavahetuse. [---]

GILBERT RYLE'i (1900–1976), inglise filosoofi, nn tavakeele filosoofia ühe tähtsama esindaja sünnist möödus augustis 100 aastat. 1945–1968 oli ta Oxfordi ülikooli metafüüsilise filosoofia professor, 1947–1971 ajakirja *Mind* peatoimetaja. Teosed: *The Concept of Mind* (1949); *Dilemmas* (1954); *Plato's Progress* (1966); *Collected Papers I–II* (1971); *On Thinking* (1979) ja *Aspects of Mind* (1993). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud “Abstraktsioonid” (1995, nr 9, lk 1832–1842) ning “Descartes'i müüt” (1996, nr 8, lk 1666–1680).

KEELERINGMÄNG ÜMBER UFODE

Essee teaduslikust pretensioonist

Mario Rosentau

SISSEJUHATUS: KEELEMÄNGULEKSIKON

“Keelemängu” metafoori esitas L. Wittgenstein sõnakasutuse ja selles peituva tähenduse mõtestamiseks. W. V. O. Quine lisab, et teadusel on oma, “teaduslik keelemäng”. Quine’i parafraas eeldab kahtlemata “loogilise” ja “matemaatilise keelemängu” metafoori omaksvõttu. Vaevalt tekib kellelgi tõrget kasutada “keelemängu” poeesia või kirjandusliku fiktsiooni tähistamiseks. Tõrge võib aga tekkida aksiomaatiliste ja täielikku sisemist sidusust ehk loogilist kooskõla taotlevate keelesüsteemide kasutajatel, sest neile võib tunduda kohatuna “mänglevus” asjas, kus reeglid justkui ei lubaks mingeid kõrvalekaldeid. Ent keelemängu reeglid ongi need, mis sõnakasutusele maksimaalset vabadust andes või seda miinimumini piirates teevad keelest teatud tüüpi mängu. Aksiomaatiliste ja loogiliselt rangete keelemängude tunnustamisega võtame endile õigustatud vabaduse kasutada “keelemängu” metafoori keelekasutuse mis tahes valdkonna suhtes.

On keerulisi ja lihtsaid mängu. Ning on tõsiseid ja naljakaid ning kerglasi mängu. Mängu tõsidus või mittetõsidus ei ole üksnes mängu omadus — pigem on see mängijate omadus. Keeruline mäng võib teadmatule kõrvalseisjale tunduda igavalt tõsine või lausa mõttetu, mängus osalevale meistrile aga kerge ajaviide. Või lihtne mäng, mis on surmtõsine osaleja jaoks, võib tundu- da kerglase ajaviitena kõrvalseisjale, kes juhtub valdama palju keerulisemate mängude reegleid.

Igal keelemängul on oma leksikon. Selle moodustavad keelemängus kasutada olev sõnavara, kirjutatud ja kirjutamata reeglid

ning keelemängus realselt kasutatavad laused ehk lausungid. Vähem või rohkem kinnistunud lausungite võrk on see väli, millel mängud üha uuesti läbi mängitakse ning millesse mõni mäng ka midagi uut lisab. Keelemängu leksikon ei ole samane kirjutatud sõnaraamatutega. Ka kõik antud mängu sõnu seletavad sõnaraamatud kokku moodustavad parimalgi juhul üksnes keelemängu leksikoni tuuma või näitliku lühikokkuvõtte. Sõnaraamat võtab kokku seni mängitud mängu *tulemused*. Keelemängu leksikon seevastu on globaalne ja dünaamiline, sest sõnakasutus ei leia aset sõnaraamatus, vaid elava keele kirjutamises ja lausumises. Ka surnud keelel on mänguleksikon, kuivõrd kirjas või muul viisil on säilinud selles mängitud keelemänge, kuid surnud keele mäng on nagu tantsu kujutav fresko elava kunsttantsu kõrval. Surnud keele mäng on jäljendatav, juhul kui leidub keegi, kes reeglitest ja mängu elementidest ehk sõnadest aru saab ja viitsib mängitud mängu läbi mängida, kuid ta pole elavalt korratav — napib mängijaid ja mänguruumi. Elava keelemängu leksikon pole kunagi lõpuni kirjutatud. Ent teisalt pole ta ka kõigi loogiliselt võimalike lausungite ulatus, mingi loogilise võimalikkuse lõpmatu kontiinuum. Keelemängu leksikon on olemasolev, konkreetne ja lõplik ning sisaldab ikkagi vaid kõiki neid lauseid, mis selles keelemängus on juba öeldud või kirjutatud. Keelemängu leksikon pole siiski mäng ise: ta loob teatud mudeleid, skeeme, süsteeme, mõistekarkasse või tähendusvälju, milles mäng toimub. Kui uus lausung ei leia oma kohta neis konstruktsioonides, jääb ta välja ka keelemängu leksikonist. Loomulikult oli ta osa mängust, kuid üksnes kui ebaõnnestunud või enneaegne käik. Tähendusvälja täiendav või laiendav lausung aga lisab sinna mingeid uusi tähendusnüansse või isegi uusi tähendusi. See ongi sõnakunst — erialaline ühe keelemängu piires, poeetiline üle keelemängude.

Seega, sõltumata sellest, kas “ufod” on olemas või mitte, on olemas üks keelemäng, mis käib ümber sellenimeliste asjade. Ja nagu igal keelemängul, on ka ufokeelemängul oma keelemänguleksikon. Ning nagu iga teinegi mänguleksikon, on ka ufoleksikon avatud uurimisele ja analüüsile.

Käesolevas essees tegelen ma võimalikult vähe ufomängu üksikute “käikude” ehk sõnade ja lausetega. Edasise arutluse fookuses saavad olema “mängunuppude” tähendused ja “män-

gureegliid", mis peaksid nuppude liigutamisele andma mõtte ja tähenduse, vähemalt mängijate endi jaoks.

IGAV KÕRVALEPÕIGE — TEEME MÕNED TERMINID

Üldiselt tundub, et inimestel on kujunenud küllaltki kindlad, ehki erinevad arusaamad sellest, mida mõeldakse siis, kui jutt käib "ufodest"¹ ja ufoloogiast. Siiski, edasise arutelu nendeks puhkudeks, kui vajame selle sõna täpsemat tähendust, indekseerime termini "ufo" järgmiselt:

UFO^T ("tulnukufo") tähistagu reaalselt nähtust, mida mingi inimrühm usub olevat meile tundmatu kosmilise välistsivilisatsiooni transpordivahendi. Kui edaspidi räägin "ufoloogiast" ja "ufoloogidest", siis pean silmas just neid inimesi, kes usuvad, et ufode näol on üldjuhul tegemist "tulnukufodega".

UFO^P ("pseudoufo") tähistagu reaalselt nähtust, mida mingi [teise] inimrühma poolt usutakse olevat tegelikult tuntud lendav objekt või looduslik nähtus (boliid, sõjalennuk, kanderaketi aste jne), kuid mis mingil põhjusel, näiteks vaatleja teadmatuse või ebatavaliste atmosfääriolude tõttu, ei ole antud vaatleja(te)le äratuntav.

UFO^L ("loodusufu") tähistagu reaalselt nähtust, mida mingi inimrühma poolt usutakse olevat nüüdisteadusele *tundmatu looduslik nähtus*.

Kõik nimetatud nähtuste hulgad moodustavad nähtuste ühishulga, mida tähistagem UFO^F ("ufofenomen"). Nende ühiseks tunnuseks on asjaolu, et mingi(d) inimrühma(d) eeldavad, et tegemist on reaalselt nähtavate fenomenidega. Siiski saab ka sellele ühishulgale seada vastavusse eelnevatest erineva inimhulga, kes usub, et tegemist on reaalselt nähtustega, kuid konkreetsete andmete nappusel pole üldjuhul võimalik öelda, kas tegu on tuntud lendava objektiga, mida antud vaatleja ei suuda identifitseerida (UFO^P), või on tegemist nüüdisteadusele ja seega ka vaatlejale tundmatu *loodusliku* nähtusega (UFO^L) või kellegi teise kui inimese loodud tehisobjektiga (UFO^T).

---

¹Inglise keelest: *UFO: an unidentified flying object* — identifitseerimata lendav objekt.

Ufofenomenidele UFO^F vastanduvad “ufovõltsingud” UFO^V, mis tähistavad fiktiivseid tõendeid: väljamõeldud vaatluslauseid või inimese loodud kujutavaid materjale, millele tegelikkuses ei vasta reaalselt nähtust või vaatlusolukorda. Nendeks on võltsitud foto- või animamontaažid; tõeste pähe esitatavad väited, mis on tahtlikult välja mõeldud või esitavad isiku kontrollimatut fantaasiat; hallutsinatsioonid kui võimalikud mentaalsed nähtused, mille puhul inimene *arvab* neid reaalselt nägevat mittementaalses maailmas; sellised illusioonid, mida nende kirjeldaja tahtlikult või tahtmatult moonutab, et illusioon poleks läbinähtav. Ufovõltsingute olemasolu vaevalt keegi sõandab eitada, kuid hinnangud võltsingute osale kogu tõendmaterjalist erinevad küll kardinaalselt.

Vastavalt esitatud terminitele nimetan edaspidi ufoloogiaks uurimismeetodile pretendeerivat tegevust, mis püüab ufofenomenide UFO^F hulgas tuvastada hüpoteetilisi tulnukakandidaate UFO^T ning elimineerida oletatava uurimismaterjali hulgast ufovõltsingud UFO^V. Jäägu ufoloogide südametunnistusele, kui nukalt nad teist nõuet täidavad.

KAS MA ISE OLEN UFOT NÄINUD?

Tsiteerin oma kooliaegset astronoomiapäevikut: “1976. a suvi.² Päinurme. Autosõidul nähtud hõbedast kera, mille päikesepoolne külg peegeldas hästi valgust (hõbedane), läbimõõt u 1/8–1/10 Kuu läbimõödust.” Objekt oli seniidi läheduses ja oli pilvede vahelt jälgitav vähemalt 20 minuti jooksul. Objekti liikumist ma ei märganud.

Seega olen näinud *lendavat objekti*, mida mina ei osanud *identifitseerida*. Ka keegi teine ei oska minu arvates seda teha, sest ma ei suuda nähtud objektile mingeid muid tunnuseid lisada. Õigupoolest oleks ainult üks objekti identifitseerimise võimalus: kusažil mingis arhiivis on säilinud autentne dokument, mis osutab inimese loodud õhusõiduki, näiteks meteoroloogilise õhupalli lennutamise faktile. On triviaalne, et kui ma oleksin võinud veendunult öelda, et tegemist on *võõra kosmoselaevaga*, poleks olnud

²Erinevalt astronoomiliste vaatluste sissekannetest päevikus sellel kandel kuupäev puudub: ilmselt tegin kande tagantjärele.

tegemist ufoga selle sõna algupärase tähenduses. Kuid küsimus polegi sõna "ufo" tähenduses, vaid just nimelt asjaolus, et *milline objekt ja kelle jaoks* on identifitseerimatu. See on ufomängu olemus, mida ufoloogide esitatud pretensioonide tõttu allpool võrdleme teadusmänguga.

Olen näinud ka selliseid lendavaid objekte, mille identifitseerimine sõltub vaatleja kannatlikkusest, hoiakutest ja teadmistest. Boliidid ehk heledad meteorid (harvem orbiidilt alla langevad tehisobjektid) on lendobjektid, mille äratundmine polegi alati nii hõlbus, kui võiks arvata. Mis võib teha boliidide äratundmise raskeks? Tavaline arvamus on, et boliid on alati nähtav nagu allapoole langev tulekera, mis ühel hetkel kustub, kuhugi jõudmata. Tihti ongi see nii. Kuid kujutage nüüd ette, et osale vaatlejatest on seesama boliid nähtav otse vastu langemissuunda, teistele üle pea lendavana ja kolmandatele langemissuunas. Ning nurk, mille all boliid Maa atmosfääriga kohtub, lisab veelgi variatsioone. Kui lisada võimalus, et boliidi trajektoori lõpp jääb nägemata (linnas majade vahel, metsas jne), võime saada väga intrigeerivaid vaatemänge. Näiteks vastu langemissuunda, madalal horisondi kohal nähtav boliid võib paista hoopis aeglaselt ülespoole tõusva objektina. Seega võib inimene, kes ei tea midagi boliididest või kel pole nende nägemise kogemust, ilma igasuguse kahtluseta pidada nähtavat vähemalt identifitseerimata objektiks või — "skeptilist" etappi lihtsalt vahele jättes — nimetada nähtut meile tundmatuks ja võõraks lennumasinaks.

Maa atmosfääris jälgitavate mis tahes fenomenide kohta oletusi tehes tuleb silmas pidada asjaolu, et atmosfäär on muutuv ja ebahühtlane optiline keskkond, sfääriliselt laotuv lääts, mis murrab ja peegeldab paljudest välistest ja sisemistest valgusallikatest lähtuvaid valguskiiri. Osa neist on paigalseisvad või väheliikuvad, nagu Päike, Kuu, planeedid ja tähed, tänavavalgustid, valgusreklaamid jne. Nende valgusallikate suhtes võib nähtuste dünaamika seisukohalt olla oluline peegeldava pinna liikumine — läätse sisemuses ja sisepinnal esineb hulk valgust peegeldavaid kilde ja killukesi: mered, järved, jää ja lumi, pilved, klaaspinnad. Teised valgusallikad on seevastu ise väga liikuvad: helgiheitjad, autotuled, lennukite maandumistuled. Kes on vähegi tuttav optika põhiliste seaduste ja mõistetega, võib ette kujutada vaatemänge, mida sellises keskkonnas eri nurkade all langevad valguskiired

võivad tekitada. Tuntuim selliseist optikanähtusist on miraaž. Oleme palju kuulnud oaside, linnade ja laevade miraažist (viimast olen isegi näinud), ent pole kunagi kuulnud lennukite või autode miraažist. Aga äkki sellepärast, et siis kuuleme ufodest? Vastuväide, et kes siis ei tunneks ära autotulesid või lennukit, pole pädev, sest nii ebaühtlases ja muutuvast optilises keskkonnas, nagu Maa atmosfäär seda on, ei ole oodata üksüheseid peegeldusi.

Need olid lihtsalt mõned märkused nende meeleliste stiimulite kohta, mis võivad esile kutsuda ufofenomenidele UFO^F osutavaid lauseid. Kuna tegemist on lühiajaliselt ja kordumatult nähtavate fenomenidega, on iga seletus paratamatult hüpoteetiline ning vaatlejakeskne.

ÄKKI OLEN IKKAGI SKEPTIK?

Kes on “ufoskeptik”? UFO^T-mängu mängijad peavad skeptikuteks kõiki neid, kes kõhkluseta kaasa ei mängi, s.t ei usu, et kirjeldatavad ufofenomenid on märgid kosmilistest tulnukatest. UFO^F-uskujad (ehk UFOde^{T,P} või ^L vahel kahtlejad) on n-ö ortodoksse ufoloogia seisukohast samasugused ketserid nagu need, kes sõandavad oletada, et ühed või teised ufoloogia tõendmaterjalid kuuluvad hoopis UFO^V klassi.

Mina ei ole skeptik. Sest tahaksin väga, et ufod oleksid võõrsivilisatsioonide saadikute kosmoselaevad. Ja kui ei olegi, ootan ikkagi põnevusega, et kontakt võõra tsivilisatsiooniga, kasvõi pelgalt vaatluslik, leiaks aset veel minu eluajal. Skeptikuks ei saa nimetada inimest, kes taotleb, et tõesusele pretendeerivatel väidetest oleks kõigepealt tõeväärtus, s.t neid saaks eitada või jaatada, ja et selliste väidete tõesuse tuvastamine toetuks mingitele küllaldaselt rangetele tõendamisreeglitele ja tõekriteeriumidele. Olla kriitiline esitatavate väidete suhtes ei tähenda olla *a priori* eitaval seisukohal esitatud hüpoteesi suhtes. Ei ole skeptik see, kes väite esitajalt häbenemata küsib: “Aga kust sa tead?” Küsige seda piisavalt tihti ja te näete, et paljud väitjad jäävad pahatihti raskustesse muudetski kui ufoloogia asjades. See ei tähenda sugugi, et vastus peaks olema “varnast võtta”, kuid teadmiskogemuse peab olema põhimõtteliselt võimalik viidata vihjega “vaata järele!”. Muidugi, väitja võib pikemaajalise teadmiskogemuse najal lihtsalt uskuda, et asjaolud on just nii, nagu ta väidab, või on tal hoopis teistsugu-

ne arusaamine sellest, mis asi on teadmine. Järeldus uskumise vankumatusesest või termini "teadmine" erinevast tõlgendamisest on samuti (ühe) diskussiooni viljakas tulemus, ehkki võib muud diskussioonid selles punktis seisata.

Kas ufodest saab üldse tõsiselt rääkida? Miks mitte! Väga suur hulk inimesi usub ufodesse ühel või teisel viisil. Järelikult saab uurida, *miks* inimesed usuvad ja *mis* on selle usu aluseks. Teiseks, ufoleksikon on avatud analüüsile: kas ja kui võrd ufoloogia esitab tõeväärtusega lauseid, kui paljud neist on tõendatult tõesed ja kas selliste lausete kogum on võimeline esitama mingit tõsiselt võetavat hüpoteesi.

MIDA UFOLOOGIA UURIB?

Ufosid muidugi, tahaks vastata. Aga ei saa. Sest ufod osutavad millegipärast ufoloogiale kättesaamatuteks. UFOloogide kätte jõuavad tavaliselt inimeste ütlused, harvem mõni joonistus, foto või film. Seega praeguse ajani uurib ufoloogia peasjalikult lauseid, millest osa on *illustreeritud*.

Ufoloogia uuritavad laused võiks põhimõtteliselt liigitada vaatluslausete klassi. Ent vaatluslauseid on mitmesuguseid. Teaduslikud protokoll-laused koostatakse eksperimendi³ käigus. Ehkki nad osutavad meelestiimulitele nagu igapäevasedki vaatluslaused ("see kass on hall"), ei ole meelestiimulid protokoll-lausete ainsaks ega isegi mitte põhiliseks allikaks: protokoll-lausete sõnastamise aluseks on võimalikult ranged teoreetilis-metodoloogilised asetused, s.t üldjuhul on täpselt kindlaksmääratud, mida ja kuidas vaadeldakse ja protokollitakse ning täielikke ootamatusi tuleb ette ülimalt harva. Pigem vastupidi — üldjuhul eksperimendiga vaid kinnitatakse hüpoteesi või teooria poolt prognoositavaid fakte. Pole kahtlust, et protokoll-laused on usaldusväärsemad kõigist muudest vaatluslausetest, näiteks sellistest

---

³On tähelepanuväärne, et eelkõige füüsikas peetakse vaatlust eksperimendi algelisemaks vormiks: füüsikud uurivad loodust valdavalt kunstlikult loodud situatsioonides ning püüavad oma uurimisainet (looduses esinevaid korrapärasusi) kohandada enda konstrueeritud uurimisobjektidega (idealiseeritud nomoloogilis-matemaatiliste mudelitega), ehkki nn terve mõistuse seisukohalt võiks oodata vastupidist lähenemist.

nagu mentalistlikud vaatluslaused (“*Mart tajus*, et kass on hall”) ja intervjueeritud vaatluslaused (“*Mart väidab*, et eile nähtud kass oli hall”). Intervjueeritud vaatluslauseid iseloomustab tavaliselt ajaintervall taju ja protokollimise vahel, mis oluliselt vähendab nende usaldatavust. Põhimõtteliselt võib kõik vaatluslaused jaotada *sünkroonlauseteks* ja *viitlauseteks*: esimesed on laused, mis sõnastatakse vaadeldava ja kõnesoleva sündmuse kohta vahetult vaatlusprotsessis, teised on laused, mille sõnastamine sündmuse kohta viibib, s.t need sõnastatakse tagantjärele. Selle jaotuse alusel saab esitada nõude, et tõeline protokoll-lause peab olema sünkroonlause. Sest inimälu on lühike ja kujutusvõime pikk.

Paraku ufoloogias on selle nõude täitmiseiga lood kehvad. Kõik intervjueeritud vaatluslaused on paratamatult (s.o määratluse järgi) viitlaused. Ja harva — kui üldse — on esitatud autentseid või vähemalt autentsusele pretendeerivaid sünkroonseid vaatluslauseid: tavaliselt on tegemist varjamatult hilisemate ümberjutustustega. Näiteks, mingi objekti liikumistrajektoori tuvastamiseks paljude vaatlejate lausete alusel on esmase tähtsusega objekti nägemise täpne kellaaeg ja suund (viimane on taastatav, kui suund on määratud mingite vaatluskoha orientiiridega). Ufoloogias kohtab selliseid rekonstruktsioone paraku harva: näib, et enamasti pole vaatlejad vaatluse hetkel või kohe selle järel vaatlusaega kirjalikult fikseerinud. Mõnikord on vaatlejate suhtelise rohkuse tõttu selline rekonstruktsioon siiski õnnestunud. Ent siis on selgunud, et loodetavalt eri aegadel eri kohtades nähtud ehk väga pika lennutrajektooriga objekti asemel on tegemist olnud hoopis väga kõrgel ja kõigile vaatlejatele üheaegselt nähtava objektiga (nii oli see 1970. aastate lõpul nn Balti boliidiga). Ufoloogid seavad need rekonstruktsioonid muidugi kohe kahtluse alla.

Visuaalne vaatlus eeldab vaatlusoskust. Astronoomiaga tegelevad inimesed teavad, millist kannatust ja nägemismeele harjutamist nõuab tähistaeva või planeetide vaatlemine: teleskoobis ei näe me kunagi sellist pilti, nagu oleme astrofotodel harjunud nägema. Vaatlusoskus tekib vaatlemiskogemuse ja teadmiste kasvu sümbioosis. Esiteks, inimese nägemismeele (teiste meelte hulgas) on kohanemisvõimeline äärmuslikeks vaatlustingimusteks (astrovaatlused on alati äärmuslikud), kuid vajab kohanemiseks pingsat harjutamist; teiseks, ainult väike osa teadmistest tuleneb vaatlustest endast, valdavalt hangitakse need vaatluste kõrvalt — sel-

lest, mida teised on tuhandete vaatlustundide jooksul vaadelnud ja veel enam arutlenud; ning lõpuks, just taustteadmine võimaldab meil püstitada *vaatluse sihid* ja vaadeldavaid asju ka *ära tunda*. Teadusmetodoloogias nimetatakse seda nähtust *vaatluse koormatuseks teooriast*. Tavateadvuse suhtes võime nimetada seda vaatluse koormatuseks eelarvamustest, hoiakutest, teadmistest jmt. Üldiselt võib niisiis öelda, et see, mida me näeme, sõltub väga palju nägemisharjumustest, vaatluskogemustest ja taustteadmistest. Seetõttu pole ime, et astronoomide ega vist isegi mitte amatöörastronoomide hulgas pole palju ufomängu mängijaid. Samas usun, et nii amatöör- kui kutseliste astronoomide huvi maailmise elu vastu on ufoloogide omast palju sügavam ja teadlikum, ent esitatud põhjustel ka kriitilisem.

Ning lõpuks, vahetutest vaatluslausetest protokoll-lauseteni on ikka veel pikk tee, sest "protokoll" eeldab protokollireegleid, viimased aga — nagu juba öeldud — teoreetilisi ja metodoloogilisi asetusi.

Lisaks vaatluslausetele esitatakse ufoloogia tõendusmaterjalina fotosid ja (video)filme. Hoidun siinkohal nende kvaliteedi, autorite ja tähenduse analüüsist. Sellega on piisavalt tegeldud. Keeleanalüüsi seisukohalt on olulisem tõik, et ka pildimaterjaliga käivad kaasas laused. Just saatelauseid (justkui vaatluslauseid) on seatud korvama pildil nähtamatut. Ja teistpidi, pildid on seatud lauseid kinnitama. Lähem analüüs näitab aga peaaegu alati, et meeleline stiimulvastavus pildil esitatu ja kaasnevate lausete vahel puudub peaaegu täielikult, piirdudes lihtsa osutusega, et "pildil nähtav on tõenäoliselt tundmatu lendav objekt". Kui pildil on näha "lendav taldrik", pole saatelausestel muidugi erilist tähtsust ning küsimuse all on puhtalt pildi enda autentsus. Ent näiteks NASAga peetavates pressidiskussioonides kasutavad ufoloogid argumentidena videomaterjale, millel kujutatu on ilma selliste saatelausesteta täiesti arusaamatu. Seega on üldjuhul tegemist omapärase, visuaalselt "kinnitatava" tautoloogiaga ehk visuaalse ja tekstuaalse materjali ühtede ja samade aukude vastastikuse lappimisega.

Kahjuks ei kuulu seni veel ufoloogia uurimisainesse füüsi(ka)lisi objekte, millele saaks vahetult rakendada kaasage se teaduse uurimismeetodeid. Nende meetodite praktilistes tulemustes on raske kahelda: arvutid meie laual ja elektroonilised kodumasinad köögis on matemaatikute, loogikute, füüsikute, keemikute jt

pikaajalise teoreetilise ja praktilise teadustöö tulemus. See tähendab, et kuigi teadustöö põhjal tehtud maailmavaatelite üldistuste eitamine võib sageli olla õigustatud, on vahetud praktilist tulemuslikkust ilmse künismita võimatu eitada. Ja isegi kui ufod liiguvad tundmatute füüsikaliste jõudude varal või on valmistatud tundmatutest materjalidest ning me ei tea midagi nende päritolust, ei tähenda see, et neil poleks *mingit* pistmist meile tuntud kineemaatika ja dünaamikaga või keemiliste elementidega.

FAKTID: LOODUSTEADUSLIKU KEELEMÄNGU MALENDID

Faktid ehk tõsiasjad on teatud viisil kokkusobivate asjade eeldatavalt tegelik seis. Kuidas me tuvastame asjade tegelikku seisut? Lihtsalt "vaatame järele". Ent *mida* ja *kuidas* järele vaadata, sõltub juba sellest müstilisest asjade kokkusobimise viisist: paljusid asju me vaatame järele raamatutest ehk usaldame teiste inimeste kirjapandud järeldusi või kogemusi; osa asju kaeme oma meeltega vahetult, teisi asju mõeldame mõõteriistadega; mõnede asjade tõesuse tuvastamiseks teostame loogilise või matemaatilise tõestuse, teiste asjade põhjendamiseks esitame pika ja keerulise arutluse, mis sisaldab väga erinevaid, ühise nimetajata argumente. Selle tõttu ma ei jaga nende ontoloogide vaateid, kelle väiteil "kaks pluss kaks on neli" on samasugune fakt kui "lumi on valge" (Grossmann 1992: 10–11, 30) — kui me nimetamegi mõlemat faktiks, on nende faktiks kuulutamise tingimused täiesti erinevad ning meil tuleks fakte mingitel alustel liigitada. Tõepoolest, räägitakse ju "looduse faktidest", "sotsiaalsetest faktidest", "ajaloo faktidest", "meediafaktidest" jne. On ka teine võimalus: me võime nimetada faktideks üksnes empiirilisel kinnitatavaid asjaolusid. Sellisel juhul on "kaks pluss kaks on neli" matemaatilistele normidele toetuv relatsioon, "lumi on valge" aga fakt. Jäägem siis käesoleva arutluse lihtsustamise huvides seisukohale, et faktid on üksnes empiirilised ega sõltu oma teoreetilisest koormatusest.⁴

⁴Vaatlusfaktid "lumi on valge" ja "õhu temperatuur on 15°C" on erineva teoreetilise koormusega, sest temperatuuri mõõtmine nõuab loogilis-teoreetilise mõõtmisprotseduuri ja nn apraksimeeritud mõõteskaalade olemasolu. Mõõtmise loogikast vt nt Carnap 1995: 62–114.

Mida me peame silmas, kui väidame, et miski on fakt või ei ole fakt? Ilmselt on laused “ei ole fakt, et Kuu on juustust” ja “on fakt, et lumi on valge” ekvivalentsed lausetega “ei ole tõsi, et Kuu on juustust” ja “on tõsi, et lumi on valge”. Seega faktilause on lausetüüp, millel on definiitne ehk üheselt määratletud tõeväärtus — faktilause on alati tõene, sest ta osutab *tõsiasjale*, faktile. Väär lause ei saa olla faktilause: “On fakt, et Kuu on juustust” ei osuta tõsiasjale, vaid väljamõeldud (fiktiivsele) asjade seisule — seega on ta väär ega ole faktilause. Kui üks lause väidab midagi teise lause tõeväärtuse kohta, siis öeldakse, et esimene on metalause ja teine on objektlause ning nad kuuluvad vastavalt meta- ja objektkeelde. Näiteks filosoofias ja loogikas hästi tuntud Tarski lause “lause ‘lumi on valge’ on tõene parajasti siis, kui lumi on valge” (Tarski 1999: 147) on metalause, mis väidab, millistel loogilis-semantilistel tingimustel objektlause “lumi on valge” on tõene. Ka lause “on fakt [on tõsi], et lumi on valge” on metalause, kuid erinevalt Tarski lausest kannab ta sünteetilist tähendust. “Sünteetiline” on filosoofiline tehniline termin, millega on püütud *juhuslikule faktimaailmale* osutavaid lauseid eristada *loogilis-semantiliselt paratamatule maailmale* osutavatest lausetest: lumi võiks juhuslikult, paljude teiste juhuslike asjaolude kokkusattumisel, sama hästi ka kollane olla; kuid metalause “lause ‘valge on must’ on väär” on paratamatult (loogilis-semantiliselt) tõene lause. Samas ei tähenda lause “on fakt, et lumi on valge” tõesuse juhuslikkust, et tema tõeväärtus oleks kaheldav. Nimelt on tema tähendusel paar täiendavat aspekti, mis teevad temast *kindlalt tõese* lause. Neist esimest võiks nimetada *induktiivsuseks*: fakt, et lumi on valge, on esiteks kooskõlas *kõigi sooritatud* vaatlustega, teiseks on ta *indutseeritud* nende vaatluste tulemustest — vaatluslausetest, ning kolmandaks on sellisena kooskõlas *kõigi võimalike* (sh tulevaste) vaatlustega. Teine aspekt on *epistemoloogiline* ehk teadmist puudutav: “on fakt, et lumi on valge” on sellest aspektist tõlgitav nn propositsioonilist hoiakut avaldavaks lauseks “on teada [kõik teavad või kõik võiksid teada või peaksid teadma], et lumi on valge”.

Lihtsustatult tähendab faktilausete metakeelsus ühtlasi, et arutlused teoorias kasutatud faktilausete tõesuse üle ei kuulu teooria enda koosseisu. Kuni mingi faktilause loetakse faktile vastavaks, on ta teoorias kasutatav. Kui ta seda mingil põhjusel enam pole,

tuleb ta sealt kõrvaldada. Muidugi võib esitada hüpoteese ühe või teise faktilause tõesuse või vääruse kohta, kuid need hüpoteesid on teooriavälised, nad ei kuulu antud faktilauseid kasutavate teoreetiliste hüpoteeside hulka. Meta- ja objektkeele suhetes esineb nõue, et metakeel peab olema objektkeelest semantiliselt rikkam: ta peab suutma avaldada vähemalt kõik objektkeele laused pluss laused nende tõeväärtusest⁵. Ufologia jaoks tuleneb siit kaks järeldust: esiteks, ufologia keelt käsitlev metakeel peab olema suuteline avaldama samatähenduslikult mis tahes selle keele lauset, ning lisaks lauset tema tõeväärtusest (k.a tõeväärtuse puudumisest); teiseks, väited ufologia lausete tõeväärtusest ei kuulu (ega pea kuuluma) ufologia lausete hulka. Võib-olla peitub siin üks põhjusi, mis intuitiivselt teeb ufologia ja paljude teistegi keelemängude kritiseerimise raskeks.

Ma ei nõustu tavavaatega, mille järgi looduse faktid on inim-mõistusest täiesti sõltumatud asjaolud. Faktid — nagu kõik teisedki kategooriad — on inim-mõistuse konstruktid. See tähendab, et ka looduse faktid ei “leidu” looduses, vaid meie kui mõtlejate loodud mõistelistes konstruktsioonides, mida me teatud viisidel ja sihtidel üritame loodusega seostada. See ei tähenda, nagu ei oleks faktid reaalsed. Selline faktikäsitlus eeldab lihtsalt reaalsuse käsitlemist teatud mõttes vaatleja-mõtleja-kesksena⁶. Fakti konstruktiiv-kontseptuaalne olemus on see, mis võimaldab meil fakte sõnastada faktilauseteks, ent vajaduse korral neist ka loobuda, öeldes, et see polnudki fakt, vaid ekslik ettekujutus, fiktsioon.

Ehkki faktilaused osutavad alati mingil viisil meelelisele kogemusele, ei õnnestu selline osutus vahetult või pole see mõttekas: inimese meeleline kaemus on loomulikel põhjustel mittepidev toiming ning selle tulemuste — teatud mentaalsete seisundite ehk mõtestatud tähelepanekute teistele edastamiseks tuleb need kuidagi fikseerida. Inimesed on selleks leiutanud keele — keerulise ja

⁵Loomuliku keele jaoks kumab siit läbi klassikaline “kõigi hulkade hulga” paradoks: kirjeldamaks objektkeelena loomulikku keelt, pole meil metakeeleks võtta muud kui seesama loomulik keel ise, millele peame looma vajaliku “semantilise lisarikkuse”. Ent kui metakeele “semantiline lisarikkus” muutub (või juba on) loomuliku keele loomulikuks osaks, on ta ühtlasi objektkeele osa ning metakeel polegi rikkam.

⁶Mh kosmoloogias on seda seost üritatud esitada nn antroopsusprintsiibina. Vt nt Barrow, Tipler 1986.

efektiivse asjade märkimise, märgistuste käsitlemise ja edastamise süsteemi. Selle süsteemi üheks tähtsamaks komponendiks on lause⁷. Just laused (aga mitte sõnad kui lausetegurid) moodustavad peamise taseme, millel me edastatud märgistustest lõppkokkuvõttes aru saame. Seega on inimlikult paratamatu, et vaatluse tähelepanekud ja faktid tuleb vormida mõtet kandvateks lauseteks. Vaatluse tähelepanekuid sõnastab inimene lausetena, mis sisaldavad (vähemalt põhimõtteliselt) ajalisi ja ruumilisi piiranguid. Need on vaatluslaused. Vaatluslaused osutavad meeleliste seisunditele või stiimulitele, millele faktid peavad nendega nõustumiseks vastama. Seega vaatluslause on juhtumilause, faktilause püsilause⁸. Vaatluslause osutab alati vähemalt ühele naturaalsele ehk meelelise fenomeni kirjeldusele, faktilause aga vähemalt ühele vaatluslausele. Vaatluslause "lumi on valge" väljendab meie kindlat meelelist seisundit ja üksmeelset arusaamist olukorras, milles lumi on vaadeldav. Faktilause "lumi on valge" väljendab arusaadavat üksmeelt aga kõigi olukordade jaoks, sõltumata sellest, kas me näeme lund või ei näe: ta osutab millelegi, s.t faktille, mis on vahetust silmaga "järele vaatamisest" abstraheeritud — meil ei tarvitse selle lausega nõustumiseks lund näha. Kui me lund nägemata ei oskaks öelda, et lumi on valge, poleks ka fakti, et lumi on valge.

Vaatluslauseid protokollitakse eksperimendi käigus. "Kaks õuna pluss kaks õuna on neli õuna" on fakt — igatüüsi võib eksperimendi ja vaatluslausetega seda kinnitada. Igat läbiviidud eksperimenti kirjeldab ainuomane komplekt vaatluslauseid: isegi kui eksperimenti on täpselt korratud ning kõik vaatluslaused protokolliks on samased, sisaldab autentne protokoll osutust eksperimendi erinevale ajale või kohale. Vaatluslaused on osutuselt naturaalsed: nad osutavad eksperimendiga tekitatud meeleliste stiimulitele. Faktilaused on abstraktsiooniastmelt kõrgemal: nad osutavad küll eksperimendis ilmnenule reaalsele asjaoludele ja reaalsele fe-

---

⁷Lausekonstandi või propositsiooni mõttes, mis on samane sünonüümsetes lausetes ning säilib tõlgetes ühest rahvuskeelest teise: laused 'kell on 21', 'time is 9 PM' ja 'kell on üheksa õhtul' avaldavad sama propositsiooni.

⁸Juhtumi- ja püsilause kohta vt Quine 1995: 870, 877.

nomenidele, kuid mitte vahetult meelelistele stiimulitele (mentaalsetele fenomenidele)⁹.

Esineb triviaalne nõue, et teaduslik teooria peab toetuma faktidele. Faktilauseste usutavuse ehk tõesuse kriteeriumiks on nende saamiseks kasutatud eksperimendi põhimõtteline korratavus. Teooria faktiline toetus on kolmetahuline. Esimene osa fakte on teooriat kinnitavad ehk n-ö *lubavad* faktid. Need on faktid, millele vastavaid lauseid teooria aktuaalselt sisaldab. Need faktid ja seega neile vastavad laused on kontrollitavad. Mitmesugused loogilised seosed ühendavad neid ja teooria muid lauseid niiviisi, et teooria üldistavadki laused ja seeläbi kogu teooria leiab küllaldasel määral (kuid mitte kunagi täielikku) kinnitust. Teine osa fakte on n-ö *lubatud* faktid. Teooria sisaldab lauseid, mis osutavad aktuaalselt tundmatutele faktidele, ehk teooria prognoosib neid. Lubatud faktide avastamine muudab nad lubavateks faktideks ja kinnitab juba kirjeldatud viisil teooriat. Faktide sedapidist toimet tuntakse verifikatsiooniprintsiibina. Kolmas osa fakte on n-ö *keelatud* faktid. Kui selline fakt avastatakse, on teooria ümber lükatud ehk falsifitseeritud. Seda nõuet tuntakse falsifikatsiooniprintsiibina.

Mõnede ontoloogide järgi iseloomustab fakte kaks omadust, mis teistel kategooriatel puuduvad¹⁰. Esiteks, faktid ja ainult faktid on omavahel sellistes loogilistes seostes, mida võiks nimetada kategoriseerivateks. Loogilised seosed ehk loogilised konstandid on *kui see, siis too; see või too; kas [ainult] see või [ainult] too;*

⁹Näiteks reifikatsioon ehk asjastamine on üks neid mentaalseid protsesse, mis teeb tajud "reaalseteks" asjadeks: vaadates pilvede vahel lendavat lennukit, näeme me naturaalselt järgnevaid seisundeid, kus "lennuk" kord on näha ja kord ei ole, kuid teades, mis on lennuk, asjastame me ta reaalseks objektiks, millele võime mõttes või lausungis osutada "see on (üks ja seesama) lennuk". Vt Quine 1995: 887–888.

¹⁰Nii vastandab R. Grossmann (kes nimetab end *realistiks*) ajalisruumilisele "universumile" "reaalse maailma", mille moodustavad seitse entiteetide klassi ehk kategooriat: individid, omadused, suhted, struktuurid, hulgad, kvantorid ja faktid (Grossmann 1992: 46). See ei ole siiski üldlevinud seisukoht. G. Ryle näiteks nimetab kategooriateks lausetegurite (nimed, osalused jne) tüüpe ning ei näe mingit alust nende hulga piiramiseks (Ryle 1999). Seetõttu tuleb "kategooriatesse" üldse teatud ettevaatusega suhtuda.

ei see ega too jne. Neile konstantidele vastavad kindlad tõesuse reeglid. Kategoriseeriv loogiline seos tähendab siis, et kui *p* on fakt ja *q* on fakt, siis ka nende konjunktsioon *p ja q on fakt*. Ent kui *p* on fakt ja *q ei ole fakt*, siis nende konjunktsioon *p ja q ei ole fakt*. Tähelepanelikul vaatlemisel selgub pahatihti, et soovitud tulemuse saavutamiseks — mingi lause näivaks faktualiseerimiseks — esitatakse see lause vaieldamatute faktilause ahelas. See on aga ilmne argumentatsiooni viga.

Teiseks, faktid ja ainult faktid võivad olla negatiivsed (Grossmann 1992: 73). Näiteks on fakt, et Kuu pole juustust. Fakt, et “see lendav objekt” ei olnud tuntud lennumasin, näib samavõrra arvestatav. Vaadakes veidi lähemalt, millistel tingimustel on lubatav negatiivsete faktide kasutamine ja milliseid empiirilisi järeldusi see enesega kaasa toob.

Negatiivse fakti loogiline struktuur on järgmine. Negatiivsed faktid on ebasümmeetrilised positiivsete faktide suhtes: kui positiivne fakt esitab teatud konkreetse(d) asjade seis(d), välistades kõik mittefaktilised asjade seisud, siis negatiivne fakt välistab teatud asjade seis(d), esitamata ühtki konkreetset asjade seis(d). Negatiivse fakti informatiivsus on pöördvõrdeline positiivse fakti omaga: “Kuu ei ole juustust” välistab ühe aine, millest Kuu võiks olla, jättes lahtiseks kõikide muude ainete osa Kuu materjali suhtes, seega fakti informatiivsus küsimuse “millest Kuu on?” suhtes on minimaalne; fakt, et Kuu on kivist (lubagem sellist lihtsustust), esitab konkreetse aine, millest Kuu koosneb, välistades kõik muud ained tema komponentidena. Seega selle fakti informatiivsus küsimuse “millest Kuu on?” suhtes on maksimaalne (antud lihtsustuste piires). Negatiivne fakt “Kuu ei ole juustust” on tuvastatud tänu sellele, et on kindlaks tehtud, millest Kuu on. Ehk loogika terminites, negatiivse fakti “*x* ei ole *q*” tuvastamiseks tuleb tuvastada, et “*x* on *p* ja *p* ei ole *q*”. Niisiis, negatiivse fakti ebasümmeetria eeldab mingit talle vastavat positiivset fakti: “Kuu ei ole juustust” eeldab, et on (vähemalt mingil määral) teada, millest Kuu on. Isegi kui Kuu on tundmatust materjalist, saame väita, et Kuu ei ole juustust, alles siis, kui me oleme Kuu materjali võrrelnud juustuga, seega uurinud kuumaterjali omadusi. See aga on esimene aste empiirilises protsessis, mille käigus Kuu aine muutub tundmatust ainest üha enam tuntud “kuuaineks”.

Negatiivse fakti loogikal on aga empiirilisel piiravad järeldused.

Negatiivse fakti "see lendav objekt ei olnud tuntud lennumasin" tuvastamiseks ei piisa vaateleja arvamusest oma meelestiimulite kohta, sest ka tuntud lennumasinad võivad erisugustel asjaoludel tekitada väga eriskummalisi nägemisstiimuleid. Positiivne fakt "see on lennuk" on küllaldaselt tuvastatud, kui vaatelejale on teada mõiste *lennuk* tähendus, sh lennuki üldiselt tuntud välised tunnused, ja kogetud nägemisstiimul julgustab teda ühemõtteliselt väitma ja osutama, et "see on lennuk". Sellise fakti tuvastamiseks ei pea vaateleja midagi teadma näiteks kopteritest. Negatiivse fakti "see ei ole lennuk" tuvastamine esitab aga juba suuremaid nõudmisi: vaateleja peab tundma ka haruldasi, tavatu väljanägemisega lennukitüüpe, ja ühtlasi peab tal olema kogemus, kuidas näevad lennukid välja erinevates ja tavatutes vaatlustingimustes¹¹. Fakt "see ei ole tuntud lennumasin" nõuab tuvastamiseks aga veelgi enam: vaateleja peab (vähemalt põhimõtteliselt) tundma *kõigi* inimese loodud lennumasinade *kõiki* eritüüpe ja suutma välistada *kõik* nägemisstiimulid, mida sellised masinad mis tahes tingimustes võiksid tekitada. On see võimalik? Arvan, et üldjuhul ei ole¹².

Nagu juba nägime, loogikakeeles kõlab fakt, et see lendav asi ei ole tuntud lennumasin, järgmiselt: " x ei ole q , sest x on p ja p ei ole q ". Ütlema, et p ei ole q , peab vaateleja olema võimeline p -d ja q -d võrdlema. Võrdlusmoment toob kaasa kaks vältimatut nõuet: esiteks, et p oleks millegagi võrreldav, peab ta olema küllaldaselt informatiivne, mis tähendab, et "sel lendaval ajal" peab olema piisavalt tunnuseid, mida võrrelda tuntud lennumasinade kõikvõimalike väljanägemistega (mitte masinate endiga). Kuid antud juhul figureerib ' p ' kohal tundmatu suurus x , mille väärtuseks on küll konkreetne osutus (see lendav asi), kuid pole kindlaksmääratud tähendust: esitatavate tunnuste konjunktsiooni katab operaator "tundmatu" ehk "määramatu"¹³. Teiseks, kuna

¹¹See nõue ei olegi nii triviaalne, nagu esmapilgul näib, kuid kuna nõude argumentatsioon toetub teatud vaatluskogemustele, oleks selle esitamine siinkohal liiga kohmakas.

¹²Erandiks on vaatlustingimused, kus tuntud lennumasinaid ei ole lihtsalt oodata, kuid sellistesse tingimustesse, näiteks Kuule, satuvad inimesed äärmiselt harva.

¹³Seetõttu on laused "see lendav asi ei ole tuntud lennumasin" ja "see lendav asi on tundmatu lennumasin" sünonüümsed.

lause “see lendav asi ei ole tuntud lennumasin” on oma tavalises, UFO^T-mõttes tõlgitav lauseks “see lendav asi on lennumasin, aga mitte tuntud lennumasin”, siis peab p olema küllaldaselt informatiivne, et teda saaks võrrelda ka kõigi muude fenomenidega, mis õhus aset leiavad. Kuid selleks, et vältida olemist tautoloogiline, peab p informatiivsus tulenema vaatluse sisust, mitte võrdlusest. Ma kardan, et pelk visuaalne vaatlus ei saagi p -le niisugust nõutavat informatiivsust anda — ikka sisaldub selles juba etteantud (-võetud) võrdlus. Ent võrdlus on sama puudulik kui võrdleja teadmised q -st — kõikidest lennumasinatest ja kõikidest õhus toimuvatest nähtustest. Pole siis ime, et mida teadlikum on inimene q võimalikest variatsioonidest, seda kriitilisem on ta p “tundmatuse määratluste” suhtes.

Paratamatu võrdlusaspekt mis tahes vaatlusel võib tingida teatud tüüpi järeldusvea, mille tulemusena vaadeldavale objektile omistatakse tunnuseid, mida sellel tegelikult pole. Näiteks eeldades, et kõrgel vaadeldav objekt on lennuk, me oskame otsida ka selliseid tunnuseid, mis muidu oleksid peaaegu märkamatud (“mootorid”, “stabilisaator”, “kere sigarjas kuju” jne). Samamoodi võib palja silmaga näha Kuul mäestikke, mis oli aga võimatu enne seda, kui Kuud teleskoobiga vaadeldi. Nähes objekti, mida me ära ei tunne, üritame ometi võrrelda seda millegi tuntuga. Näiteks võrreldes lennukiga, üritame tunda ära “tiibu”, “mootoreid” jne. Kui me selliseid võrreldavaid tunnuseid ei leia, võibki olla “abi” ufoloogias, mis pakub omalt poolt — kasvõi tagantjärele — küllaldase komplekti “universaalseid” tunnuseid. Pangem tähele: “lendav taldrik” pole mitte ainult voolujooneline, vaid ka väga tunnustevaene objekt, mis ometi — erinevalt kerast — tekitab suure hulga nähtumuse variatsioone ning sobib sellisena suurepäraselt asendama mis tahes ufofenomeni UFO^F.

Lühidalt veel kord: ütlemaks, et mingi asi on “tundmatu”, peavad olema välistatud kõik “tuntud” asjad antud ajal ja antud kohas. See on empiiriliselte väga raske ülesanne.

SEADUSED JA NORMID:
 LOODUSTEADUSLIKU KEELEMÄNGU
 REEGLID JA MÄNGUOSKUS

Lisaks fakte fikseerivatele lausetele sisaldab teooria üldisi lauseid, mida me tavaliselt tunneme *loodusseaduste* nime all. Teadusfilosoofid on siiski üsna ühel meelel selles, et tegemist on pigem loodusseaduse iseloomuga hüpoteesidega. S.t nad küll osutavad mingitele looduses esinevatele korrapärasustele, kuid ei suuda neid korrapärasusi kunagi seletada täielikult ja lõpliku täpsusega. Ehk teiste sõnadega, loodusseaduste vahetuks sisuks pole see, mis toimub looduses, vaid inimese sõnastatud seosed tema enda konstrueeritud mõisteliste suuruste vahel, mis parimal juhul — nagu füüsikas — on ka arvuliselt avaldatavad ja arvatavad. Seetõttu on loodusseadusi nimetatud ka *nomoloogilisteks seadusteks*. Nomoloogilised laused (seaduse erikujulised avaldised) moodustavad teooria tuuma ning nende tõesus tuleneb teooria kui terviku omadustest, eelkõige tema edukusest faktide seletamisel ja prognoosimisel. Pole vist mõtet lisada, et ufoloogias nomoloogilisi seadusi ei leidu.

Hüpoteeside ning teooriate sõnastamist, tunnustamist ja kriitikat juhvivad mitmesugused normid. Normid üldiselt on inimeste mõtlemist, käitumist või hoiakuid määravad reeglid. Normid on konventsionaalsed, ehkki võivad olla mõtlemises nii tugevasti juurdunud, et nende kokkuleppeline loomus jääb märkamatuks¹⁴. Üheks tugevamini juurdunud normistikuks on loogika, mis reguleerib keelekasutust loomuliku keele grammatikast matemaatika alusteni. Loogikareeglitele toetudes saame öelda, kas mingi hüpotees või selle üksik lause on sisemiselt kooskõlaline või mitte. Hüpoteesi vastavus faktidele on samuti lausetesse kätketud kooskõla, kuid see on hüpoteesi kooskõla välise, meeleliselt tajutava maailmaga. Ehkki “kaks pluss kaks on neli” on norm, iseloomustab selle argine rakendatavus fakti- ja vaatluslausete käsitlemisel (“kaks õuna pluss kaks õuna on neli õuna”) loogikanormistik

¹⁴Ka nomoloogiliste seaduste ja isegi faktilausete alustes on lõppkokkuvõttes omajagu konventsionaalsust, kuid see on võrratult väiksem ning me võime selle vabalt jätta teadliku uskumise (usutava teadmise) raja taha — selle raja taha, millest alates me veendunult ja üksmeelselt ütleme “see, et p on q , on fakt”.

pragmaatilist tugevust meelelise maailma ja keelelise maailma tähendusrikkal kooskõlastamisel.

Teine osa norme juhhib mõtlemist loogikast lõdvemate side-
metega. Need on printsiibid. Printsiipe järgitakse kas vaikiva
nõusolekuga või kriitikale vaatamata ühepoolselt. Printsiibid ei
tarvitse olla teoorias formuleeritud. Sellisel juhul otsustatakse
nende olemasolu ja sobivuse üle metateoreetiliselt: teooriat ter-
vikuna hinnates või koguni erinevaid teooriaid ja metodoloogiaid
võrreldes. Näiteks *lihtsuse printsiip* julgustab teadlast võistlevate
hüpoteeside hulgast valima selle, mis pakub lihtsaima seletuse¹⁵.
Ehkki printsiibid on küllaltki konkreetset määratletavad, ei ol-
da neis kunagi täiesti ühel meelel. Teadusloolased ja -filosoofid
otsivadki teaduse arenguloost eelkõige neid norme, millest tead-
lased on kas teadlikult või vaistlikult juhindunud, ning seetõttu on
printsiibid kõige selgemalt formuleeritud just teaduse metodoolo-
gilisi arenguid käsitlevas teaduskirjanduses.

Teadusliku metodoloogia alusprintsiipideks on nn seletuskee-
mid. Seletuskeemid sõltuvad antud teadusharu uurimisobjekti
kui kontseptuaalse konstrukti iseärasustest. Vaatame näitena kah-
te tüüpi teaduslikke seletusi. Esimene on füüsikaline. Füüsikat on
tänu tema matemaatilisele ja nomoloogilisele rangusele ja täpsu-
sele ning ennustuse (prognoosi) edukusele teadusloos ikka peetud
teaduste etaloniks. Väga üldiselt tähendab füüsika rangus seda,
kõik tema seletused lähtuvad kindlatest, selgelt sõnastatud nomo-
loogilistest seadustest; täpsus tähendab aga, et iga seletus kätkeb
täpse tähendusega defineeritud suurus, need omakorda kvantita-
tiivselt ehk arvuliselt väljendatavaid väärtusi ning nende tuleta-
miseks saab kasutada matemaatilisi arvutusmeetodeid. Füüsika
klassikaliseks ja üldiselt tunnustatud seletuskeemiks (mõnede ar-
vates teadusliku seletuse paradigmat üldse, vt Abel 1987: 278)
on Hempel-Oppenheimi deduktiiv-nomoloogiline mudel, milles

---

¹⁵Lihtsust ei tohi segi ajada subjektiivse arusaadavusega. Näiteks
relatiivsusteooria on seletustelt lihtne, s.t ta seletab ühe ja kompaktse-
ma seletuste komplektiga palju suuremat hulka nähtusi kui klassikaline
mehaanika. Ent relatiivsusteooriast arusaamise või tunnustamise ras-
kustest sündis kunagi anekdoot: kui mingil konverentsil keegi esineja
oli relatiivsusteooriat kaitstes öelnud, et tema arvates on seni ainult kaks
füüsikut teooriast aru saanud, olevat Einstein oma kohalt imestunud
küsinud: "Huvitav, kes see teine on?"

seletatava sündmuse ilmumine (*veetoru lõhkemine öösel*) on tuletatav üldisest seadusest (*külmuv vesi paisub*) ja algtingimustest ($t^\circ \text{ oli öösel alla } 0^\circ$). Selles skeemis on hõlpsasti märgatav eksperimendi teostatavus ja korratavus, seletuse loogiline vorm (implikatsioon "*kui p, siis q*") ja järeldamine (deduktsioon) üldiselt seaduselt eksperimentaalsele olukorrale. Just eksperiment seob teooriat faktidega ja — kuna on sellisena üha korratav — annab füüsika teaduslikele saavutustele objektiivsuse vaatamata sellele, et füüsika uurimisobjekt ise polegi naturaalne (looduslik), vaid moodustub kontseptuaalselt konstrueeritud mudelitest.

Vahel on füüsika omadused võetud etaloniks ja nõutud, et ka teiste teaduste seletused peaksid alluma analoogilistele skeemidele. Kui see õnnestuks, peaksid kõik teadused bioloogiast psühholoogiani saama täppisteadusteks. Paraku näitab teadusharude metodoloogiate ja neile vastava uurimisainese võrdlev analüüs, et mittetäppisteadustel on põhimõttelisi omadusi, mis ei ole neist elimineeritavad (vt nt Vihalemm 1989).

Teine näiteskeem olgu bioloogiast: evolutsiooniteoreetiline seletus. Et mingi nähtuse seletus vastaks evolutsiooniteooriale, peab see praeguse paradigma kohaselt sisaldama kolme koostisosa: *muutlikkust*, muutlikkusest tulenevat *kohasust elukeskkonnale* ning muutlike ja keskkonnakohaste *omaduste pärilikkust*. Kõik see kokku on *looduslik valik* (Sober 1993: 9). Tavateaduses prevaleerib see seletus vulgaarse "tugevam [parim] jääb ellu"-seadusena. Tegelikult on evolutsiooniteooria komplekstooria, mis ühitab oma seletusi paljude bioloogia eriteadustega, sh geeniteadustega. Evolutsiooniteooria on spetsiifiliselt bioloogiline, sellisena mittetäppisteaduslik ning ei sobi mittebioloogiliste valdkondade nähtuste seletamiseks (mis muidugi ei välista *mittebioloogiliste evolutsiooniteooriate* esitamist, millel on omad seletuskeemid).

KRIITIKA KUI TEADUSLIKU KEELEMÄNGU PÕHIREEGEL

Teadusvälistes ringkondades arvatakse tihti, et teadus on ülikriitiline või põlglik uute ideede ja paranormaalsete nähtuste suhtes. Sellises arvamuses kajastub asjatundmatus teadusliku metodoloogia suhtes. Teadust tehakse eelkõige laboratooriumis, vaatlusjaa-

mas, väljakaevamistel, arhiivis jne. Seal sooritatud toimingute vahetuks tulemuseks on mitmesuguses vormis (vaatlus)protokollid. Osa neist vaatlustest on põhimõtteliselt täielikult korratavad (arhiivis või laboratooriumis), osa on üksnes osalt korratavad (väljakaevamistel kogutud materjal on korduvalt vaadeldav, kuid tema paiknemine maapinnas pole enam vahetult taastatav, vaid uuritav üksnes protokollide vahendusel). Osa materjalist, nagu füüsikalise eksperimendi tulemused, on esitatav matemaatiliste seaduspärasustena, teine osa, nagu bioloogiliste liikide tunnused, aga mitte. Osa materjalist leitakse selle tõttu, et varasema uurimistöö alusel esitatud hüpotees või teooria prognoosib sellise leiu võimalikkust, teine osa materjalist leitakse juhuslikult. Osa leitud materjalist sobib olemasolevasse teooriasse ja kindlustab seda, teine osa satub olemasolevaga vastuollu ja hakkab ähvardama teooria usutavust või on sedavõrd uus, et tingib uue teooria võimalikkusele viitava hüpoteesi püstitamist. Sellised uurimismaterjali variatsioonid juba iseenesest nõuavad kriitilist lähenemist, selleks et hinnata materjali "kõlblikkust".

Teadus on ka metodoloogiliselt kriitiline. Lihtsustatult võib öelda, et kui üldse, siis just teaduslikus kriitikas saavutavad kompromissi muidu filosoofiliselt vastandatavad empirism ja ratsionalism. Selle triumfeerivaks näiteks on K. Popperi *kriitilise ratsionalismi* piltlikustamine universaalse *katse ja vea meetodina*: katse on ikka ratsionaalselt püstitatud ülesanne, viga alati selle täitmisel saadud empiirilise tagasilööki. Õnneks on teadus sunnitud olema (enese)kriitiline ka sisemise konkurentsi tõttu. Teadust ei tehta teadlaste omal initsiatiivil ja äranägemisel, vaid teadustulemustele esineb kompleksne ühiskondlik tellimus ja sellele vastav rahastamine. Teisalt on see ka üks põhjusi, miks populaarteaduslikus teadusloos tutvustatakse eelkõige teadusliku uurimise saavutusi, mis on juba sedavõrd kinnistunud, et nende kriitikaga avalikult enam ei tegelda, või tehnilisi rakendusi, mida on raske kritiseerida nende kasulikkuse tõttu. Palju vähem tutvustatakse avalikkusele teaduse ebaõnnestumisi ja väärdõpetusi, eriti kui endiselt puudub uus ja parem teooria. Sest populaarteadusliku kirjanduse üks sihte on teaduse kui sellise õigustamine avalikkuse ehk maksumaksja ees. Eriti tundmatu on sellel taustal aga teaduslike meetodite areng, sest nende seos teadustulemustega on asjatundjategi jaoks keeruline ja mõneti isegi mõistatuslik.

FAKTID, SEADUSED JA NORMID UFOLOOGIAS — KEELERINGMÄNG?

Kahjuks ei saa öelda, et ufokeelemängu leksikon oleks teadusmängu leksikoniga võrreldavalt range ja täpne. On ilmne, et ufoleksikon on muutunud osalt juhuvaatlejate, enamgi aga intervjuerijate "abivahendiks" ufovaatlustel, aidates näha ufosid ka seal, kus neid kindlasti ei ole. Üritan siinkohal esitada ufomängu reeglistiku need pügalad, mis minu arvates teevad ufomängust teadusmänguga ühitamatu keeleringmängu.

1. Dogmaatika. UFOloogial on välja kujunenud omad normid, mille alusel tõlgendatakse kogutud vaatlusandmeid ja sõnastatakse faktilauseid. Suur osa neist normidest on omandanud mõne aastakümnega dogmaatilise iseloomu. Lühidalt on need järgmised: 1) Kõiki lendavate objektidena näivaid fenomene, mis pole vaatlemisel ega vaatlejate kirjelduste alusel äratuntavad, tõlgendatakse tulnukate kosmoselaevadena; see dogma ei salli väiteid ufofenomenidest UFO^F. 2) Kõik kogutud vaatluskirjeldused on sõltumatud, s.t ei ole mõjutatud intervjuerijate hoiakutest ega varem avaldatud materjalist. 3) Kõik vaatluslauseid on autentsed, s.t vastavad tegelikult nähtud olukorrale, sisaldamata võltsinguid või teadmatusest tingitud arusaamatusi; see dogma ei salli väiteid ufovõltsingutest UFO^V. 4) Üheski kauses tõendis ei saa kahelda enne, kui see on ümber lükatud: see norm "muudab faktiks" iga sõnalise kirjelduse ja iga ükskõik kui ebamäärase pildi. 5) UFOloogia on tõe ammu leidnud, kuid teadlased on valitsustega vandenõus või muidu vaimupimedad skeptikud. 6) Igaüks, kes ei usu ufoloogia väiteid, on skeptik ja kolmandat võimalust (agnostilist või UFO^F-sallivat) pole. 7) USA valitsus varjab tõe ufode kui tulnukate kohta; ent kuidas saakski valitsus tõestada vastupidist juhul, kui sellist varjatavat tõe polegi, sest tema mis tahes väitele vastatakse, et tegemist on tõe varjamisega. 8) Ufode liikumine ei allu tuntud füüsikaseadustele. 9) Kaheldamatud üksikjuhtumid. Tuntuim ja spekulereituim nende hulgas on nn Roswelli juhtum, mille puhul ufooloogid ei taha kuuldagi hüpoteesist, et tegu võis olla Ühendriikide mingi valgustkartva sõjalise eksperimendiga¹⁶.

---

¹⁶1960. aastatel esines nõukogude kirjanduses väide, et jänkid katsetasid Roswellis inimahvidega "mehitatud" rakette. Valgustkartev võib

Norm, et iga identifitseerimata lendav objekt on tulnukufo UFO^T sõltumata sellest, mis identifitseerimatuse tingis, kanaliseerib kõik vastavad vaatluslaused kinnitama fakte tulnukate kosmoselaevade kohta. See on omamoodi "empiirilise kaasakiskumise" norm: varjatult määratletakse selline stiimultähenduste klass, mille osutuseks on kõik need meelelised stiimulid, mille korral vaatleja ei suuda otsustada, millega on tegemist, ning selle klassi üheseks ja ainsaks nimetajaks on UFO^T. Tavalause "ma nägin ufot" kaldubki enamasti osutama tulnukufole UFO^T. Hüpooteesid, et tegu on UFO^F-ga või UFO^V-ga, on selle normi seisukohast ketserlikud.

Normid, mille järgi kõik ufoloogide väidetes kahtlejad on otse või kaudselt osalised NASA ja valitsuste varjamisvandenõus, elimineerivad kõik vastufaktid. Rõhutan siinkohal: hüpotees, et NASA ja USA valitsus võivad UFO^T-sid varjata, ei ole hüpoteesina vastuolus mingite loogikareeglite, terve mõistuse ega ka "varjamise" tähendusega — faktide varjamine kui selline on riiklike saladuste kontseptsioonina kirja pandud iga riigi seadustesse. Ent kui selline hüpotees ei sisalda põhimõttelist võimalust tõestada hüpoteesi väärust, ei tohi (metodoloogilises mõttes) teda kasutada seletuste seletavas pooles. Sest nii on iga vastutõend antud hüpoteesile tõlgendatav selle vandenõu osana ning seetõttu pole hüpotees juba põhimõtteliselt ümberlükatav.

Dogmaatiliste normide ühiseks veaks on põhjendamatus ja kriitikavaegus. Iga (oletatav) vaatlus tõlgendatakse nende dogmade alusel ning esitatakse ufoleksikoni mõistetes ja terminites. Tõlgenduse abil saab vaatluskirjeldustesse lülitada tüüplauseid, mis omistavad objektidele soovitud tunnuseid. Sellised tüüplauseid moodustavadki pahatihti kõigi ufovaatluste ainsa ühisosa: tuntuim tüüplause on kahtlemata sissejuhatav lause "ma nägin

---

selline eksperiment olla mitmel põhjusel: ahvi lõmastatud ja põlenud surnukeha võidakse hoopis inimese omaks pidada, ning ka loomakaitse võis USAs juba arvestatav olla, eriti kui tulemuseks olid ebaõnnestunud katsed. Pealegi, raketitega tegelesid USAs tollal teatavasti endise natsliku Saksamaa insenerid. Nõukogude allikas võib paradoksaalsel viisil ka usutav olla: ideoloogilistel kaalutlustel kasuti tollastes kirjutistes ka luureandmeid. Kuid rõhutan: raketikatsetus on vaid *vastuhüpotees*, mis vajab samuti tõendamist.

ufot", mis viib kõik kirjeldused kohe ühise nimetaja alla sõltumata sellest, mida siis tegelikult nähti.

2. *Loogikavead*. Paraku leidub ufoloogia dogmade hulgas isegi selliseid norme, millesse on vajaliku tulemuse saamiseks kätkevad järeldamisvigu, eelkõige selliseid, mida nimetatakse induktiivigadeks. Selliste vigade vormideks on näiteks "*pärast seda, järelikult sellepärast*", "*samal ajal, järelikult samal põhjusel*", "*see oli selline, järelikult kõik need on sellised*". Induktiivse järeldamise reeglid ei välista, et järgnevad asjad võiksid olla teineteise põhjuseks ja tagajärjeks või et samaaegsetel asjadel võiks olla sama põhjus. Kuid nad välistavad ajalise järgnevuse või samaaegsuse kasutamise *järeldamise alusena*, sest järeldus võib osutada vääraks. Sellel on ka ontoloogiline (olemisõpetuslik) alus: tohutu suur hulk asju toimub ju samaaegselt ja ehkki me nimetame seda seisundit ajalises määranus olevikuks, ei arva me ometi, et kõigil neil on üks ja seesama (lähim) põhjus (kaugeim põhjus, nt maailma loomine, on hoopis teine jutt).

3. *Ebakriitilisus*. Ufomängule on iseloomulik äärmiselt madal kriitikalävi, ehkki ta pretendeerib tõsise keelemängu seisusele — mitte vähem tõsisele kui teaduslik. Ufomäng ei salli välist kriitikat ega rakenda ka sisemist. Kui ufomängu tõsidus kahtluse alla seatakse, mängitakse ringkaitsemängu välise kriitika suhtes, mis näeb ette kosmoseagentuuride, valitsuste ja luureteenistuste rahvusvahelist vandenõud, konkreetse üksikkahtleja suhtes piirdatakse vahel "vaimupimeduse ja muidu igava olemusega". See on ufomängu iseloomulik seletus, mis suleb mänguringi ja lubab ära seletada kõik hälbivad asjaolud (mis kahtlejate jaoks on lihtsalt vastufaktid). See on samaväärne universaalselt toimiva ja ajaloo jooksul hästi läbilõõnud *ad hoc* seletusega "kui see on nii, siis on see jumala tahe", mis on võimeline seletama mida tahes ja just selle tõttu on arukaks seletuseks kõlbmatu.

Ebakriitilisus avaldub ka suhtumises uurimismaterjali: iga-sugused kriteeriumid tõendite valikuks samahästi kui puuduvad. Ufoloogilise uurimismaterjali näol on üldjuhul tegemist ulatusliku ja kaootilise sekundaarse materjaliga, valdavalt lausetega, mis üldjuhul vaid viitavad mingitele esmastele, praktikas kontrollimatu-tele allikatele.

4. *Segamisvead*. Eespool nägime, kuidas teatud loogikatrikidega võib segada valefakte faktidega. Normid võimaldavad

segada fakte aga ka pseudofaktidega¹⁷. Üks selliseid trikke on mentalistlike vaatluslausetega ("ta tajus, et miski oli selline ja selline ning liikus nii ja niimoodi") n-ö konverteerimine naturaalseteks vaatluslauseteks ("miski oli selline ja selline ning liikus nii ja niimoodi"). Teine trikk on seda laadi sõnade nagu "lendamine" kasutamine. Normiks on loomulikult, et ufod "lendavad". Ent millise kriteeriumi järgi saab alati öelda, kas asi "lendab" või "langeb"? Näiteks kas purilennuk lendab või langeb? Nende tõlkemutatsioonidega saame korrektsest intervjueritud protokollausest "ta tajus, et miski oli selline ja selline ning see liikus nii ja niimoodi" *ufoloogiliselt korrektse* lause "see ufo, mida ta nägi, oli sellist ja sellist tüüpi ning lendas nii ja niiviisi". Lisandub ootamatu kindluse-efekt: "on fakt, et selline ufo lendas", ning vaatleja "kinnitab" seda fakti.

Teine osa normlausetest viib nähtuste *sarnased* tunnused *ihe termini* alla. Näiteks õnnestus mul võrrelda vahetuid kirjeldusi vaatlustest, mis tehti Eestis üksteisest sõltumatult 50 km-se vahemaa pealt umbes samal ajal ja samas suunas. Mõlemal juhul kirjeldati muu hulgas midagi rohelist, mis objektist eraldus, kuid üks vaatlejatest nimetas seda "gaasi- või tolmpilveks", teine "valguskiireks". Seda laadi ongi need tundlikud punktid, kus protokollija tähelepanust, eelarvamustest ja ka aususest sõltub, kas ta kirjutab protokollidesse vastavalt "pilve" ja "kiire" või annab järele kiusatusele ja seab küsimuse nii — "kas pilv võis olla valguskiir?" —, et saaks protokollida ainult "kiire". Nagu eespool juba näidatud, on intervjueritud vaatluslaused alati viitlaused. Lisaks sellele, sisuliselt — vormist sõltumatult — on nad mentaalsed vaatluslaused, sest nad saavad kirjeldada üksnes *mälupilte* neist mentaalsetest seisunditest, mis vaatlejal vaatluse ajal tekki- sid, mitte vaadeldud fenomene endid, ja neid mälupiltegi vaid läbi intervjuerija "hinnangufiltrite" (näiteks UFO^T-filtrite).

Lisaks sellele, et normide abil saab genereerida pseudofakte, võivad normid ise esineda pseudofaktidena: kui kirjeldus ei piirdu meeleliselt nähtuga, vaid esitab kindla, eelarvamusliku tõlgenduse nähtu olemusest. Tuntuim selline lause on juba mainitud "ma nägin ufot (lendamas)". Ehkki vahel õnnestub täpsustava

¹⁷Valefakt on, et Kuu on juustust (sest ta ei ole seda); pseudofakt on, et Universumi alguses oli Suur Pauk (sest see on teoreetiline postulaat või järeldus seni, kuni seda Pauku ei õnnestu kaudseltki vaadelda).

kirjelduse alusel osutada võimalusele, et tegemist oli mingi antud ajale ja piirkonnale omase nähtusega¹⁸, on arutelu selle sissejuhatusega saanud kindla tähenduse, mida on raske mingite argumentidega muuta, sest iga vastuargument muudab tegelikult arutelu teemat — ufot eitav argument ei räägi ju ufost!

Normlauseid on lubatavad ja vajalikud, kuid neid ei tohi mingil juhul esitada faktilausekena.

UFOMÄNGU VIIMANE TRUMP — PÜHENDATUTE TEADMINE!

A priori pole võimalik välistada selliste teadmiste esinemist, mis on inimesele antud ainult individuaalselt ja selliselt piiratud tingimustel, et nende teadmiste kontrollimine viisidel, mida me nimetame objektiiivseks, on põhimõtteliselt võimatu. Inimesed, kes valdavad selliseid teadmisi, on nende teadmiste suhtes pühendatud. Pühendamatute jaoks on niisugune teadmine paratamatult vaid oletatav ning suhtumist väljendab puhas alternatiiv: uskuda või mitte uskuda. Nimetagem sellist teadmist esoteeriliseks.

Esoteerilise teadmise sisu ja allikas peab olema saavutatav üksnes ja ainult pühendatuile. Näiteks võin oletada — siiralt ja tõsiselt — et usk jumalasse avab uskujale mingeid teadmise lähteid, mis minu kui agnostiku ees on suletud. Teisalt, väidetakse parapsühholoogiline teadmine teiste inimeste meelesisunditest ega teadmine maailma asjadest, mis on saavutatud empiirilise meetodika abita, ei ole esoteeriline teadmine siis, kui katseisik ei suuda eksperimentaalses olukorras oma võimeid demonstreerida: on põhjendamatu, miks saab paranormaalset viisil teada asju, mida küsija *veel* ei tea, kuid ei õnnestu saada teada asju, mida küsija *juba* teab. Ufoloogias sageli esinevad ufode poolt “näpatud” inimeste jutustused on midagi vahepealset: neid saab nimetada esoteeriliseks, kuivõrd määratluse järgi on tegemist pühendatutega, kuid nende jutustused ei ole põhimõtteliselt kontrollimatud, nad on kontrollimatud *praegu ja antud asjaoludel*. Ka teaduslik

---

¹⁸Näiteks N. Liidu kaugpommitajate tegevus Puurmani õppepolügoonil Eestis, millega kaasnes mh erinevate valgus- ja signaalrakettide heitmine, on tekitanud “ufokirjeldusi” inimeste hulgas, kes polnud kuulnud polügoonist või selle funktsioonist.

teadmine võib teatud aspektist olla esoteeriline: kvantfüüsikast arusaamine eeldab pühendumist paljudesse matemaatilise füüsika keele saladustesse, mis mitte igaihele pole võimetekohane.

Küsimus on selles, kas ja millistel tingimustel on esoteerilist teadmist võimalik kasutada mõistlikus väitluses?

Vastamaks sellele küsimusele, peaksime täpsustama need tingimused, mille täidetuse korral me võime mingile väitele osutades nimetada seda esoteeriliseks teadmiseks. Esiteks, selline teadmine ei tohi olla vastuolus normteadmistega samade asjaolude kohta. Näiteks kui parapsühholoog väidab, et isik x teeb teo b , kuid lihtne vaatlus näitab, et ta teeb hoopis teo c , ei ole ilmselt tegemist esoteerilise teadmise, vaid pettuse või eksitusega. Teiseks, teadmine on esoteeriline siis, kui ta käsitleb eksperimentaalselt kontrollimatuid asjaolusid. Kui esoteeriline teadmine oleks kontrollitav, poleks ta esoteeriline, sest korrektne ja arvestatav teadmine kontroll sisaldaks paratamatult seda kontrollitavat teadmist (võib-olla saab konstrueerida mingeid kaudseid kontrollimise viise, kuid see pole praegu oluline). Kolmandaks, esoteeriline teadmine peab olema kättesaadav vaid osale inimestest ning põhimõtteliselt saavutamatu teistele. Esimestel pole muud viisi selle teadmise edastamiseks teistele kui puhtsõnaliselt. Niisiis teadmise vastuvõtja otsustada jääb, kas ta seda usub või ei. Võiks ju väita, et ka teaduslik teadmine on enamikule oma eheduses kättesaamatu, seega mingis mõttes esoteeriline. Kuid teaduslik teadmine ei ole seda põhimõtteliselt, sest iga piisavalt õpihimuline ja mõtlemisvõimeline inimene võib sellesse "pühendatute" kogukonda siseneda nii "teaduse tegijana" kui ka lihtsalt sellest arusaajana. Metodoloogilisi erinevusi kõrvale jättes oleksid teadusliku ja esoteerilise teadmise olulisimad erinevused järgmised: tekstid, mis sisaldavad teaduslikku teadmist, viitavad või osutavad teadmiste konkreetsetele ja materiaaletele, n -õ käegakatsutavatele allikatele, mistõttu teadusliku teadmise hankimiseks kasutatavad meetodid ja lähteandmed on avatud igale asjast huvitatule; teaduslik teadmine on intersubjektiivselt kommunitseeritav nii vaatluslikul kui teoreetilisel tasandil, s.t asjaosalistel on võimalik "näha sama asja" ja "rääkida samast asjast"; teadusliku eksperimendi (vaatluse) sisuks olevad faktilised asjaolud (nt mõõtmistulemused) ja meetodilised vormid (nt mõõtmisprotseduurid) on küllaldase regulaarsusega eksperimendi korratavuse või rekonstrueeritavuse

tarvis. Need tingimused kokku moodustavad midagi sellist, mida me tavaliselt nimetame teadusliku teadmise objektiivsuseks. Esoteeriline teadmine seevastu viitab või osutab allikatele, mis on saavutatavad vaid "pühendatuile", kusjuures võime "pühendada" on rangelt sünni- või isikupärane; teadmise saavutamise viis on samuti isiksusekeskne, rangelt sisemine ja kõrvalseisjaile suletud; ning ainsaks regulaarsuseks ("pühendamatute" jaoks) on teadmiste edastamiseks kasutatava keele regulaarsused.

Kui esoteeriline teadmine on muude teadmiste suhtes neutraalne, s.t ta ei ole neile vasturääkiv, pole õigupoolest ka uskumise või mitteuskumise episteemilist probleemi. Korrektnete väitlus lihtsalt konstateeriks ühtede väitlejate pühendatust või uskumist ning teiste väitlejate mittepühendatust ja mitteuskumist. See on patiseis, millest mängu jätkamine võib olla mõttetu. Ent kui esoteeriline teadmine põrkub teist laadi teadmise, näiteks teadusliku eksperimendi tulemustega, on asi keerulisem. Kui esoteerilise teadmise uskuja keeldub uskumast teaduslikku eksperimenti kui teadmise saamise viisi, on samuti tegemist episteemilise patiseisuga, ent tal peaks jätkuma sallivust selle suhtes, et ka tema teadmisallikat keeldutakse uskumast — see oleks loogiliselt sümmeetriline ja inimlikult õiglane. Kui esineb aga sellise sallivuse puudujääki, pole enam tegemist pelgalt võimaliku mittemõistmise episteemilise probleemiga, vaid õhus on juba eetilise probleem. Näiteks kui keegi keeldub uskumast väiteid mingi konkreetse teadusliku eksperimendi toimumisest või selle tõepärastest tulemustest, siis võib see tähendada eksperimendi pooldaja pidamist valetajaks, kuna küsimuse alla ei seata mitte eksperimendi, vaid tema väidete sisu. Esimesel juhul — episteemilise patiseisu puhul — ei pea väitlevad pooled teineteist valetajaks, teisel juhul on selline kahtlus aga vähemalt implitsiitselt olemas. Ja mitte ainult implitsiitselt — pange tähele paljude ufoloogide väiteid, mis sisaldavad fraase "valitsused valetavad", "NASA valetab" jne. Mulle tundub, et tõsised teadusesse uskujad üldjuhul ei väida, et ufoloogid valetavad, kui nad kritiseerivad nende väiteid. Kui ufoloog usub esitatavate väidete tõesusesse, siis teadlase silmis ta ei valeta, vaid eksib. Selles ongi oluline erinevus. Kummaline on, et inimestel, kes nõuavad paranormaalsete võimete ja nähtuste mitteuskujatelt sallivust nende võimete ja nähtuste suhtes, ei jätku tavaliselt mingit sallivust mitteuskujate mitteuskumise suhtes, ehkki viimane on

põhjendatud kasvõi pelga pühendamatusega, sest pühendamatute uskumine ja mitteuskumine on pühendatute võimaliku teadmise suhtes loogiliselt sümmeetrilised ehk samaväärsed.

Niisiis peaks kogu eelnevas arutelus vähemalt osalt olema vastatud küsimusele:

MIKS UFOSID EI VÕETA TEADUSMÄNGU?

Ufokeelemäng sisaldab mängureegleid, mille lülitamine teadusmängu viiks viimase tagasi alkeemiamängu tasemele. Ja teadusmäng omakorda eeldab sellistest mängureeglitest kinnipidamist, mille juures ufomäng osutub mittemängitavaks.

Tänapäeva teadus on tõepoolest jäik, nähtavasti selle tõttu, et meetodite rangusega kaasneb nende seletuslik piiratus (ehkki teadusliku meetodi piiratus ei tarvitse tuleneda tema rangusest). Samas ma ei usu, et teaduse paindlikkus oleks saavutatav metodoloogilisest rangusest loobumisega, sest see tähendaks seniste, küllaltki edukate meetodite hülgamist. Teaduse paindlikkus võib olla saavutatav üksnes uute, paindlikumate meetodite leiutamisega, mis ei ületaks varasemaid meetodeid mitte alternatiivsetesse hüpoteesidesse tolerantsema suhtumise poolest, vaid oma suurema edukusega teaduslike probleemide lahendamisel. Teiste sõnadega, teadusliku seletuse paindlikkus pole eesmärk omaette, vaid see peab suurendama seletatavate nähtuste ringi, halvendamata seniste seletuste korrektsust ja täpsust.

Teadlased tegelevad teadusmänguga. Seepärast ei teki ka siis, kui ufod peaksidki osutama tulnukate laevadeks ja muutuma mingil viisil teadlastele kättesaadavaks, ühte teadust nimega "ufoloogia", vaid olemasolevate eriteaduste juurde või kõrvale tekivad (või on salaja juba tekkinud?), sõltuvalt avastuse iseloomust muudugi, midagi sellist nagu *tundmatute tehniliste lahenduste mehaanika* või *tehnoloogiliselt identifitseerimatute ainete keemia*, *interplanetaarne bioloogia* või *universaalne kosmiline evolutsiooni-teooria*. Kindel on üks — vulgaarufoloogial teadusena nende hulgas kohta olla ei saa.

Ufomängul on veel üks märkimisväärne aspekt. Ufologia sai alguse Ameerikast, kus ta vähemalt osalt on omandanud ufo- maania jooned. Tasub tähele panna, et paljude jaoks on ufod äriplaan ja äraelamismoodus. Nende inimeste huvides on, et ufo-

maania ei raageks. Ufod on muutunud hädavajalikuks materjaliks olulisele osale Ameerika meelelahutustööstusest, mis vajab huvi pidevat ülevalhoidmist. Efekt ongi kahesuunaline: filmid, teleseriaalid, dokumentaalfilmid, raamatud jne toidavad inimeste kujutlusvõimet, mis vähestegi stiimulite mõjul omakorda genereerib üha uusi "ufovaatlusi". Sellist tagasimõju ei maksa alahinnata: keskaegset nõiajahti Euroopas hoiti "kuumana" eelkõige vaatamänguliste protsesside ja tuleriitadega, mis oma võika tõsise autoriteediga kinnitasid, et "nõiad on olemas".

Seni esitatud tõendite ja neile ehitatud arutluste analüüsi valguses on raske uskuda, et ufod on kosmiliste välistsivilisatsioonide ilmingud. Analüüs toob esile kolm peamist vastuargumenti sellisele hüpoteesile. Esiteks, ükski väidetav tahtlik või tahtmatu kontakt pole silmnähtavalt täiendanud ühegi üksikisiku ega inimgrupi teadmisi või oskusi. Teiseks, liiga palju on esitatud ilmselgeid ja paljastatud võltsinguid ning pole esitatud ühtegi tõendit, mille suhtes saaks võltsingu- või eksimisvõimalust välistada (tuleb mõnnda, et seda on küll üldse väga raske teha). Kolmandaks, kui ufod ongi tegelikud, s.t neid tegelikult vaadeldakse, siis vaid väike osa vaatlustest käsitleb nähtusi, mis on ka objektiivselt, normteadmiste suhtes identifitseerimatud. Valdav enamik vaatlustest käsitleb vaatleja subjektiivse ja täiesti loomuliku ignorantsuse tõlgendusi. Kõige selle tõttu on ufomäng sattunud omamoodi psühholoogilise patiseisu, milles kartus muutuda naeruleks takistab tõsistel, meetodeid valdavatel uurijatel hakata asjaga tõemeeli tegelema isegi siis, kui tõendid muutuvad silmnähtava(ma)teks.

LÕPETUSEKS

Kuidas suhtuda ufomängu ja teistesse seda laadi mängudesse? Ehk nii, et kui on vähegi sallivust nii oma isiklike kui inimkonna teadmispiire ületavate asjade suhtes, võiks arutlustes jätta ruumi ka *tundmatutele võimalustele*. Ent mingil juhul ei maksa minetada kriitilist meelt siis, kui mängu sihiks on *tõe otsing*. Selline mäng ei salli fantaasiaid, mis ületavad oletuse kui *hüpoteesi* piire. Fantaasia on tõe vastand, ka positiivses mõttes. Kui mängu olemuseks on meelelahutus või kunst, on fantaasia hoopis teine seisund — kunst vajab fantaasiat, sest fantaasia esineb kunstis tõe

substituudina, asendajana. Kuid leides liigset fantaasiat tõeotsin-gumängus, pole me mänginud oodatud mängu.

Lapsena sai õigete puudumisel mängitud malenuppudega ka-bet. Lootusetu on üritada mängida kabenuppudega malet.

Kirjandus

- A b e l, Reuben 1987. The anthropic principle: a mistaken scientific explanation. — *8th International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science*. Moscow. Vol. 5
- B a r r o w, J. D., F. J. T i p l e r 1986. *The Anthropic Cosmological Principle*. Oxford: Oxford University Press
- C a r n a p, Rudolf 1995. *An Introduction to the Philosophy of Science*. Ed. by M. Gardner. New York: Dover Publications
- G r o s s m a n n, R. 1992. *The Existence of the World: An Introduction to Ontology*. London/New York: Routledge
- Q u i n e, W. V. 1995. Tõe otsing (I). Tlk L. Pilter. — *Akadeemia*, nr 4, lk 861–893
- R y l e, Gilbert 1999. Kategooriad. Tlk K. Sarv. — *Tähendus, tõde, meetod*. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 125–142
- S o b e r, Elliott 1993. *Philosophy of Biology*. Oxford: Oxford University Press
- T a r s k i, Alfred 1999. Semantiline tõekontseptsioon ja semantika alused. Tlk V. Palge. — *Tähendus, tõde, meetod*. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 143–183
- V i h a l e m m, Rein 1989. Keemia metodoloogilisest samastamisest füüsikaga. — *Teaduslugu ja nüüdisaeg* VI. Tallinn, lk 30–40

MARIO ROSENTAU (sünd. 1962) on lõpetanud 1986 TRÜ juristi-na. Magistrikraad TÜ filosoofia osakonnas 1998, praegu doktorant TÜ õigusteaduskonnas ja Helsingi ülikooli riigiteaduste teaduskonnas.

EESTI MUUSIKATEADUSEST 1990. AASTATEL

Jaan Ross

Järgnevas tekstis vaadeldakse vaid üht osa valdkonnast, mida tavaliselt peetakse silmas muusikateaduse all. Autorit huvitab siinkohal muusikateadus rõhuga liitsõna teisel komponendil, seega niisugune tegevus, mida saab pidada teaduslikuks uurimistööks selle sõna kitsamas tähenduses, s.t mida harrastatakse ülikoolides ja teistes akadeemilise tegevusega seotud asutustes ning finantseeritakse kõrgharidust ja teadust toetavate allikate abil. Vaatluse alt jääb välja muusika leviga seotud tegevus, nagu raadio- ja televisioonisaated, muusikaelu korraldusküsimused, samuti muusikakriitika ning — enamasti — ka teatmeteosed ja õpikud. Ülevaade ei pretendeeri ammendavusele: püütakse osutada vaid sellisele muusikateaduslikule tegevusele, millel näib olevat selle teadusharu arengu seisukohast viimase aastakümne jooksul Eestis olnud oluline tähendus.

Analoogia põhjal täppis- ja loodusteadustega võiksime ka väita, et püüame järgida teaduse ja populaarteaduse vahelist piiri muusikateaduses ning haarata ülevaatega pigem esimest kui viimast. Samas anname enesele aru sellest, et humanitaarteadustes on teaduse ja populaarteaduse piir tihti hägune ja vahel jälgimatu, mistõttu teatav subjektiivsus selleski ülevaates on paratamatu.

1980. aastate lõpul käivitud sotsiaal-poliitiliste muutuste tõttu on lõppenud aastakümne jooksul ümber korraldatud Eesti kogu akadeemilise, sealhulgas ka muusikateadusliku tegevuse struktuur. Eesti akadeemilise muusikateaduse keskuseks on

---

Tänan Urve Lippust, Žanna ja Margus Pärtlast ning Toomas Siitanit artikli kohta tehtud ettepanekute ja täienduste eest.

Eesti Muusikaakadeemia (EMA) muusikateaduse osakond kahe korralise professoriga, mida täidavad Urve Lippus (ühtlasi ka osakonna juhataja) ja Mart Humal. Need kaks professori vastavad päris hästi klassikalisele muusikateaduslikule ajaloo ja teooria vahelisele dihhotoomiale, ehkki Urve Lippuse tegevus on kujunenud märksa laiemaks, kui seda eeldaksid ainuüksi muusikaajaloo valdkonna piirid.

Et muusikateadust harrastatakse meil esmajoones kõrgemas muusikalises õppeasutuses ja mitte ülikooli(de)s, on enamiku teiste maade, sh Soome ja Skandinaavia, Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika kogemuse taustal ebatavaline. Selle olukorra on tinginud Eesti muusikaelu tihedad ajaloolised sidemed vene muusikakultuuriga. Teatavasti ei tehta ka Vene ülikoolide juures muusikateaduslikku uurimistööd peaaegu üldse, ning teatavasti on lõviosa eesti professionaalse muusikakultuuri rajajatest möödunud sajandi lõpul ning käesoleva sajandi alul saanud hariduse Peterburi konservatooriumist. See asjaolu aitab mõista eesti muusikateaduses tänaseks kujunenud olukorda. Urve Lippus on oletanud, et kui Teine maailmasõda jäänuks puhkemata, võinuks Tartu ülikooli juures muusikateaduse õppetool välja kujuneda 1940. aastate lõpul või 1950. aastate alguses ja et reaalsed pretendendid muusikateaduse professori kohale oleksid ehk olnud Karl Leichter ja Herbert Tampere (Lippus 1994).

Eduka akadeemilise tegevuse aluseks on piisava teadusliku kvalifikatsiooniga inimeste olemasolu. 1990. aastatel on eesti muusikateadlased kaitsnud neli doktori- või sellega võrdsel tasemel väitekirja, kõik mõistetavatel põhjustel väljaspool Eestit. 1992. aastal said kunstiteaduse kandidaadi kraadi Peterburi Konservatooriumist Margus Pärtlas (“Eduard Tubina sümfooniad: Teemastik ja vormikujundus”) ja Žanna Pärtlas (“Vene rahvalaulu heterofooniline mitmehäälsus: Nähtuse määratlus, kujunemise ja ehituse seaduspärasused (Vene—Valgevene piiriala traditsiooni põhjal)”). Mõlemad tööd on originaalsed venekeelsed. Samal aastal sai *Åbo Akademi*’st (Turus asuv rootsikeelne ülikool) psühholoogiadoktori kraadi Jaan Ross, kelle väitekirja teemaks oli “Studies on Pitch, Timbre and Timing of Complex Auditory Events”. 1995. aastal kaitses Urve Lippus Helsingi Ülikoolis muusikateaduslikku doktoriväitekirja teemal “Linear Musical

Thinking: A Theory of Musical Thinking and the Runic Song Tradition of Baltic-Finnish peoples". Välja arvatud Žanna Pärtlase töö, on ülejäänud kolm väitekirja ilmunud ka trükis (Ross 1992; Lippus 1995a; Pärtlas 1995).

Margus Pärtlas otsib oma väitekirjas vastust järgmistele küsimustele: Millise struktuuriga on Eduard Tubina sümfooniates temaatiline materjal, mida helilooja vajab ulatusliku muusikateose komponeerimiseks? Millistest allikatest on Tubina teemad pärit ja kas neis leidub muusikaväliseid konnotatsioone? Pärtlas uurib, mis saab juhtuda ühe teemaga Tubina sümfoonias, sedamööda kuidas teos algusest lõpuni kulgeb. Ta järeldab, et temaatilist arenguprotsessi Tubina sümfoonilises loomingu ei juhi mitte induktiivne, vaid deduktiivset tüüpi muusikaline mõtlemine. Peatükis "Kompositsioon ja dramaturgia" esitab Pärtlas traditsioonilise muusikateoreetilise küsimuse, milliseid vormiskeeme kasutab Tubin oma sümfooniates. Ta leiab, et eelkõige on need klassikalised tüüpvormid, ehkki paljude omapäraste joontega.

Žanna Pärtlase väitekirja põhineb autori kogutud vene rahvalauludel, kuid töö probleem ja uurimismetod on pigem muusikateoreetilised. Mitmekanaliliste salvestuste statistilise analüüsi põhjal järeldab ta, et heterofoonilist mitmehäälsust lauljad ise ei koordineeri ja isegi ei teadvusta — nende jaoks on see ühehäälsus. Sellele vaatamata on see mitmehäälsus seaduspärane, sõltudes viisi varieerimise printsiipidest.

Jaan Rossi nn artikliväitekirjas võib tinglikult eristada kaht poolt. Ühes pooles esitatakse klassikaliste tajukatsete tulemusi helikõrguse, tämbri ja muusikalise rütmi valdkonnas, teises pooles aga muusika esituse mõõtmise tulemusi, kus kirjeldatakse reaalselt kõlava muusika ja noodistuse vahelisi erinevusi ning püütakse aru saada, millest need tekivad.

Urve Lippuse väitekirjas analüüsitakse ühehäälsel muusika rütmi ja meloodiat, mis oluliselt erineb mitmehäälsel muusika ülesehitusest. Viimase kirjeldamiseks ei sobi traditsioonilised vahendid, mis on mõeldud klassikalise Euroopa muusika tarvis. Nii näiteks rajaneb ühehäälsel muusika metrorütmika pikem pika ja lühikese vältuskategooria vastandamisel kui mitmetasandilisel hierarhilisel "puul". Uurimus näitab, et lineaarse muusika kontseptsioonist lähtudes võib samade meetoditega analüüsida väga

erinevaid muusikatradiitsioone nagu läänemeresoome vanem rahvalaul ja Euroopa varase keskaja ühehäälnine gregooriuse koraal.

Värskete doktorite lisandumine meie muusikateaduslikule maastikule on võimaldanud lisaks bakalaureuseõppele Eesti Muusikaakadeemias käivitada ka kraadiõppe. 1990. aastatel on EMAs kaitsnud magistritööd muusikateaduse alalt neli inimest: Kristel Pappel teemal "Muusikateater Tallinnas 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi esimesel poolel", Heidi Heinmaa teemal "Protestantlik kantoriinstitutsioon Tallinnas 16.–17. sajandil", Anneli Remme teemal "Semiootiline ooperianalüüs Jean-Jacques Nattiez' meetodi alusel: Eino Tambergi "Cyrano de Bergerac" ning Tarmo Pajusaar teemal "Lauluhääle vibraato parameetrid ja nende mõõtmine". K. Pappeli ja A. Remme töid juhendas Urve Lippus, H. Heinmaad Toomas Siitan ning T. Pajusaart Jaan Ross. Kahe esimese magistritöö põhjal on hiljem valminud raamatud sarjas "Eesti muusikaloo toimetised" (Pappel 1996; Heinmaa 1999).

Küll lõdvemalt, kuid siiski kuulub muusikateadusliku paradigma raamidesse ka etnomusikoloogia-alane tegevus, mille raskuskese asub Tartus, tuginedes institutsionaalses mõttes ühelt poolt Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) koosseisus olevale Eesti Rahvaluule Arhiivile ning teiselt poolt Tartu Ülikooli (TÜ) filosoofiateaduskonna eesti ja soome-ugri keeleteaduse uurali eriharule. EKM rahvamuusika töörühma juhib Ingrid Rüütel, kes 1994. aastal sai Vilniuses doktoriks väitekirjaga "Eesti rahvamuusika ajaloolised kihistused etniliste suhete kontekstis" (Rüütel 1994a). Väitekirjas on neli peatükki. Esimeses peatükis "Läänemeresoome rahvaviisi areng" keskendub autor põhjalikumalt mõiste "rahvalaul" sisule ning teksti ja muusika vahekorrale laulus. Teises peatükis "Vanad mitterunovormilised vokaalsed žanrid" vaadeldakse neid eesti rahvalaulu liike, mis hälbivad klassikalisest värsmõõdust, s.t neljajalalisest trohheusest. Kolmandas peatükis "Eesti runoviisid etniliste suhete taustal" toob Rüütel välja eesti regivärsilise rahvalaulu eri kihistused, mida on kokku viis. Neljanda peatüki "Setu rahvalaulu ajaloolised kihistused ning etnokultuuriline taust" huvitavaimaks osaks on paralleelide tõmbamine setu ja mordva mitmehäälsete viiside vahel, mida on varem teinud ka arheoloogid.

TÜ filosoofiateaduskonnas on 1990. aastatel eesti ja soomeugri filoloogia erialalt kaitstud neli etnomusikoloogia-alast magistriväitekirja, mille autoriks on Triinu Ojamaa (nganassaani muusikalisest folkloorist), Taive Särg (Karksi kihelkonna lauluvarest), Anu Vissel (eesti karjaselauludest) ja Vaike Sarv (setu itkutraditsioonist).

Tallinna Pedagoogikaülikoolis on möödunud aastakümnel kaitstud kaks magistriväitekirja muusikateraapia alalt, neist üks (Alice Pehk, 1997) muusikateaduse ja teine (Eha Rüütel, 1998) psühholoogia õppekava põhjal. Kultuuriajaloo alalt on samas 1995. aastal kaitsnud magistriväitekirja Tiina Selke teemal "Vaimulik laul usuõpetuses ja Eesti koolielus 1918–40".

1996. aastal loodi TÜ filosoofiateaduskonna kunstide osakonna koosseisus muusikateaduse ja muusikapsühholoogia õppetool ning samal aastal valiti selle õppetooli professoriks Jaan Ross. Tegemist on mõneti *ad hoc*-iseloomu kandva professuuriga, millega praegu ei kaasne iseseisvate muusikateaduse-alaste õppekavade täitmist Tartus. Küll on õppetooli tegevusel ette valmistatud TÜ üliõpilastele pakutavaid valikainete kursusi. Seda on hõlbustanud EMA ja TÜ vahel 1997. aastal sõlmitud koostööleping, mille järgi EMA Tartu filiaalis õpetatavad muusikalised distsipliinid on kättesaadavad ka TÜ üliõpilastele. 1997. aastal tegutses TÜ vabade kunstide kutsutud professorina helilooja Veljo Tormis, kes pidas Tartus sarja loenguid, mis käsitlesid tema kujunemist heliloojaks ning ta loomingu taustu. Nende loengute põhjal on TÜ kirjastuses ettevalmistamisel Veljo Tormise ja Urve Lippuse koostatud raamat pealkirjaga "Lauldud sõna".

1990. aastate alguseni täitis Eesti muusikateadlaste kutseühingu funktsiooni Heliloojate Liidu muusikateaduse sektsioon. Alates 1992. aastast tegutseb Eestis Muusikateaduse Selts (EMTS), kuhu tänaseks on üle kandunud ka Heliloojate Liidu muusikateaduse sektsiooni tegevus. EMTS annab vähemalt kord aastas välja infolehte ning on igal aastal korraldanud kaks ettekandekoosolekut, nn Leichtereri päeva sügisel Tallinnas ning väljasõiduistungi kevadeti Tartus. Tuntud muusikateadlaste kõrval on neil ettekannetega esinenud ka Eesti Muusikaakadeemia, Tartu ülikooli ja Tallinna Pedagoogikaülikooli üliõpilased. EMTS on tähtsaks pidanud sidemete loomist ja säilitamist (humanitaar)teaduslike ring-

kondadega muusikateadusest väljaspool, mistõttu selts on avatud olnud ka neile, kes pole muusikateadlased.

Märksa korrastatumaks on 1990. aastatel Eestis muutunud muusikateadusliku uurimistöo finantseerimine. Alates 1994. aastast jagab Eesti Teadusfondi humanitaarteaduste ekspertkomisjon regulaarselt muusikateaduslikke (ja ka etnomusikoloogia-alaseid) uurimistoetusi, millega on muu hulgas ülal peetud muusikaajaloo töörühma tegevust Eesti Keele Instituudi (EKI), endise Keele ja Kirjanduse Instituudi juures. Alates 1998. aastast sihtfinantseerib haridusministeerium EMA juures tehtavat mitmeaastast uurimistööd teemal "Muusika Eestis ja selle uurimise meetodid". Mõnikord on akadeemilise muusikateadusega haakuvaid pisemaid projekte finantseerinud Eesti Kultuurkapital. Eesti muusikateadlastel on õnnestunud hankida ka rahvusvaheliselt kõrgelt hinnatud stipendiume. 1992. aastal viibis Fulbrighti stipendiumi toel viis kuud USAs (Ohio) Jaan Ross, 1992./1993. õppeaastal Melloni stipendiumi toel üheksa kuud Pennsylvanias Urve Lippus ning 1999. aasta lõpul jällegi Fulbrighti stipendiumi toel Texasas Margus ja Žanna Pärtlas.

Eesti muusikateaduslikest trükistest on kesksel kohal EMA ja EKI vahendusel ilmuv sari pealkirjaga "Eesti muusikaloo toimetised", millest on ilmunud viis väljaannet: 1995. aastal Tallinnas toimunud rahvusvahelise seminari ettekannete kogumik *Music History Writing and National Culture* (Lippus 1995b), Kristel Pappeli ja Heidi Heinmaa magistritöödele toetuvad raamatud (Pappel 1996; Heinmaa 1999), Virve Lippuse varem Leningradis kaitstud kandidaadiväitekirjal põhinev raamat *Eesti pianistliku kultuuri kujunemine* (Virve Lippus 1997) ning artiklite kogumik *Valgeid laike eesti muusikaloost* (Lippus 2000). Edasi nimetaksin "Ilmamaa" kirjastamisel "Eesti mõtteloo" sarjas ilmunud kolme muusikaalast teost: Rudolf Tobiase *In puncto musicorum* (koostanud Vardo Rumessen, 1995), Karl Leichter *Keset muusikat* (koostanud Maris Kirme, 1997) ning Rein Laulu *Sissevaateid muusikasse* (koostanud Margus Pärtlas, 1999). Äsja ilmus trükist Mart Humala toimetatud kogumik *Töid muusikateooria alalt I* (Humal 2000).

Kuigi eespool esitatud definitsioonist lähtudes ei peaks akadeemilisest muusikateadusest rääkides käsitlema õpikuid, on meie

muusikateadusliku kirjavara nappusest johtuvalt mõne 1990. aastatel ilmunud õperaamatu mõju olnud sedavõrd suur, et tundub võimatu neid kõrvale jätta. Peame silmas Toomas Siitani *Õhtumaade muusikaloo* I osa (Siitan 1998a), mille tiitellehe pöördel kinnitab haridusministeerium, et õpik vastab õppekavale (usutavasti peetakse silmas üldhariduskoolide õppekavasid). See raamat katab ajavahemikku aegade algusest kuni Viini klassikute Joseph Haydni, Wolfgang Amadeus Mozarti ning Ludwig van Beethoveni elu ja loominguni. Peame samuti silmas kaht professor Hugo Lepnurme õpikut, *Oreli ja orelimuusika ajaloost* (1994) ning *Peatükke kultusmuusika ajaloost* (1999).

Eestis ilmuvad etnomusikoloogia-alased trükised on põhiasas koondatud EKM ja EKI koostöös ilmuvasse sarja "Ars Musicae Popularis", mis avaldab nii rahvamuusika allikpublikatsioone kui ka muusikalise folkloristika alase uurimistöö tulemusi. Selles sarjas on 1990. aastatel lõppenud Anu Visseli neljaköitelise *Eesti karjaselaulude väljaandmine* (Vissel 1982–1992). Heikki Silvetilt on ilmunud *Ob-Ugri Instrumental Music* I osa (1991), mis sisaldab handi viise, ning Maarja Kasemalt ja Vaike Sarvelt *Setu hällitused* (1999). Jakob Hurda algatatud "Vana Kandle" sarjast on möödunud aastakümnel ilmunud Kihnu köite I osa, mis sisaldab pulmalaule (Kõiva, Rüütel 1997), ning Jõhvi ja Iisaku köide (Tedere 1999). On avaldatud ka autentset rahvamuusikat helikandjatel, mille hulgast väärub märkimist eelkõige eesti rahvalaulude antoloogia *Suu laulab, süda mureteeb* laserplaadil (Rüütel 1994b). Läänemeresoome regilaulu akustikat ja meetrikat käsitlevaid töid on ilmunud Ilse Lehiste ning Jaan Rossi ühistööna põhiliselt ingliskeelsetes väljaannetes (nt Ross, Lehiste 1994, 1998).

Muusikateaduslik ajakiri Eestis seni puudub (ja meie rahvaarvu silmas pidades oleks selle asutamine ilmselt utoopiline), kuid universaalne *Teater. Muusika. Kino* on publitsistika ja kriitika kõrval mõnikord (1990. aastate esimesel poolel vähem, teisel poolel rohkem) avaldanud ka akadeemilise iseloomuga artikleid. Nende hulgast tahaksime esile tõsta ärkamisaja-eelse Eesti muusikaajaloo käsitlusi Toomas Siitani (1990, 1994, 1999) ning Tiina Öuna (1996, 1997, 1999) sulest, milles vaadeldakse mitme Eestist pärit või siin tegutsenud muusiku, nagu Tallinna Olevis-te kiriku organisti Johann August Hageni (1786–1877), helilooja

Johann Valentin Mederi (1649–1719) ja lauljatar Gertrud Elisabeth Mara (1749–1833) elu ja tegevusega seotud küsimusi või publitseeritakse mõne olulisema arhiivileiuga (Wolfgang Amadeus Mozarti autograaf, Eesti suurim katolikuaegne noodiraamat) seotud uurimistöö tulemusi. Eesti ja Soome muusikasuhete käsitlesi (Sibeliuse seosed Eestiga, laulupidude kajastusi Soome ajakirjanduses, Soome koorimuusika retseptioonist Eestis jm) on *Teater. Muusika. Kinos* avaldanud Maris Kirme-Männik (1990, 1994, 1998, 1999). Mart Humal (1990, 1995a, 1995b) ja Vardo Rumessen (1995, 1997) on käsitlenud Eduard Oja, Mart Saare, Eduard Tubina ja Artur Kapi loomingut, Merike Vaitmaa tänapäeva eesti muusikat, eriti Arvo Pärdi teoseid (1991), Valter Ojakäär aga eesti levimuusika ajalugu (1994–1996). Vaike Sarve uurimisobjektiks on setu rahvamuusika, peamiselt itkutraditsioon (nt Sarv 1997a, 1997b, 1999a, 1999b); selle töö tulemusi on jõudnud ka välismaistesse väljaannetesse (Sarv 1998).

Üksikuid publikatioone leidub *Teater. Muusika. Kinos* ka välismaal tegutsevate muusikateadlaste sulest, kelle professionaalsed huvid on ühel või teisel viisil olnud seotud Eestiga. Läti muusikateadlane Arnolds Klotinš (1992) on vaadelnud Riia tuntud muusiku Johann Gottfried Müheli (1728–1788) tegevust. Fabian Dahlström, koos Erkki Salmenhaaraga soome muusika ajaloo esimese, 1850. aastaga lõppeva köite autor, on kirjutanud (1994) varasematest Eesti ja Soome muusika-alastest kontaktidest. Outi Jyrhämä (1991) on omavahel võrrelnud üht Jean Sibeliuse ning üht Rudolf Tobiase teost. USA päritolu uurijaid Steven Piersonit ja Vance Wolvertoni on kulturooloogilisest küljest huvitanud eesti muusikatradsioon tervikuna. Wolverton (1998) võrdleb koorilauluharrastust Eestis ja Ameerika Ühendriikides ning Pierson (1998) on keskendunud eesti muusikakultuuri arengu küsimustele, püüdes muu hulgas määratleda laulupidu kui “püha üritust” Mircea Eliade mõistes ning kui kultuurilist metafoori.

Eesti muusikateaduse rahvusvahelisele tutvustamisele on kaasa aidanud mitme välismaal kirjastatava ajakirja Eestile pühendatud erinumbrid, mis ilmusid 1990. aastate alguses, s.t vahetult pärast Eesti taasiseseisvumist: ajakirja *Musiikkitiede* 1991. aasta 2. number sisaldab Leo Normeti, Jaan Rossi, Ingrid Rüütli ja Merike Vaitmaa artikleid; ajakirja *Synteesi* 1991. aasta 4. numb-

ris ilmusid Leo Normeti, Jaan Rossi ja Toomas Siitani artiklid; ajakirja *Gramophone* erinumber 1996. aastal "Gramophone Explorations 1" (Gramophone Publications Ltd., Middlesex, GB) sisaldab Mimi Daitzi, Urve Lippuse ja Vardo Rumesseni artikleid eesti muusikast. Samuti võiks mainida sarja "Studia Musicologica Universitatis Helsingiensis" 6. raamatut pealkirjaga *Balticum — a Coherent Musical Landscape in 16th and 18th Centuries* (koostaja Irma Vierimaa, 1994), milles avaldati Tallinnas toimunud muusikaajaloo konverentsi ettekanded.

Mis tahes elujõulise teadusliku kogukonna aktiivsuse lahutamatuks koostisosaks on eri vormis ettekandekoosolekute pidamine. Kui rääkida rahvusvahelistest teadusüritustest, siis totalitaarse režiimi ajajärgust on meile üle kandunud Balti muusikateaduslike konverentside traditsioon. Balti muusikateaduslikke konverentse on peetud 1967. aastast igal aastal vaheldumisi Eestis, Lätis ja Leedus (vt Lippus 1999). Selle traditsiooni jätkamine muutunud oludes on tekitanud tõsiseid küsitavusi, kuid seni pole Balti muusikateaduslikud konverentsid lakanud ning Tallinnas on need toimunud iga kolme aasta tagant (1990, 1993, 1996, 1999). Lisaks sellele on EMA muusikateaduse osakonna korraldusel Tallinnas peetud kaks muusikateoreetilist (1996 ja 1998, pealkirjaga "Heliteos kui probleem") ning kolm muusikaajaloo probleemidele pühendatud (1992, 1995 ja 1997) rahvusvahelist konverentsi või seminari. Mõlema muusikateoreetilise konverentsi ettekanded on avaldatud trükis (Humal 1997, 1999) nagu esimese muusikaajaloo-probleemide seminari ettekandedki (Lippus 1995b).

Vabamad ideoloogilised ja majanduslikud olud on Eesti muusikateadlastel võimaldanud hakata osa võtma oma ala võtmekonverentsidest kogu maailmas. 1995. aastal sõitsid prestiižika *American Musicological Society* aastakoosolekule New Yorki Urve Lippus ja Toomas Siitan, kes esinesid seal ka ettekannetega. Jaan Ross on teinud ettekandeid muusikataju ja muusikatunnetuse konverentsidel (ICMPC, *International Conference on Music Perception and Cognition*) Los Angeleses (1992), Liège'is (1994, koos Urve Lippusega) ja Montrealis (1996). Toomas Siitan kuulub 1993. aastast Rahvusvahelise Hümnoloogiaühingu (*Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie*) juhatusse ning on osa

võtnud selle ühingu konverentsidest, sealhulgas pidanud plenaar-ettekande 1993. aastal toimunud Järvenpää konverentsil Soomes. Eesti-sisestel muusikateaduslikel ettekandekoosolekutel on esmaklassiliste ettekannetega viimastel aastatel esinenud Mart Humal. Nimetaksime siinkohal tema ettekandeid "Rondo Beethoveni *Sonaadist op. 53* — peateema ja selle järelmid" professor Rein Lauulu juubelikonverentsil Tallinnas 20. märtsil 1999 ning "Mart Saar ja saksa kõrgromantism" Leichtereri päeval Tallinnas 16. oktoobril 1999. a. Viimases ettekandes osutas Mart Humal Saare poolt viimase loomingus parafrasi- ja tsitaaditehnika kasutamisele saksa kõrgromantismi esindajate Johannes Brahmsi ja Richard Wagneri eeskujul, mis küsimuse olulisust arvestades pole kindlasti relevantne probleem mitte ainult muusikateooria, vaid ka muusikaajaloo seisukohast. Nimetatud ettekannete alusel on hiljuti valminud asjakohased artiklid (Humal 2000).

Eesti muusikateadlaste välissidemetele tuginedes võiksime rääkida oma muusikateaduse rahvusvahelisest tugistruktuurist, mille roll peamiselt sünnest majanduslikust kitsikusest, aga ka teistest teguritest johtuvalt on ajuti olnud vägagi märkimisväärne. Igati mõistetavatel ja hõimurahvuslusel rajanevatel põhjustel nimetagem siinkohal esimesena Soome ülikoolide muusikateaduslikke osakondi. Helsingi Ülikooli muusikateaduse osakonna professoritena tegutsevad praegu Eero Tarasti ja Erkki Salmenhaara. Eero Tarasti sidemed Eestiga lähevad tagasi 1980. aastate algusse ning loodetavasti suudab tema hiljutine valimine EMA audoktoriks osaltki väljendada tänu ja tunnustust kõigi nende jõupingutuste eest, mida ta 20 aasta jooksul on teinud ka eesti muusikateaduse arendamiseks. (E. Tarasti kitsam eriala on semiootika ning ilmselt on ta Eesti-huvi mingil määral motiveerinud Juri Lotmani ja tema koolkonna tegevus Tartu Ülikoolis.) Tampere Ülikoolis on pikka aega tegutsenud etnomusikoloogia professorina Timo Leisiö, kellel on Eestis suhted kujunenud eeskätt rahvamuusikauurijatega (muuseas kirjutab Tampere Ülikooli juures doktoriväitekirja Vaike Sarv). *Åbo Akademi*st emeriteerus mõni aasta tagasi muusikateaduse professorina tegutsenud Fabian Dahlström, kes tunnustatud Sibeliuse-uurijana on andnud väärtuslikke impulsse ka Eesti muusikaajaloolastele. Temalt on professori funktsioonid praegu üle võtnud Pirkko Moisala. Turu Ülikoolis tegutseb muu-

sikateaduse professorina helilooja Mikko Heiniö, Sibeliuse Akadeemias Helsingis Veijo Murtomäki ja Matti Huttunen. Viimastel aastatel on huvi Eesti-sidemete arendamise vastu üles näidanud Jyväskylä Ülikooli muusikateaduse osakond, kus professoriks on valitud Matti Vainio.

Moskva Konservatooriumis kaitses 1990. aastal doktoriväitekirja "Motiivi loogilised funktsioonid arenguprotsessis" ning valiti seejärel Peterburi Konservatooriumi professoriks Eesti päritolu Rein Laul, kelle sidemed kodumaaga on säilinud tänaseni ja isegi tihenenud. R. Laul on pidanud loenguid Eesti Muusikaakadeemias ning osa võtnud kahest muusikateooria konverentsist "Heliteos kui probleem" 1996. ja 1998. aastal. 1999. aasta märtsikuus tähistasid EMA ja EMTS tema 60. juubelit muusikaanalüüsile keskendunud ettekandekoosolekuga. Rein Laulu juures kraadiõppes on Peterburis õppinud kolm meie muusikateadlast, Mart Humal, Andres Pung ja Margus Pärtlas.

Eesti muusikateoretikuil on kujunenud head kontaktid ka USAs elava, kaua aega Connecticuti Ülikoolis õpetanud Avo Sõmeriga. Tema on oma kodumaal elavaid kolleege aidanud uusima ingliskeelse kirjanduse hankimisel ning on ka isiklikult Eesti Muusikaakadeemiat külastanud, pidades siin loengu 1996. aastal ning esinedes ettekandega muusikateooria konverentsil 1998. aastal.

Mõneti võrreldav Eero Tarasti osaga eesti muusikateaduses 1980. aastatel on olnud Lundi Ülikooli emeritprofessori Folke Bohlini roll samas valdkonnas 1990. aastatel. Selle tunnustamiseks on Folke Bohlin valitud Eesti Muusikateaduse Seltsi esimeseks auliikmeks. Protestantliku kirikumuusika spetsialistina on tema töödele olnud võimalik tugineda paljude eesti muusika ajaloo uurimisega seotud küsimuste puhul. Folke Bohlin on Toomas Siitani poolelioleva doktoriväitekirja juhendaja.

Eesti muusikateadlastele üllatusena otsustas 1994. aastal oma vaba semestri veeta Eestis CUNY (*City University of New York City College*)'i nüüdseks emeriteerunud kaasprofessor (*associate professor*) Mimi Daitz. Põhjuseks oli tema huvi Veljo Tormise elu ja loominguga vastu ning on teada, et praegu töötab ta Tormise elu ja loomingut käsitleva monograafia kallal (vt ka Daitz 1995). Praeguseks on välismaal juba ilmunud monograafiline käsitlus

teisest eesti rahvusvaheliselt tunnustatumast tänapäeva heliloojast Arvo Pärdist (Hillier 1997).

Millised võiksid siis olla eesti muusikateaduse olulisemad saavutused 1990. aastatel? Pakuksin välja järgmise loetelu.

Esiteks, muusikaajaloo vallas üldine vabanemine rahvusromantilisest ettekujutusest, nagu algaks eesti muusikaajalugu laias laastus 19. sajandi teise poolega. Varasemate ajajärkude juurdelülitamine on palju avardanud muusikaloolaste uurimisobjekti piire, seadnud ettevalmistused eesti muusika ajaloo kirjutamiseks hoopis teistele alustele kui varem ning võimaldanud viljakate kontaktide arendamist kolleegidega välismaalt (nt Pappel 1997, 1998; Siitan 1997, 1998b). Lisaks on huviorbiiti jõudnud ka muusikaloo kirjutamise metodoloogilised probleemid.

Teiseks, paradigmaatiline mitmekesistumine muusikateaduse vallas tehtavas õppe- ja uurimistöös. Peame siin silmas näiteks Schenkeri analüüsi, muusikaakustika, tajupsühholoogia, semiootika, signaalitötluse jt meetodite aktiivset kaasahaaramist Eestis viljeldavasse muusikateaduslikku paradigmasse.

Kolmandaks, kraadiõppe käivitamine madalamas (magistriõpe) ja kõrgemas (doktoriõpe) astmes nii muusikateaduse alal Tallinnas (EMA) kui ka etnomuusikoloogia alal Tartus (eesti ja soome-ugri filoloogia õppekavade raamides TÜs). Muusikateaduslike publikatsioonisarjade olemasolu ("Eesti muusikaloo toimetised", "Ars musicae popularis") võlgneb paljuski tänu just kraadiõppe kaudu peale kasvavate nooremate uurijate tegevusele, mis iga teadusvaldkonna arengu seisukohalt on *conditio sine qua non*.

Lõpetuseks tahaksin veel esitada mõnevõrra ehk kaootilise ja kindlasti ka tugevat subjektiivsuse pitsert kandva loetelu üksik-sündmustest, mis tunduvad eesti muusikateaduse arengu seisukohalt ühel või teisel põhjusel olulised.

1994. aastal külastas Eestit ning pidas Tallinna Linnaarhiivi ruumides loengu teemal "Future tense: Music, ideology and culture" Ameerika Ühendriikide muusikateaduse *grand old man* Leonard B. Meyer. Külaskäigu ajendiks oli mõni päev varem toimunud Urve Lippuse doktoriväitekirja oponentimine Helsingi Ülikooli muusikateaduse osakonnas.

Tartu Ülikooli külaliseks on 1990. aastatel korduvalt olnud Columbia Ülikooli (New Yorgis) professor, endine TÜ õppejõud Boris Gasparov, kes on oluliste muusikateaduslike tööde autor (neid on varasematel aastatel ilmunud ka TÜ sarjas *Труды по знаковым системам*) ning kes oma tegevusega võimaldab eesti muusikateadust teataval määral siduda maailmakuulsa Tartu—Moskva semiootikakoolkonnaga.

1990. aasta suvel viibis EKI külalisena taas Eestis ja esines siin loenguga Stockholmi Kuningliku Tehnikaülikooli muusikaakustika peatselt emeriteeruv professor Johan Sundberg, kelle teaduslike huvide avarus on omamoodi fenomenaalne ning kelle maine küllaltki erinevate teadusalade esindajate seas on väga kõrge.

Kirjandus

- Dahlström, Fabian 1994. Eesti ja Soome muusikakontaktidest enne 1850. aastat. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 11, lk 28–31
- Daitz, Mimi 1995. Reflections on reflections: The music and the cultural/political context of two choral works by Veljo Tormis. — *Musical Quarterly*, Vol. 79, pp. 108–130
- Heinamaa, Heidi 1999. *Protestantlik kantoriinstitutsioon Tallinnas 16.–17. sajandil*. (Eesti muusikaloo toimetised 4.) Tallinn: Eesti Muusikaakadeemia
- Hillier, Paul 1997. *Arvo Pärt*. Oxford—New York: Oxford University Press
- Humal, Mart 1990. Lisandusi “Suurgamma stiilist”. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 1, lk 10–12
- Humal, Mart 1995a. Mart Saare “Allik” ja meetrumitasandi struktuur (Muusikalisi struktuure I). — *Teater. Muusika. Kino*, nr 2, lk 34–40
- Humal, Mart 1995b. Mart Saare “Põhjavaim” ja ambivalentset struktuurid (Muusikalisi struktuure II). — *Teater. Muusika. Kino*, nr 4, lk 44–51
- Humal, Mart, ed. 1997, 1999. *A Composition as a Problem I–II: Proceedings of a conference on music theory*. Tallinn: Eesti Muusikaakadeemia
- Humal, Mart, toim. 2000. *Töid muusikateooria alalt I*. Tallinn: Eesti Muusikaakadeemia

- Jyrhämä, Outi 1991. Kaks müütilist neidu (Tobiase "Sest ilma-
neitsist ilusast" ja Sibeliuse "Luonnotar"). — *Teater. Muusika. Kino*,
nr 7, lk 14–25
- Kasemaa, Maarja, Vaike Sarv 1999. *Setu hällitused*. (Ars mu-
sicae popularis 13.) Tallinn: EKI
- Kirme, Maris 1998. Soome koorimuusika retseptisioonist Eestis
1920.–30. aastatel. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 12, lk 29–34
- Kirme, Maris 1999. Sibeliuse "Finlandia" — eestlaste rahvusliku
identiteedi sümboleid. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 3, lk 46–50
- Klotinš, Arnolds 1992. Johann Gottfried Mützel — vana Riia
genius loci. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 4, lk 37–40
- Kõiva, Otilie, Ingrid Rütel, koost. 1997. *Kihnu regilaulud:
Pulmalaulud*. (Vana Kannel 7/1.) Tartu: EKI, EKM
- Laul, Rein 1999. *Sissevaateid muusikasse: Analüüsid ja arut-
lused*. (Eesti mõttelugu 26.) Tartu: Ilmamaa
- Leichter, Karl 1997. *Keset muusikat*. (Eesti mõttelugu 14.) Tartu:
Ilmamaa
- Lepnurm, Hugo 1994. *Oreli ja orelimuusika ajaloost*. Teine trükk.
Tallinn: Muusika
- Lepnurm, Hugo 1999. *Peatükke kultusmuusika ajaloost*. Tallinn:
Eesti Eres
- Lippus, Urve 1994. Muusikateadusest Tartus 1930. aastatel võrd-
levalt teiste lähedaste ülikoolilinnadega. — *Eesti Muusikateaduse
Seltsi Infoleht*, nr 3, lk 3–4
- Lippus, Urve 1995a. *Linear Musical Thinking: A Theory of Mus-
ical Thinking and the Runic Song Tradition of Baltic-Finnish Peo-
ples*. (Studia Musicologica Universitatis Helsinkiensis VII.) Tallinn
- Lippus, Urve, ed. 1995b. *Music History Writing and National Cul-
ture: Proceedings of a seminar, Tallinn, December 1–3, 1995*. (Eesti
muusikaloo toimetised 1.) Tallinn: EKI
- Lippus, Urve 1999. Baltic music history writing: Problems and
perspectives. — *Acta Musicologica*, Vol. 71, pp. 50–60
- Lippus, Urve, koost. 2000. *Valgeid laike eesti muusikaloo*. Tal-
linn: Eesti Muusikaakadeemia
- Lippus, Urve 1997. *Eesti pianistliku kultuuri kujunemine*. (Eesti
muusikaloo toimetised 3.) Tallinn: Eesti Muusikaakadeemia
- Männik (Kirme), Maris 1990. Jean Sibelius ja Eesti. — *Teater.
Muusika. Kino*, nr 12, lk 41–43
- Männik (Kirme), Maris 1994. Eesti laulupidudest Soome aja-
kirjanduses. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 6, lk 23–27

- O j a k ä ä r, Valter 1994–1996. Eesti levimuusika ajaloost I–VI. — *Teater. Muusika. Kino*, 1994, nr 7, lk 116–121; 1995, nr 2, lk 84–91; nr 6, lk 81–87; nr 10, lk 84–90; 1996, nr 2, lk 82–89; nr 7/8, lk 92–102
- P a p p e l, Kristel 1996. Muusikateater Tallinnas XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimesel poolel Mozartist Wagnerini. (Eesti muusikalo toimetised 2.) Tallinn: EKI
- P a p p e l, Kristel 1997. Die ersten Aufführungen von Richards Wagners Opern im Revaler/Tallinner Theater. — *Das Deutschsprachige Theater im Baltischen Raum 1630–1918*. (Schriftenreihe “Thalia Germanica”). Frankfurt am Main: Peter Lang, S. 237–242
- P a p p e l, Kristel 1998. Von der Wandertruppe zum ständigen Theater: Schwierigkeiten des Übergangs im Tallinner (Revaler) Musiktheater 1795–1809. — *Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa*. Hrsg. Helmut Loos und Eberhard Möller. (Mitteilungen der internationalen Arbeitsgemeinschaft an der Technischen Universität Chemnitz, Heft 3.) Chemnitz: Gudrun Schröder Verlag, S. 3–13
- P i e r s o n, Steven 1998. Laulsime end vabaks: Muusikaline tegevus ja selle areng Eesti kristlaste seas. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 12, lk 23–28
- P ä r t l a s, Margus 1995. *Eduard Tubina sümfooniad: Teemastik ja vorm*. Tallinn: Eesti Muusikaakadeemia
- R o s s, Jaan 1992. *Studies on Pitch, Timbre and Timing of Complex Auditory Events*. Tallinn—Turu
- R o s s, Jaan, Ilse L e h i s t e 1994. Lost prosodic oppositions: A study of contrastive duration in Estonian funeral laments. — *Language and Speech*, Vol. 37, pp. 407–424
- R o s s, Jaan, Ilse L e h i s t e 1998. Timing in Estonian folk songs as interaction between speech prosody, meter, and musical rhythm. — *Music Perception*, Vol. 15, pp. 319–333
- R u m e s s e n, Vardo 1995. Eduard Tubina klaverilooming I–II. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 6, lk 65–72, nr 8/9, lk 87–93
- R u m e s s e n, Vardo 1997. Artur Kapi oratooriumi “Hiiob” saamisloost. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 8/9, lk 71–78
- R ü ü t e l 1994a = Рюйтел Ингрид. *Исторические пласты эстонской народной песни в контексте этнических отношений*. (Ars Musicae Popularis 12.) Tallinn: EKI
- R ü ü t e l, Ingrid 1994b. *Suu laulab, süda muretseb: Valimik eesti rahvalaule*. Tallinn: Forte (laserplaat)
- S a r v, Vaike 1997a. Setu itkupulmad. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 7, lk 55–66

- Sarv, Vaike 1997b. Setu itkuviisi analüüs interaktiivsete struktureerimise meetoditega I–II. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 8/9, lk 87–92, nr 11, lk 63–70
- Sarv, Vaike 1998. Historical changes in the melodic structure of Setu laments. — *Finnish Yearbook of Ethnomusicology 1998*. (Special Issue: Conference Proceedings of the European Seminar in Ethnomusicology 1997.) Helsinki: Suomen etnomusikologinen seura, s. 138–151
- Sarv, Vaike 1999a. Itkud üleminekurituaalis. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 5, lk 46–49
- Sarv, Vaike 1999b. Itkud kontserdilaval. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 12, lk 68–76
- Siitan, Toomas 1990. Johann Valentin Meder. Matteuse passioon. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 12, lk 63–67
- Siitan, Toomas 1994. Eesti suurimast katolikuagegsest noodiraamatust. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 2, lk 72–78
- Siitan, Toomas 1997. Codex der Preetzer Benediktinerinnen in dem Estnischen Historischen Museum zu Tallinn. — *Svensk tidskrift för musikforskning 1994/95*. Göteborg, S. 119–129
- Siitan, Toomas 1998a. *Õhtumaade muusikalugu I*. Tallinn: Tallmar & Põhi, Avita
- Siitan, Toomas 1998b. Zwei konkurrierende Universal-Choralbücher für die baltischen Provinzen in der Mitte des 19. Jahrhunderts. — *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, Bd. 37. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 167–178
- Siitan, Toomas 1999. Tallinn ja saksakeelse ooperi sünd (Johann Valentin Mederi ooperist “Kindlameelne Argenia”). — *Teater. Muusika. Kino*, nr 11, lk 29–33
- Silvet, Heikki 1991. *Ob-Ugric Instrumental Music I: Hanti Melodies Played on the Lyre*. (Ars Musicae Popularis 10.) Tallinn: EKI
- Tedre, Ülo, toim. 1999. *Vana Kannel VIII: Jõhvi ja Iisaku regilaulud*. Tartu: Eesti Keele Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum
- Tobias, Rudolf 1995. *In puncto musicorum*. (Eesti mõttelugu 2.) Tartu: Ilmamaa
- Vaitmaa, Merike 1991. Arvo Pärdi vokaallooming. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 2, lk 19–27
- Vissel, Anu 1982–1992. *Eesti karjaselaulud I–IV*. (Ars musicae popularis 11 ja varasemad). Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut
- Wolverton, Vance 1998. Kahe traditsiooni võrdlus: koorilaul Ameerika Ühendriikides ja Baltikumis. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 12, lk 16–22

- Õun, Tiina 1996. Ühest Wolfgang Amadeus Mozarti autograafist Eestis. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 3, lk 23–28, 128
- Õun, Tiina 1997. Oleviste organistist Johann August Hagenist (1786–1877) ja tema pärandist I–II. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 8/9, lk 27–31, nr 12, lk 41–50
- Õun, Tiina 1999. Üks Tallinnas kustunud täht: Gertrud Elisabeth Mara (Schmeling), 23. (12.) II 1749–20. (8.) I 1833. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 4, lk 47–56, nr 7, lk 46–52

JAANA ROSS (sünd. 1957) on Tartu ülikooli muusikateaduse ja muusikapsühholoogia professor. Ta kaitses kunstiteaduste kandidaadi kraadi 1988. a Vilniuses ning psühholoogiadoktori kraadi 1992. a Turus. Oli 1994–1999 ka Eesti Muusikaakadeemia professor. *Akadeemias* on ilmunud artiklid “Helilooja ja kuulaja erinevast suhtest muusikateosesse” (nr 6, 1990, lk 1149–1157) ja “Theodor Adornost ja tema *Moodsa muusika filosoofiast*” (nr 6, 1993, lk 1166–1177) ning A.-R. Terepingi, E. Tulvingu ja M. Pärtlase raamatute arvustused (nr 3, 1989, lk 625–628; nr 8, 1994, lk 1746–1748; nr 1, 1996, lk 190–191).

ARVUSTUS

KAIA LEHARI — KESKKONNA ESTEETIKAST

Kaia Lehari. *Ruum, keskkond, koht.* (Eesti Kunstiakadeemia toimetised. Nr. 5.) Tallinn, 1997. 92 lk.

Eesti Kunstiakadeemia toimetistesarja viies köide erineb oluliselt eelmistest. Toimetiste kolm esimest numbrit olid artiklite kogumikud, mis ühtede kaante vahele sattunud sel lihtsal põhjusel, et kõigi nende autoriteks olid akadeemia õppejõud. (Akadeemia ise kandis siis küll veel teisi nimesid.) Neljandas numbris publitseeriti kahe 1994. ja 1995. aastal toimunud konverentsi "Muutumisi kunstis ja selle mõistmises" materjalid. Selles võiks näha juba monotemaatilisel organiseeritud kogumiku katset — kui mitte teema ise poleks nii mitmetähenduslik. Ja viimaks, viies number viis ellu arengusuuna, mis seni ähmaselt aimatav oli olnud, — see number toob meieni Kaia Lehari raamatu *Ruum, keskkond, koht*. Lisaks, et see on ka toimetiste esimene köide, millel on kindel akadeemiline adressaat: raamat on mõeldud eelkõige üliõpilastele ja magistrantidele, ehkki on kasulik kõigile, kelle huvid ühel või teisel viisil puudutavad ruumilise keskkonna probleemistikku. Muide piisab ka huvist olukorra vastu tänapäeva esteetika, et seda raamatut tähelepanelikult lugeda. Niisugust laadi lugejate hulka kuulub ka siinse vastukaja autor, kes keskkonnaestetikaga pole kunagi eraldi tegelnud. Käesolevaid ridu ei tule võtta niivõrd eksperthinnanguna, kui võrd muljeile vastuvõtliku lugeja arutlustena, kes on pädev pigem naabervaldkonnades.

Raamat koosneb kolmest iseseisvast, kuid omavahel seotud osast — esseedest, mis on üles ehitatud ühel ja samal põhimõttel. Autor kirjeldab olukorda, mis viimastel aastakümnetel on kujunenud ühes võrdlemisi noores teadmistevaldkonnas ja selle rakendustes — see pole traktaat, vaid navigatsioonikaart, mis aitab orienteeruda ruumiteooria ruumides. Teisisõnu, raamat kuulub referatiivsesse žanri. Ma arvan, et niisugune — ja ainult niisugune — saabki tänapäeval olla aus õppevahend mis tahes humanitaarteooria valdkonnas, kui just autor ei pretendeeri saama uueks Hegeliks. Esteetika on see, mida on mõelnud ja mõtlevad esteetiliste probleemide üle mõtlevad inimesed. Ideede, filosoofiliste aluste, metodoloogiliste strateegiate mitmehäälsus sunnib meile peale

refereeriva pluralismi — eriti õppevahendite žanris. Siin oleme mõistetud sekundaarsusse. See muide ei tähenda, et oleksime mõistetud isikupäratusse.

Kaia Lehari on täitnud suure ja raske teadusliku ülesande. Hoolimata probleemistiku näivast noorusest (mida rõhutades on ka liialdatud), võib keskkonna-alasest kirjandusest moodustada soliidse raamatukogu, pealegi saavad siin omavahel kokku eri distsipliinid: geograafia, ökoloogia, arheoloogia, etnograafia (ehk kultuuriantropoloogia), bioloogia, kosmoloogia, kulturoloogia, ajalooteadus, sotsiaal- ja isikupsühholoogia, kunstiteadus, arhitektuuriteooria (või “arhitektuuriesteetika”), disainiteooria, üldine esteetika, filosoofia ning kaudsel ka eetika, bioloogia, tehnoloogia, poliitika, religioon, feminism, postmodernism ja kõige lõpuks nende ristumisel tekkinud hübriidid (näiteks “kultuurigeograafia” — vt Shurmer-Smith, Hannam 1994). Juba ainuüksi soovituslik (ja seega valikuline) raamatunimestik keskkonnaeetikast, mis mulle silma alla sattus, sisaldas üle poolteisesaja nimetuse. Tõsi küll, *Environmental thought*’i maailmas on keskkonnaeetikal tagasihoidlik koht — selles veendumaks piisab, kui lehitseda erialaajakirjandust, näiteks kvartalikirja *Environmental Values* või *Worldviews: Environment, Culture, Religion*. Seda suuremat pädevust ja valikuoskust on vaja, et nii mahuka materjaliga toime tulla, rühmitada põhiideed, näidata nende metodoloogilisi ja filosoofilisi aluseid (juhuil kui need olemas on) ning tuvastada, millised tööd on kõige esindavamad — ja seetõttu lähemat käsitlust väärivad.

Kui refereerida, siis refereerida. Kaia Lehari annab sõna oma õpetatud kolleegidele ja lubab juba kohe raamatu alguses, et ise väitlusse ei sekku: “Olen püüdnud hoiduda häirivast sekkumisest teoreetilisse vaidlusesse. Autori seisukoht peaks peegelduma ennekõike teoreetiliste “tegelaste” valikus ning kontseptsioonide “lavastuses”” (lk 7). Bahtinlikust dialoogipõhimõttest on kinni peetud, täpselt ja peensusteni kirja pandud polüfoonia võimaldab jälgida põhihääle vahelist dünaamilist seost. Muide ideededraama instseneerija peab arvestama, et tema tegelaskujud pole mitte fiktiivsed tegelased ega näitlejad, vaid autorid, ja seetõttu kalduvad end isemeelselt ülal pidama. Just seepärast ei järgi lavastaja alati enesele seatud reegleid; aeg-ajalt ilmub ta kulisside tagant välja ja hakkab toimuvat valjuhääli kommenteerima. Tuleb tunnistada, et tavaliselt ilmub autor-lavastaja lagedale siis, kui selleks on äärmine hädavajadus. Peamiselt räägivad raamatus siiski teised isikud.

See aga muide teeb arvustaja ülesande väga keeruliseks ja osalt kõrvutatavaks autori enese saatusega — tahes-tahtmata riskib ta sellega, et võib saalist lavale sattuda. Ent asugem asja juurde.

Raamatu esimese osa — “Ruum” — avab peatükk “Kord ja kaos”. See sisaldab lühikese ajaloolise ülevaate korra- ja kaoseideede omavahelistest seostest eri maailmapiltides, alates mütolooilisest. Selline sissejuhatus on siinse problemaatika puhul loomulik, sest ratsionaalne korrapärastatus ja orgaaniline spontaansus ongi need kaks poolust, mille vahel võnguvad asustatava ruumi kujundamise kontseptsioonid ja praktikad. Tahaks teha vaid ühe märkuse: hinnanguliselt on opositsioon kaos—kord peaaegu kogu ajaloo jooksul olnud ebavõrdne; maailma loomise samastavad etioloogilised müüdid, nagu tõendab komparativistika, korra, kosmose loomisega, jagusaamisega kaosest, kusjuures viimane kangastub “mittevormina”, surma, mitteolemise või anti-olemise sünonüümina, ja nii on see olnud juba ammu enne monoteismi teket; seepärast eelneb Vana-Egiptuse jumalate eneste ilmumisele Nun, antiiksele korrale — Okeanos, nii nagu veed, mille kohal lehvib Jumala vaim, eelnevad juudi-kristlikule kosmosele, ülemaailmne veeuputus aga tähendab kaose (kontrollitavat) tagasitulekut. Isegi romantilist tunnet ratsionaalsele mõttele eelistades ei peetud silmas kaost, vaid üksnes korrastatuse eriliiki.

Ühes sellega tärkas juba mütoloožilises teadvuses mõte kaose signifikantsusest — see arusaam leiab vastukaja maailma ülesehituse uusimais kontseptsioonides, millest on juttu raamatu esimese osa teises peatükis “Ruumi mõiste matemaatikas, füüsikas ja filosoofias”. See on loogiliselt hädavajalik, kompaktne ja kõitev tekst, mis teeb lugeja tuttavaks tänapäevaste, küllaltki keerukate ja abstraktsete teaduslike ruumikäsituste üldise tuumaga. Aga kuna meie olemasolu — kui inimolemine — leiab aset maapealse ilmas, tuleb edaspidi naasta kolmemõõtmelisse ruumi. Ja seal, võib-olla just selle pärast, et see ruum on inimlik ja inimesestatud, tekib tema mõistmisel, kirjeldamisel ja kasutamisel vajadus mõistete järele, mis pole vähem keerukad ega mitmemõõtmelised, ehkki on hoopis teist laadi. Nii esineb juba esimese osa avaleheküljel mõiste “koht” (*place*), mis kätkeb endas geomeetriliste ja inimlike mõõdete või kui soovitakse, “ruumide” ristumiskohta (selles tähenduses, nagu Juri Lotman on rääkinud “omandiruumidest” — vt Lotman 1968). “Kohale” pöörab Lehari oma raamatus erilist tähelepanu.

Üks “koha” inimlikke mõõtteid on kunstiline mõõde; seepärast pühendataksegi järgmised peatükid kunstilise ruumi mõistele ja selle probleemi historiograafia kunstiteaduses. Lugu kannab pealkirja “Ruumi-probleem eelmise sajandi kunstiteaduses” ning selle peategelasteks on tehtud Alois Riegl ja Heinrich Wölfflin. Tõsi küll, Wölfflini ideed said lõpliku sõnastuse 20. sajandil, kuid et seegi sajand oli raamatut kirjutades saamas eelmiseks, pole sellest suurt häda. Muidugi tasunuks seda üle-

vaadet täiendada mõnede 20. sajandi võtmetöödega, millel on olnud tähtis osa probleemi arutamisel, näiteks Panofsky käsitlusega "Perspektiiv kui "sümboolne vorm"" (Panofsky 1927), mis nägi ilmavalgust peatselt pärast Wölfflini *Grundbegriffe* ilmumist. Muide 20. sajandi erialane kirjandus, mis käsitleb ruumi plastilistes kunstides, on nii mahukas, et võiks anda ainet omaette raamatule. "Ruumi"-osa lõpeb ülevaatega ruumiprobleemist arhitektuuris. See Kaia Lehari teadustöö ammune, võiks öelda tema lähteteema keskendub seaduspäraselt modernistliku arhitektuuri klassikutele Frank Lloyd Wrightile, Le Corbusier'le, Mies van der Rohele.

Keskmine raamatu kolmest esseest — "Keskkond" — on vaieldamatult ühtlasi keskne; siin võetakse vaatluse alla "keskkonnaesthetika", mis peab teoreetiliselt määratlema selle läbilõike kogu paljukihilisest keskkonnaprobleemaatikast, mis autorit ja lugejat köidab. Esimene ja viimane esse on nii või teisiti sõltuvad ideedest, millest on kootud see eriomane esteetika. Seepärast nõuab teine esse erilist tähelepanu.

Raamatus on vaadeldud kaht suunda: "institutsionaalset" (mille taga seisab analüütiline metodoloogia) ja "fenomenoloogilist" (mille taga seisab samanimeline metodoloogia). Asjade tegelik seis õigustab niisugust valikut täiesti. Küsimus on selles, kui perspektiivikas on see asjade seis ise.

Katse rajada mis tahes spetsiaalset esteetikat peab tuginema olemasolevale üldise esteetika süsteemile (või süsteemidele, ühele neist süsteemidest). Ses mõttes pole meie aeg just kõige tänuväärsem: on teada, et "kõrgesteetika" ajastu on kas veel ees või siis — mis on tõenäolisem — juba möödas. Ainult mitte praegu, ainult mitte praegu. . . Sellele asjaolule pööravad Lehari ja tema tegelased otseselt või kaudselt lugeja tähelepanu 25. lk-st peale.

Esimene probleem on selles, kuidas saavutada üksmeelt esteetilise teadmise aine ja olemuse suhtes. Kõige üldisemalt öeldes tähendab see küsimust: millega esteetika õigupoolest tegeleb — kas kauniga või kunstiga? Ka peenemad väljendid, kus aegunud "kauni"-mõiste on asendatud "esteetilisega" (esteetiline suhe, esteetiliselt omadused, esteetiliselt väärtused jt), ei kaota seda painavat dihhotoomiat, kui just mitte kujutleda, et "esteetiline" ja "kunstiline" on sünonüümid. Viimase hüpoteesi lükkab enamik tervemõistuslike teoreetikuid tagasi, k.a. Kaia Lehari ise (lk 31).

Klassikaline esteetika tuli üldiselt oma aine kahestumisega toime, eeldades, et kauni kandjaks ja allikaks kunstis on loodus. Kus on kaunis täiuslikum ja kaunim — kas looduses, mis oma stiihilises loominguks jääb kauni allikaks, või kunstis, mis võib olla korraldatud sihi- ja sea-

duspäraselt ning seetõttu kehastab kauni kogu täiust —, on ses mõttes juba teisejärguline küsimus.

Nii või teisiti, kuni kunsti peeti kauni ja sellest tuletatavate jõudude (olgu siis peamiseks või looduse kõrval sekundaarseks) ilmne misalaks, seisid keskkonnaesthetika ees helged ja piiramatud väljavaated. Loomuliku ja antropogeense ümbruse ilu voolas spektraalselt üle kunstiteoste iluks, moodustades esteetikahoone ühtse ja monoliitse vundamenti. Kuid sestpeale, kui kunst ütles lahti sugulusest kauniga, sattus esteetika äkitselt teelahkmele. Paljud suured teoreetikud nõustusid, et esteetika peab loobuma aegunud kategoriaalsest aparaadist ja muutuma üldiseks kunstiteooriaks või, positiivsemalt väljendudes — “meta-kriitikaks”. See mõiste, mida me raamatus sageli kohtame, mängib *environmental aesthetics*’i konstruktsioonides üsna tähtsat rolli.

Vahest tuleks ses seoses ühtlasi märkida, et ingliskeelses mõistetesüsteemis ei tähenda *criticism* päriselt sedasama, õigemini — ei tähenda hoopiski sedasama mis eesti kunsti- või kirjanduskriitika, saksa *Kunst-* või *Literaturkritik*, vene *hudožestvennaja* (või *literaturnaja*) *kritika*. *Criticism* tähistab teadmisi kunstist (kirjandusest jne) üldse, traditsiooniliselt hõlmab ta nende teadmiste kõiki liike ja tasandeid kuni kõige abstraktsemateni välja — niihästi aimelised kui ka kõige intellektuaalsemad ingliskeelsed teatmeteosed alustavad *criticism*’i ajalugu üksmeelselt Aristoteelse *Poeetikast* ja Pseudo-Longinose *Ülevast* (vt nt: *Princeton...* 1974: 161, vrd: *A Handbook...* 1960: 115). Üldine kunstiteooria, mis kunagi loomulikult viisil kuulus esteetika koosseisu, sai kunstis toimunud transformatsioonide mõjul tegelikult teoreetilise sõltumatuse — ja samas, arvesse võttes tema keskendumist kunstidele, omandas *metacriticism*’i staatuse. Äsja mainitud 1974. aasta Princetoni entsüklopeedias on artikkel “Metacriticism” (autoriks muide Monroe Beardsley) sattunud alles *Supplement*’i koosseisu (lk 951 jj). Niisiis kui pidada õigeaks, et tänapäeva esteetika ongi metakriitika, on keskkonnaesthetika rajamisel raske tulla toime ilma “sofismide tsemendita”.

Raamatus sisalduvate arutluste käik paistab minu oletust kinnitavat.

Võtkem analüütilise suuna autorite jälgedes omaks, et keskkonnaesthetika kujutab endast ekvivalenti üldisele esteetikale kui metakriitika (või selle alajaotust) (lk 25–27, 32 jj, viidatud on Monroe Beardsley’le, Arthur Dantole, George Dickie’le, Yrjö Sepänmaale jt-le). See tähendaks, et ta võtab enda kanda kogu selle probleemidekoorma, millega analüütiline esteetika viimastel aastakümnetel on püüdnud toime tulla.

Metakriitika kontseptsioon ise näeb ette kolmetasandilist struktuuri:

metakriitika (*metacriticism*'i) aineks on

↓

kriitika (*criticism*), mille aineks on

↓

kunst

Vastavalt sellele peaks "keskkondlikus" (*environmental*) sfääris üles ehitama struktuuri, kus:

keskkonnaesthetika aineks on

↓

kriitika, mille aineks on

↓

keskkond

Tõepoolest, Yrjö Sepänmaa töödes, mida raamatus üksikasjalikult refereeritakse, on skeemi keskmine, "kriitika" koht täidetud tegevuste kogumiga, mis peavad oma funktsiooni ja asukoha poolest struktuuris olema sellega ekvivalentsed. Y. Sepänmaa nimekirja kuuluvad: *keskkonnaseadustik, keskkond ja tervis, keskkonnakaitse ja majandamine, keskkonnakasvatuse filosoofilised alused, loodusressursside kasutamine ja säilitamine, keskkonnakunst ja keskkond kui kunst, "inetu" keskkond, tööstusdisain, keskkonnakriitika metakriitika, keskkonnaesthetika* (lk 33). Meid ei peaks segadusse ajama asjaolu, et selles loetelus on nimetatud ka *keskkonnakriitika metakriitikat* ennast, vastuolu siin pole, sest esteetika kui metakriitika ei saa olla vaba eneserefleksioonist. Veelgi enam, meid ei tohiks segada seegi, et metakriitika aineks ei ole mitte üksnes tegevused, mille objektiks on *keskkond*, vaid ka *keskkond* ise. Metakriitika kui üldine esteetika peab samuti enese tarvis — ja kriitika tarvis — määratlema, mis on "kunst". Sellele vaatamata hõivab kunst ise viimase või täpsemalt öeldes — esimese ainetasandi; kunsti ekvivalendiks "keskkondlikus" struktuuris peabki olema *keskkond*. Kuidas seda ekvivalentsust määratleda ja põhjendada, on küsimus, millest sõltub nihästi keskkonnaesthetika enese kui ka esteetika-metakriitika olemasolu.

Kunsti ja keskkonna sugulust võiks seletada sellega, et mõlemas leidub esteetiline väärtus. Kuid kunst on loobunud arusaamast, et esteetiline väärtus on tema kunstina olemasolu *conditio sine qua non*. Kunstilisus ei taha midagi teada esteetilisusest, vaid longib vabalt ringi, kus aga pähe tuleb. On selge, et kunstiteos, mis koosneb tekstist

“Kõik, millest ma ei mõelnud teisipäeval, 19. mail kell 3.39 hommikul”, ei pretendeeri esteetilisele väärtusele. Pealegi lõhnavad “esteetilised omadused” (või, jumal hoidku — “esteetiline loomus”) analüütilise lähenemisviisi vaatepunktist kangesti essentsialismi järele ega ole lähtelalusena kuidagi vastuvõetavad. See-eest leidub üks argument, mis viib need sugulusotsingud erilisse analüütilisse voolusängi. See argument näis päästerõngana esteetika enese tarvis, kui too püüdis säilitada kaunite kunstide koosluse ühtsust, mis otse ta oma silma all lagunema kippus. Toona, 1950. aastate keskel, oletas Morris Weitz, et kunstiuiversumile on võimatu kehtestada jätku piire ja et kunste seob omavahel — siin kasutas ta ära üht Wittgensteini (1953) äsja avalikustatud ideed — “perekonnasarnasus” (*family resemblance*), mis teoreetilisele formuleerimisele ei allu. Kõik kunstiliigid ja -teosed on üksteisega sarnased, kuid seda sarnasust pole võimalik defineerida, sest see on nagu sarnasus ühe pere liikmete vahel — kõik on üksteisega sarnased, aga mingil tabamatul moel. Tõepoolest, ka Kaia Leharil tuleb *family resemblance*’i korduvalt meenutada — käesolevas kontekstis peab see põhjendama kunsti ja keskkonna defineerimatut ühtsust (näiteks lk 34).

Wittgensteinilt ülevõetud perekonnasarnasuse-idee käekäik esteetika polnud kerge. Paljud autorid väljendasid kahtlust tema loogilises paikapidavuses või teoreetilises tõhususes. Juhiti tähelepanu asjaolule, et sarnasust, kui ta on perekondlik (aga muide ka igasugust muud sarnasust), tuleb ette eri seostes ja et seoseid on lõputu hulk, siis — kokkuvõttes — on kõik mingis suhtes sarnased kõigiga! On vaja välja valida relevantse sarnasuse kriteeriumid (Beardsley 1982).

Seda mõtet täpsustades tuleks öelda, et kunstiteosed tuntakse ära nende sarnasuse järgi paradigmaatiliste kunstiteostega (Khachadurian 1974). Kuid siin varitseb meid järgmine lõks: kus on esimene näidis, esimene paradigmaatiline kunstiteos, ühine esivanem, “Urkunstwerk”, millest “perekond” alguse saab? Öelda nagu Carlson (vt lk 34), et kunsti paradigmaks on kunstiklassika, tähendab anda olukorrale üksnes osaline seletus. Üldiselt on see ju kasulik kaalutlus, kuid esiteks kehtib ta ainult mingi ajaloofragmendi piires, ning teiseks — “klassika” kaanon ise on muutlik ja nõuab niisugust hulka täiendavaid koefitsiente, et kaotab suure osa oma teoreetilisest töökindlusest. Ega George Dickie asjata märkinud, et perekonnasarnasus ei seleta, kuidas ja millal kõige esimene kunstiteos kvalifitseeriti kunstiteosena (Dickie 1984). Kui aga tuleb rääkida sarnasusest kunstiteoste (mida kõiki üheskooski on nii raske defineerida) ja keskkonna vahel, läheb lugu veelgi segasemaks.

Teatavasti tegi äsjamainitud Dickie ettepaneku vabastada nõiarling nõidusest paindliku — et mitte öelda relativistliku — “institutsionaal-

se lähenemise" abil, mis on populaarne tänapäevani. Institutsionaalse lähenemisviisi puhul on keskseks mõisteks *artworld* — keerukas ja rabe konglomeraat isikuid, protseduure, institutsioone ja arvamusi, mis vastutab **artefaktidele kunstiteose staatuse andmise eest**. Oma üllatuseks leidsin Yrjö Sepänmaalt järgmise mõtte: "Põhiline sarnasus keskkonna ja kunsti vahel on see, et mõlemis on eriline institutsioon, mis reguleerib tegemist, muutmist ja vastuvõttu. Kunstis on see kunsti-maailm, keskkonnas "keskkonnamaailm"" (lk 34; kahjuks ei osutunud Sepänmaa tööd mulle kättesaadavaks ja ma toetun üksnes ümberjutustusele). Ma arvan, et nii laialivalguval argumendil puudub seletusjõud. Eelkõige ei ühti siin funktsioonid: erinevalt *kunstimaailmast* ei sätesta *keskkonnamaailm*, mis on keskkond ja mis mitte; teisisõnu — **staatuse andmine ei kuulu** tema funktsioonide hulka. Kuid sel juhul kaotab ta oma spetsiifika: on hõlbus meenutada teisi sfääre, kus vastavad institutsioonid "reguleerivad tegemist, muutmist ja vastuvõttu", näiteks poliitiline või religioosne tsensuur, riiklikud haridusstruktuurid või kõige halvemal juhul — kontsentratsioonilaagrite süsteem.

Refereerides viise, kuidas seda probleemi analüütilise traditsiooni raamides käsitletakse, näitab Kaia Lehari selgelt — niihästi mõne omaenese repliigi kui ka kokkuvõtivate märkuste kaudu —, et usaldusväärseid vastuseid keskkonnaesthetika alusküsimustele pole siin seni leitud ega ole ka teada, kas see on üldse võimalik (lk 39).

"Institutsionaalsete esteetikute" kilda on Kaia Lehari lülitanud ka T. J. Diffey, kuid tema erineb juba selle poolest, et tahab taastada alaväärsusse ja unustusse mõistetud ilumõiste õigusi. Võttes arvesse, et lõhe, mis lahutab esteetikat kui kunstiteooriat/metakriitikat ja esteetikat kui kauni filosoofiat, on ammu teoks saanud tõsiasi, annab Diffey loodusele tagasi tema rolli kauni lähteallikana ja kandjana — lootes, et sel moel põhistatud *keskkonnaesthetika* suunab omakorda kaunile (ja ülevale — lk 29) ka üldise esteetika pilgu. Kuid nii või teisiti takistab kuristik kunsti ja kauni vahel keskkonnaesthetika ja üldise esteetika ühendamist mingiks loogiliseks tervikuks.

Sellepärast pöörabki Lehari nii terast tähelepanu ökoloogilise esteetilise sellele mõtte suundumusele, mille filosoofilised alused võimaldavad *esteetilise kogemuse* mõiste abil mööda hiilida lõivumaksmisest kauni- ja kunstilise-mõiste üksteisest võõrdumisele. See on fenomenoloogiline esteetika.

Ma ei hakka raamatu seda alajaotust kommenteerima, ehkki kiusatus on suur. Kuid just siin on kohane osutada sellele delikaatsele ja läbi-mõeldud meetodile, mille Lehari on oma aine esitamiseks valinud, — sest fenomenoloogiline lähenemisviis on talle sümptaatsem kui institut-

sionaalne. Ometi on ta kaugel selle suuna juhtkujude ekstremismist ja summutab hõlpsasti fenomenoloogilise mõtte liiga suurejoonelised pursked.

Tundub, et veidi salakavalalt on teksti paigutatud Merleau-Ponty fraas, mis ei väljenda fenomenoloogilise keskkonnaesteeetika lähtepostulaati just kõige õnnestunumalt: "inimese jaoks ei oleks üldse olemas ruumi, kui tal ei oleks keha" (lk 40). Kes siis vastu vaidleb — muidugi oli Protagorasel õigus, kuid just seetõttu on olemas oht, et koos kehaga ei kaota me mitte ainult ruumi, vaid ka midagi enamat — kõik ülejäänud. . . Teiselt poolt: kui koertel poleks nende koerakeha, siis ei eksisteeriks nendegi jaoks ruumi, olgu või koeraruumi, kuid see on ruum, mille olemasolu ma ei kahtle. Jätame loomsed ruumid siiski sinnapaika, kuigi "koha" teooriale on nad nii mõneski suhtes huvipakkuvad.

Esindusnäiteks fenomenoloogilisest lähenemisviisist sellele probleemile sobib Arnold Berleant'i seisukoht, mida on tutvustatud lk 40–45. A. Berleant vastandab traditsioonilisele "sisekaemuslikule" esteetikale "tegevusliku", aktivistliku esteetika. Seetõttu on talle täiesti vastuvõetamatu ka klassikaline kantilik "huvivaba otsustuse" põhimõte — niihästi ja ennekõike looduse (keskkonna), kuid seejärel ka kunsti esteetilise kogemise puhul. Berleant'i üks otsustavaid argumente on, et tänapäeva kunst, mis on orienteeritud retsiipiendi (tahaks öelda: endise retsiipiendi) senisest hoopiski suuremale, autoriga võrdsele või seda ületavale aktiivsusele, nõuab traditsioonilise esteetikakontseptsiooni põhjalikku revideerimist (Berleant 1991). Kaudselt langeb kriitika alla ka esteetiliselt objekti terviklikkuse ja lõpetatuse, raamidega piiritletuse printsiip — Berleant'i arvates pole seda võimalik rakendada juba arhitektuurigi, liiati siis looduse puhul. Kaia Lehari teeb sel puhul täpse märkuse: ". . . ta (Kant — B. B.) ei tegelenud minu teada kunstiteose piiride küsimusega. Tema piiritles esteetilist aspekti ja eristas "puhta maitse otsustust" teistest hinnangutest" (lk 41). Väga asjakohane meeldetuletus, mis juhib tähelepanu hädavajadusele eristada objekti lõpmatu hulga omaduste ja seoste seast just nimelt esteetilise otsustuse ainet ning selle loogiliselt puhta — ideaalse — väljaliigendamise võimalusele.

Nagu Diffey, usub ka Berleant niisuguse üldise esteetika taassündi, mis põhineks kauni teoorial. Tema arvates peab keskkonnaesteeetika, millel seni on arutlusaluse esteetilise probleemistiku vallas olnud kõrvaline koht, hõivama võtmeaspekti ka kunsti teoreetilises interpretatsioonis, sest just loodus on esteetiliste kvaliteetide esmane kandja. Sellepärast vastandab ta "aktivistlikku" positsiooni teravalt sisekaemuslikule, "kontemplatiivsele" — alates suhtumisest looduse ilusse ja lõpetades kaunite kunstidega. Lehari terane ja diferentseeritud kommentaar

asetab siingi asjad omale kohale, vaidlustades ühekülgse ja seetõttu ka ühemõõtmelise kontseptsiooni äärmused (lk 42).

Sama kehtib ka hiljuti taaselustunud üleva-kategooria puhul. Berleant käsitleb seda looduse esteetilise kogemise (*experience*) mudelina ja peamise tõendina sellest, et esteetiline suhe ei saa olla puhtalt sisekaemuslik, huvivaba. Sest ülevustunde kutsuvad ju esile “ekstreemsed keskkonnad” ja inimese isiklik olemasolu lahustub loodusliku olemise ülevoolavas jõus. Olen täiesti nõus Lehari sellepühuse märkusega, mis pole küll ehk uudne, kuid see-eest õiglane: “Esteetiline rahuldus tekib üheltpoolt meie võimest haarata ja mõista intellektuaalselt loodusjõude, teiselt poolt — tänu meie positsiooni ohutusele. Esialgne valu ja hirm muutuvad naudinguks” (lk 43).

Muide, ülevast. Kõneldes üleva objektist, nimetas Kant seda “vormituks”, “igasuguste välismeelte mõõtkava ületavaks”, “kujuteldamatuks” — ja see iseloomustus on pannud aluse lootustele “kategoriate esteetika” taassünniks: “modern aesthetic is an aesthetic of the sublime”, arvab Jean-François Lyotard (1984: 81). Sealjuures uuritakse ülevat üksnes teljel “inimene—loodus”. Märkamata jääb teine suhetelg: “inimene—inimene”, kus aga ülev ilmneb vähemalt niisama mõjusjal kujul — tema esimene ja tähendusrikas element, nagu loeme juba Pseudo-Longinoselt, seisneb hingesuuruses (*Istoriija*. . . 1961: 215). Et seda sorti ülevat on eetilise kõrvalmaitse, ei muuda suurt midagi. Arvan, et mingil moel on ka Kantil üleva “looduslikus” mõõtmes eetilise alge olemas: “Otseku aiavardavate kaljudena söakalt rippuvaid, taevaalaotuse kuhjuvaid äikesepilvi, mis liginevad koos pikse ja kõuekärgatustega, vulkaane kogu nende purustavas jõus, rajutorme, mis jätavad endast maha kõrbe, vihaselt lainetavat piiritut ookeani, võimsat koske veerohkel jõel (. . .) me nimetame ülevateks, sest nad tõstavad meie hingejõud harilikust tasemest kõrgemale ja annavad meile võimaluse panna eneses tähele hoopiski erilist vastupanujõudu, mis annab meile julgust mõõta jõudu pealtnäha kõikvõimsa loodusega” (*Istoriija*. . . 1967: 71). On arusaadav, et valgustussajandi lõpu Königsbergi filosoofide ei tulnud pähegi mõte isiksuse lahustumisest looduse ürgjõududes kehastuvasse olemise tulvavette. Kuid kuidas jääb ülevate tegudega, ainuomaselt inimlike toimingutega, mis ületavad just nimelt inimlikke mõõtmeid, ja hingesuurusega, mida me nende taga avastame?

Fenomenoloogiline lähenemisviis, selle mõningaid äärmusi arvestamata, pakub terve hulga paljulubavaid ideid, mida ongi tutvustatud raamatu keskmise osa viimastes peatükkides. Just siin vaadeldakse üksikasjaliselt ja mitmekülgsest *koha* mõistet, mis uudsest ja sügavalt iseloomustab ruumi inimlikku hõivamist, asustamist ja läbielamist. Tõsi

küll, sugugi mitte kõik, mida kohast räägitakse, ei kuulu esteetika valda, teisisi ei saakski see olla, sest koha mõiste on konteinerimõiste ja ainult sellises funktsioonis ongi tal mõtet. Selles on tema seletav ja praktiline väärtus, kuid siin peitub ka mõningane oht — sagedasel ja lähemalt täpsustamata tarvitamisel võib konteinerist saada ühishaud; nii on meie endi silma all juhtumas diskursuse mõistega, mis oma kõikehõlmavuses muutub ühtviisi nii universaalseks kui samavõrra tühjaks. See ei tähenda, et poleks võimalik rajada kohaesteetikat — Lehari ülevaates on hästi jälgitud selle, lõpuks ju alles tärkava teooria jõujooni. Veel enam, autor oletab õigusega, et fenomenoloogilist lähenemisviisi ja temapoolseid keskkonna psühholoogiseerimise äärmusi võib ja peab täiendama (ja tasakaalustama) institutsionaalsega (lk 63).

Keskkonna kõige põhjanevamat struktuurset liigendust käsitletakse raamatu kolmandas, viimases osas "Linn ja maa". Pole välistatud, et asjatundja, kes on probleemistikus rohkem kodus, leiab siit ka mingeid lünki. Minu meelest teevad hästi valitud lähteallikad ja materjali selge järjestus, kus sünkroonsed kõrvutused orgaaniliselt põimuvad ajalooliste kõrvalepõigetega, selle käsitluse võluvaks ja kergesti loetavaks, mis õppevahendi puhul on niihästi väärtuslik kui ka haruldane omadus.

Kirjandus

- A Handbook to Literature*. 1960. William F. Trall, Addison Hibard (Eds.). New York: The Odyssey Press
- B e a r d s l e y, Monroe 1982. *The Aesthetic Point of View: Selected Essays*. Ithaca: Cornell University Press
- B e r l e a n t, Arnold 1991. *Art and Engagement*. Philadelphia: Temple University Press
- D i c k i e, George 1984. *The Art Circle: A Theory of Art*. New York: Haven
- Istoriija* 1961 = История эстетики: Памятники мировой эстетической мысли. Т. 1. Москва: Издательство Академии Художеств СССР
- Istoriija* 1967 = История эстетики: Памятники мировой эстетической мысли. Т. 3. Москва: Искусство
- K h a c h a d u r i a n, Haig 1974. Art: New methods, new criteria. — *The Journal of Aesthetic Education*, 8, July
- L y o t a r d, Jean-François 1984. *The Postmodern Condition: A Report of Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- L o t m a n 1968 = Юрий Лотман. Проблема художественного пространства в прозе Гоголя. — *Труды по русской и слав-*

- янской филологии; 11: Литературоведение. (Ученые записки Тартуского Государственного Университета, вып. 209.)
- P a n o f s k y , Ervin 1927. Die Perspektive als "symbolische Form". — *Vorträge der Bibliothek Warburg, 1924–1925*. Leipzig—Berlin
- P r i n c e t o n Encyclopedia of Poetry and Poetics. 1974. Alex Preminger (Ed.). Enlarged editing. Princeton (N.Y.): Princeton University Press
- S h u r m e r - S m i t h , Pamela, Kevin H a n n a m 1994. *Worlds of Desire, Realms and Power: A Cultural Geography*. London—New York—Melbourne—Auckland: Edward Arnold
- W e i t z , Morris 1956. The role of theory in aesthetics. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 15, pp. 27–35
- W i t t g e n s t e i n , Ludwig 1953. *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell

Boris Bernstein

Vene keelest tõlkinud Kajar Pruul

EDITORIAL NOTE

In the postmodern age, when the Enlightenment-based great narratives are losing their earlier converging power, more and more attention has been paid to the imaginary character of the concept of "nation". This imaginarity, however, makes it possible to treat the nation and its formation from the semiotic aspect. This presupposes regarding the nation as a certain sign system. The article by Rein Veidemann, holder of the Chair of Literary Theory at the University of Tartu, concentrates on the semiotic treatment of the Estonian nation and its formation.

From 1916 the German policy to Russia was that of liberation or separation with the aim of establishing buffer states on the areas conquered from Russia. To this end, the Foreign Nations League of Russia was formed in the same year. Its aim was to coordinate the activities of the committees of different ethnic groups that had existed separately, although depending on Germany to a greater or smaller extent. In other words, it was an umbrella organisation for such organisations of ethnic minorities of Russia who sought protection from Germany. In 1915 the Estonian Aleksander Kesküla suggested to Gisbert von Romberg, the German ambassador in Bern, that a block or association of ethnic minorities of the Russian empire should be founded. Namely Kesküla is the central character in the study by Kaido Jaanson, professor of international relations at the Faculty of Social Sciences at the University of Tartu. Kesküla's idea did not find any application, but the Foreign Nations League of Russia unexpectedly entered the arena at the 3rd congress of the Nations' Union in 1916. Aleksander Kesküla was not among the organisers of the conference; he opposed it rather. Nevertheless, he was present but refused to take the floor. Instead of that, he presented his memorandum for the minutes of the conference. Its content differed diametrically from that of the Latvians. While the Latvians agreed to remain part

of Russia (if it became democratic), then the Estonians (Kesküla) declared separation from Russia in any case. The Estonian memorandum, however, was equally hostile to both Russia and Germany. In 1918 the central bureau of the Nations' Union also published the memorandum as a separate brochure under the title "La Question Esthonienne et La Question Septentrionale" (The Question of Estonia and the Question of Nordic Countries). We publish the translation of the memorandum in addition to Kaido Jaanson's article.

In 1942 the Free Estonian Front was founded, which was the predecessor of the National Committee of the Republic of Estonia (NCRE). The NCRE was a secret organisation that fought against both Russian and German occupations and secured the continuity of the Estonian presidency and government abroad until the restoration of independence half a century later. The Free Estonian Front published its underground newspaper "Vaba Eesti" (Free Estonia). The newspaper, published in the form of a handbill, came out in about every month and a half from the autumn of 1942 to 1944. A very strong anti-nazi attitude characterised the first issues of "Vaba Eesti"; however, when the Russian troops approached Estonia an anti-Bolshevist element appeared. On the following pages we present you the reprints of the newspaper.

During Estonia's first independence period (1918–1940) literature and writers attracted constant interest of cartoonists and feuilletonists. Besides the general popularity of literature, one reason for this was the outrageous way how the literary groupings (Siuru) and authors (Visnapuu, Gailit) presented themselves. Aarne Vinkel PhD describes the cartoons and feuilletons concerning August Mäik (1900–1987). The cartoons can be classified into three categories. First, there were cartoons inspired by Mäik's books. The second theme is related to the President's decree by which the Lagle farm was awarded to the writer who had been the best at depicting rural life. In 1937 this was August Mäik. Still, the most intriguing topic for the cartoonists and feuilletonists was August Mäik's decision to go and work in an oil-shale mine. Namely, the writer had announced his intention to write a novel

about the life of oil-shale miners, and, in order to collect material, decided to work in a mine for some time.

This month marks the centenary of Urho Kaleva Kekkonen (1900–1986) who was elected Finnish president for five terms (1956, 1962, 1968, 1974, 1978). Helena Sepp, doctoral student at the University of Turku and researcher at the History Museum of Tartu University, sketches the principles of the nationalist ideology of Kekkonen's generation. She describes the beginning of Kekkonen's political career and his attitudes to Estonia until 1944. Until 1944 the most active members of Kekkonen's generation joined the Academic Karelian Society (AKS), a nationalist radical students' society. Kekkonen was its member from 1924–1932. The main aim of the AKS was securing Finnish independence under all circumstances. They perceived an acute threat from Soviet Russia; therefore they paid great attention to the questions of national defence. The AKS found a very traditional means to restore national integrity. Finnish nationalism, the Finnish language and culture were expected to unite all the people of the country regardless of their social status. Kekkonen withdrew from the AKS for two reasons: the movement also involved Swedish-speaking citizens and became more and more nonparliamentary. Kekkonen's group could not accept the illegal and violent measures of the anti-Communist *Lapua* movement. Kekkonen started his top-level career in 1936 when he was elected to the Finnish parliament. From 1937 to 1939 he was the Minister of the Interior. Having assumed the post of the minister, he sought to improve the worsened relations between Finland and Estonia. On 1 December 1937 the Finnish-Estonian cultural agreement was signed; the Finnish-Estonian Friendship Society was founded. Kekkonen was its chairman until the forced liquidation of the society in 1944. In 1943 a committee for helping Estonian refugees was founded, which began to publish its Estonian-language newspaper *Malevlane*. Fearing the restoration of Soviet occupation, a new wave of refugees arrived from Estonia in 1944, but Urho Kekkonen no more expressed his support to them as a politician or private person. In 1943–1944 he was a member of the parliamentary opposition in a warring country, half a year later, however, Minister of Justice in the government

who had had to sign a humiliating peace treaty. To follow, we publish the speech that Kekkonen delivered in the festive hall of Tartu University on 12 March 1964 during his visit to Estonia.

The month of August marked the centenary of Gilbert Ryle (1900–1976), one of the most important representatives of the sc. ordinary language philosophy. This is why we publish a lecture delivered by him in 1953, where he interprets the links between formal logic and philosophy. Ryle states that, no matter how different formal logic is from philosophy, the procedures characteristic of formal logic exercise a perceivable although modest control over the procedures characteristic of philosophy. Figuratively one might say that the philosopher is a client of the formal logician like the businessman is a client of the accountant. Nevertheless, it is obvious that fighting a battle cannot be reduced to drill, cartography to geometry and business to the balancing of accounts. Neither can dealing with philosophical problems be reduced to derivation of theorems about logical constants or application of these theorems. Voluntarily or involuntarily, the philosopher does what could be called “informal logic”, and the idea that his problems, results or methods could be formalised is as erroneous as the respective idea about a soldier, cartographer or businessman.

No matter whether the UFOs exist or not, a language game, in the Wittgensteinian meaning of the metaphor, is going on around such things. Like every language game, the UFO game has its own lexicon. Like every language game lexicon, the UFO lexicon is open to investigation and analysis. The essay by Mario Rosentau, a doctoral student at the Law Faculty of Tartu University and Faculty of Social Sciences at Helsinki University, deals as little as possible with the individual “moves”, or words and sentences, in the UFO game. His treatment is focussed on the meaning of the “pieces” and the “rules” that should lend a rational meaning to the movement of the pieces, at least for the players themselves. Rosentau’s analysis presents three major counterarguments to the hypothesis that the UFOs are manifestations of civilisations from outer space. First, none of the alleged voluntary or involuntary contacts has noticeably enriched the knowledge and skills of any individual or group of persons. Secondly, too many obvious

falsifications have been disclosed, and there are no cases that could exclude the possibility of falsification or error. Thirdly, even if the UFOs are real, i.e. they are really observed, then only a small proportion of observations describes phenomena that could not be identified by objective, normal knowledge. Most observations are interpretations of the observer's subjective and completely natural ignorance. Therefore the UFO game has reached a psychological stalemate where the fear of becoming ridiculous keeps the earnest researchers, who possess the methods, from seriously dealing with the matter even if the evidence becomes (more) obvious.

The overview by Jaan Ross, professor of musicology and music psychology, touches upon the aspects of musicology that have been of vital importance in the development of musicology in Estonia during the last decade. The author regards the following achievements as the most essential ones. First, music historians generally discarded the national romanticist view that the history of Estonian music began with the second half of the 19th century. Secondly, musicological studies became paradigmatically diversified. For example, the methods of Schenker analysis, musical acoustics, perceptual psychology, semiotics, signal processing have been actively engaged into the paradigm of Estonian musicology. Thirdly, courses leading to both master's and doctoral degrees have been introduced in musicology at the Estonian Academy of Music in Tallinn and in ethnomusicology in Tartu (curricula of Estonian and Finno-Ugric studies at the University of Tartu). Young researchers who take postgraduate courses have also contributed greatly to the publication series on musicology (*Papers on History of Estonian Music, Ars Musicae Popularis*).

In the section of book reviews art historian Boris Bernstein discusses a book by Kaia Lehari, associate professor at the Estonian Art Academy, on environmental aesthetics that was published in the Academy's transactions.

The issue ends with Part 5 of the series of articles by Tiit Henno, a researcher at Tartu University, on Estonian oral speech. The author investigates which lexical and grammatical peculiarities differentiate this variety of language from the written text, first and foremost from literary language.

Formation of the Estonian nation from the semiotic aspect

Rein Veidemann

In the postmodern age, when the Enlightenment-based great narratives are losing their earlier converging power, more and more attention has been paid to the imaginary character of the concept of "nation". This imaginarity, however, makes it possible to treat the nation and its formation from the semiotic aspect. This presupposes regarding the nation as a certain sign system. This article also concentrates on the semiotic treatment of the Estonian nation and its formation.

The first sign of the Estonians was the aestii in Tacitus' Germania in the year 98. Actually, this need not have meant the proto-Estonians or the language spoken by the tribes designated as aestii. This indefiniteness includes a very big semiotic potential. On the whole, topos preceded logos in the formation of Estonia as a sign. This means that the Estonians were named after the place. In all probability they were called the eastern people (Eistern, Osten), and until the 19th century the Estonians themselves also identified themselves through the place (maarahvas — the country people). Since the Reformation, however, the topos-based name by which the Estonians called themselves begins to be filled with lo-

gos. These were the traditional text (folklore), the Bible as the foundation of Estonian-language written culture and the language itself as the cornerstone of national discourse.

A catalyst in this process was the Baltic special regime which, rigidly differentiating between the Germans and the Estonians, supported the survival of the Estonian people and language. Christianisation, coming from Europe, engaged the Estonians twice in the sphere of a cultural explosion. In the 13th century the Estonians were included into the European cultural space as "Barbarians", in the 16th century, however as an "experiment" of the Reformation. The Baltic German text, which itself, influenced by the Enlightenment and Romanticism, suffered from great internal contradictions, was for the Estonians the code text between Europe and Estonia. As this code emphasised the equality of individuals and nations before God, the Estonians used it for constructing their own national text. Since the 17th century, "Estonia", which until then had figured as a local fiction, began to acquire a more and more a rhetorical (text-creating) character. While for the Baltic German Estophiles the discovery and study of "Estonia" as a text was an exotic social hobby, then the 1830s marked a "semiotic turn". The Estonians turned the Baltic Germans' "game of Es-

Summaries

tonia” into “Estonian life”. The emergence of the Estonian press in the mid-19th century marked the birth of Estonian-centred communication, and the publication of Kalevipoeg in 1857–61 opened the way for the sacralisation of the

“Estonian text”. By the mid-19th century, the Estonians had adopted the Germans’ fictitious Estonia as their own and, in the national awakening that followed, turned it against the Germans. This proved once again that one day even the wildest dreams can become true.

SISSEJUHATUS
SUULISESSE EESTI KEELDE

Tiit Hennoste

V
MÕNED
MITTEVERBAALSED NÄHTUSED
SUULISES KÕNES

Käesolev peatükk on vahepala kahe suure osa, sõnavara ja süntaksi vahel. Selles räägime lühidalt prosoodiast ja paralingvistilistest nähtustest ning pikemalt kolmest nähtusest: pausid, kokkuhääldamine ja venitus.

1. SUHTLUSE MITTEVERBAALNE KOMPONENT

Suulises suhtluses tuleb arvesse võtta kahte suhtluskanalit (vokaalset ehk häälelist ja mittevokaalset) ja kahte koodi (verbaalset ehk sõnalist ja mitteverbaalset).¹ Suhtlusvahendid saame jagada nendeks, mis a) kasutavad vokaalset kanalit, ja nendeks, mis kasutavad mittevokaalset kanalit, ning b) verbaalset ja mitteverbaalset koodi kasutavaks. Kolmas klassikaline jaotusviis on jagada vahendid c) keelelisteks/lingvistilisteks ja mittekeelelisteks.

Selle tulemusel saame esmalt väikese rühma verbaalseid keelelisi suhtlusvahendeid, mis võivad kasutada vokaalset või mittevokaalset kanalit. Need on sõnad, laused, häälikud, silbid ja grammatika, mis esinevad kas vokaalsena, s.t suulises suhtluses, või mittevokaalsena ehk kirjutatuna, märgikeelena või näiteks morsena. Suulise kõne sõnade erijooni käsitlesime eelmises kolmes peatükis, suulise kõne süntaksi erijooni kirjeldame järgmistes peatükkides. Vaatluse alt jäävad välja sõnast väiksemad üksused (häälikud, silbid) ja nende omadused, millega on tegelnud foneetika ja fonoloogia. Foneetikud uurivad neid tavaliselt laboris, suulise kõne korpuse põhjal pole meie teada neid nähtusi eesti keeles uuritud.²

¹Vt nt M. Saville-Troike, *The Ethnography of Communication: An Introduction*. Oxford: Blackwell, 1982, lk 143; J. Lyons, *Semantics*. Cambridge: Cambridge UP, 1977, lk 57–70.

²Vt eesti keele häälikute kohta ja häälikute kohta üldiselt: P. Ariste, *Eesti keele foneetika*. Tartu, 1968; K. Wiik, *Foneetika alused*. Tartu: Tartu ülikool, Turu ülikool, 1991; M. Hint, *Häälikutest sõnadeni*. Tallinn, 1998, eriti lk 27–77; *Estonian Prosody: Papers from a Symposium*. Toim. I. Lehiste, J. Ross. Tallinn: Institute of Estonian Language, 1997.

Ülejäänud vahendid on mitteverbaalsed. See rühm omakorda jagatakse tavaliselt kaheks selle järgi, kas tegu on vokaalse või mittevokaalse kanali kasutamisega. Vokaalsesse rühma kuuluvad mitmesugused prosoodilised ja parakeelised vahendid, teise kehakeelega seotud vahendid. Kumbki rühm omakorda on jagatav mitmel moel.

Kehakeelega seotud nähtused võib jagada näiteks viide rühma:³

- kineesika ehk liigutused (žestid, miimika ja pilk, asend, maneerid, puudutused);
- prokseemika ehk ruumikäitumine (distsants, suhtlusnurk jms);
- püsivad füüsilised karakteristikud (pikkus, lõhn, nahavärv jms);
- artefaktid (parfüüm, rõivad, prillid, soeng, ilustused jms);
- ümbrus (mööbel, ruumid jms).

Eesti kultuuri kohta pole kehakeele uurimisi peaaegu tehtud.⁴

Vokaalne rühm sisaldab nähtusi, mis jagunevad kahte rühma: sõnade ja lausete hääldamise varieerumine, ja häälelised üksused, mida ei tõlgendata sõnadena.

Esimesed on klassikaliselt jagatud kahte rühma: prosoodiaks ja parakeeleks. Nende kahe rühma piirid on eri autoritel erinevad. Prosoodia kaks kindlat komponenti on olnud rõhk (silbivaljus) ja intonatsioon (kõnemeloodia liikumine), mida on nimetatud ka keele suprasegmentaalseteks parameetriteks. Kahe rühma vahel liiguvad eri autoritel häälikute kvantiteet, pausid ja tempomuutused. Intonatsioon, rõhukasutus ja tempomuutused kokku loovad keele rütmimulje, mille poolest erinevad nii keeled omavahel kui ka konkreetset tekstirühmad (vrd jutluse rütm, argivestluse rütm või uudise ettelugemise rütm).

Prosoodia alla kuuluvad ka mitmesugused hääldusjooned, mida samuti on käsitletud eelkõige foneetika. Need on esiteks hääldusnähtused, mis tekivad seetõttu, et pidevas kõnes mõjutavad häälikud üksteist, eriti naaberhäälikuid, -silpe ja -sõnu, ning mida foneetika võtab kokku koartikulatsiooni nime alla. Neid võib jagada sõna sees ja sõnade piiridel toimuvaks koartikulatsiooniks.

Sõna sees võivad naaberhäälikud läheneda üksteisele ehk toimub assimilatsioon, aga võib toimuda ka sarnaste häälikute eristumine ehk dissimi-

³Käesolev jaotus on modifitseeritud lähtudes Mark Knappi mitteverbaalsete nähtuste liigendusest, vt J. Lehtonen, Non-verbal aspects of impromptu speech. — *Impromptu Speech: A Symposium*. Toim. N. E. Enkvist. Åbo: Åbo Akademi, 1982, lk 34–35.

⁴Vt sissejuhatust žestide uurimisse: S. Tenjes, Gestures in dialogue. — *Estonian in the Changing World*. Toim. H. Õim. Tartu: University of Tartu. Department of General Linguistics, 1996, lk 163–192.

latsioon (*kortel* pro *korter*). Konsonantide vahele tekivad siirdehäälikud ehk švaavokaalid. Häälikute järjestus võib muutuda (*paergu* pro *praegu*) ehk toimuda metatees, samuti võivad häälikud või silbid kaduda (taandumine ehk redutseerumine ja haploogia: *kirjutakse* pro *kirjutatakse*).⁵

Teine rühm muutusi toimub kahe sõna liitumiskohal, kui need on muutunud üheks häälduslikuks tervikuks. Neid nimetatakse mõnikord välise sandhi nähtusteks.⁶ Siia kuuluvad näiteks konsonantide muutumine (heliline > helitu, tugev > nõrk jms), liesoon ehk sõna lõpu kaldumine järgneva sõna algusesse (*mul + lon*), vokaali kadumine kahe sõna liitekohalt (*ma + i* 'ma ei') ehk elisioon, allegromuutused ehk sõnade lühenemine kiirkõnes (*kakskend*), sõnade liitumine üheks sõnaks ehk prokliis (*rõhuta + rõhuline*) ja enkliis (*rõhuline + rõhuta*).

Teiseks kuuluvad siia sellised nähtused nagu palatalisatsioon, vokaalharmoonia, mitmesugused eripärased hääldamisviisid (nasalisatsioon, labialisatsioon jms).

Muud vokaalsed liikumised, mida keelekasutajad pruugivad, on arvatud tavaliselt parakeelde: häälekõrguse vaheldumine, tugevus, tempo, hääletoon, kõlavus, hääleulatus, artikulatsioon, häälikute venitamine, häälduse täpsus, huulte eriasendid jms.

Sellise jaotuse aluseks on tegelikult olnud lingvistikateoreetiline piir: prosoodiasse on arvatud see, mida on peetud keelde ja sellisena lingvistikasse kuuluvaks, ja parakeele alla muu. Suulise kõne ja eriti suhtluse uurimine on aga üha enam näidanud, et varem mittekeeleliseks peetud nähtused töötavad samamoodi kui keel ning teiselt poolt on pidevalt laiendatud lingvistika piire. Seega on see piir praeguseks mõneti ebaoluline.

Eelnevad nähtused on sellised, mis tegelevad hääle modulatsioonidega. Lisaks on olnud udune ka sõna ja mittedõna piir. Sõnad (ja nende koostisosad) on pandud verbaalse komponendi alla ja mitmesugused muud häällitsused parakeele alla. Viimased on jagatavad kahte rühma: – suhtlushäällitsused (üneeimid, sh kõhatused jms), mis on keele- ja kultuuriomased. Tavaliselt koosnevad nad ebatavalistest foneemidest spetsiaalsetes funktsioonides; – seisundihäällitsused, mis iseloomustavad füüsilisi ja psüühilisi seisundeid (naer, nutt, ohkamine, kõha jms).

⁵Vt K. Wiik, *Foneetika alused*. Tartu: Tartu ülikool, Turu ülikool, 1991, lk 153–164; P. Ariste, *Eesti keele foneetika*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1968, lk 141–144.

⁶P. Ariste, *Eesti keele foneetika*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1968, lk 115–121.

Ka siin on toimunud aeglane piiri nihkumine: üha rohkem häälightsusi on arvatud lingvistiliste nähtuste hulka ja seega verbaalsesse komponenti. Seega näeme, et keele ja eelkõige suulise suhtluse uurimise mõjul on lingvistiliste nähtuste piirid pidevalt laienenud. Samas aga on prosoodilisi ja parakeelseid nähtusi konkreetsetes suhtluses detailselt uuritud väga vähe.⁷ Siin saab teha vaid mõned üldistused.

Nii prosoodia kui paralingvistilised nähtused töötavad kahel viisil: on olemas iga nähtuse väärtus kui suhteliselt püsiv omadus ja on selle väärtuse muutumised samas tekstis. Esimene rühm on liigendatav järgmiselt:

- nad eristavad üht inimest teisest, on kontrollimatud ja individuaalsed: igal inimesel on oma individuaalne kõnetempo, häälekõrgus jms, mis on väga raskesti muudetav;
- samad omadused koondavad inimesed suurematesse, eeskätt bioloogilistesse rühmadesse (naised/mehed, lapsed/täiskasvanud), kuid ka territoriaalsetesse ja sotsiaalsetesse rühmadesse (eri murrete erinev hääldamisviis, eri sotsiaalarühmade kõneviisi erinevused);
- need nähtused eristavad konkreetseid situatsioone ja tekstirühmi, s.t on registriomased (nt jutluse intonatsioon ja tempo, eri situatsioonides kasutatav erinev häälevaljus jms).

Teisalt varieeruvad need nähtused ka sama teksti piires ja täidavad seal mitmesuguseid funktsioone. Sel juhul töötavad erinevad paralingvistilised jooned laias laastus ühtmoodi:

- on olemas inimese normaalne kõnetempo, normaalne kõnevaljus, hääleulatus jms. Need on markeerimata jooned;
- inimene kaldub neist normaalsustest mõnikord kõrvale. Tavaliselt annab selline kalle edasi mingit seisundit, hoiakut, väljapakutavat või ka varjatud emotsiooni (ärritus, rõõm, tigidus, viha jms). Näiteks muutub ärritunud inimese hääle kõrgeks ja kriiskavaks. Eesti keelekasutuse kohta pole uuritud konkreetset, milliseks muutub inimese kõnelemisviis erinevate emotsioonide või hoiakute puhul.⁸

---

⁷Vt prosoodia kohta suhtluse uurimise perspektiivist: *Prosody in Conversation*. Toim. E. Couper-Kuhlen, M. Selting. Cambridge UP, 1996; eesti prosoodiauringud on keskendunud sõnaprosoodia ümber, kus vaieldakse veldete, sõnade prosoodilise liigenduse jms ümber. Vt head ülevaadet raamatust *Estonian Prosody: Papers from a Symposium*. Toim. I. Lehiste, J. Ross. Tallinn: Institute of Estonian Language, 1997 (eriti Ilse Lehiste ja Arvo Eegi—Einar Meistri artiklid).

⁸Vt inglise keele kohta: G. Brown. *Listening to Spoken English*. Second edition. London: Longman, 1990, lk 112–143, eriti tabel lk 138–139.

Sõna häälikukadusid, üneeme ja interjektsioone vaatlesime 3. peatükis. Selles peatükis käsitleme lühidalt rõhku, rütmi, tempot, intonatsiooni, ning pikemalt pause, venitusi ja kokkuhääldusi.

2. NATUKE PROSOODIAST

Rõhk tähendab seda, et mingi silp või sõna kerkib kõnevoolus teistest tugevamana esile.⁹ On olemas sõnarõhk ja lauserõhk. Sõna pearõhk on eesti omasõnades esisilbil. Seega on rõhk lisaks muule ka sõnapii-ri näitaja.¹⁰ Kaasrõhk on tavaliselt paaritutel silpidel tagapool sõnas, kuigi mitte alati järjekindlalt. Suulises kõnes on kasutusel ka selliseid sõnu, eriti interjektsioone, mille pearõhk on järgsilpidel (*aitäh, nonoh, jajah* jms).

Lauserõhul on kolm põhifunktsiooni:

- võimendus ehk emfaas, s.t rõhk tõstab mõne sõna esile;
- uue ja vana info, teema ja reema eristamine: uus/reema on tavaliselt rõhulisemad. Et need on tihti lause lõpus, siis saab lause lõpp rõhulisemaks kui algus;
- sõna moodustajastruktuuri osutamine, kus rõhkude jaotus peegeldab sõnarühmade/liitsõnade sisemist struktuuri: *'tunnitöötasu, tunni'töötasu, tunnitöö'tasu*.

Lauses ei ole iga sõna rõhuline. Rõhk tõstab esile sisult olulised sõnad. Tavaliselt on leksikaalsed sõnad rõhulisemad (nimi-, omadus-, tegu-, mäarsõnad) ja grammatilised sõnad rõhutud; lisaks on rõhuta ka need leksikaalsed sõnad, mis pole lauses olulised.

Mitte kõik rõhulised sõnad/silbid pole seda võrdselt. Osa on tugevamalt etteulatuvad ja moodustavad lausungi või toonigrupi/intonatsioonilise fraasi/ideeüksuse intonatsioonimalli tuuma (*nucleus*). Tuum on eriti tugevalt rõhutatud silp, mis märgib tähtsaimat helikõrguse/tooni suuna muutust (*pitch direction*; s.t kust suund läheb üles või alla). Tuum paikneb ideaalis lausungi või intonatsioonilise üksuse viimasel leksikaalsel sõnal. Samas võib spontaanse kõne tekstidest näha, et rõhkude jaotumine lausungis on üsna segane. Rõhukasutuse uurimine eesti suulise kõne korpuse põhjal on praegu algjärgus ning tulemusi veel esitada ei saa.

⁹Ka rõhu ja tema kasutuse kohta leiab andmeid eri autoritelt: G. Brown, *Listening to Spoken English*. Second edition. London: Longman, 1990, lk 43–56. Rõhu, rütmi ja tempo kohta vene argikõnes vt *Russkaja razgovornaja retš: Fonetika. Morfologia. Leksika. Žest*. Moskva: Nauka, 1983, lk 5–79.

¹⁰K. Wiik, *Foneetika alused*. Tartu: Tartu ülikool, Turu ülikool, 1991, lk 96–104.

Intonatsioon on häälekõrguse suuna liikumine.¹¹ Igal lausel on oma intonatsioonikontuur, mis on osalt tingitud tema grammatilisest struktuurist, osalt kõneleja hoiakust (ironia, imestus jms). Intonatsioonil on kaks kesket komponenti:

- rõhk, milles on oluline nii sõnarõhk lauses kui eriti mõtterõhk (süntagmaatiline rõhk, fraasirõhk, loogiline rõhk);
- toonikontuur ehk häälduskõver, mis tekib häälikukõrguste järjestamisel.

Intonatsioonil on rida funktsioone:

- emotsionaalne, milles eristuvad konkreetsete emotsioonide väljendamine (kahjutunne, kahtlus jms) ja üldine emotsionaalne värving või meeleolu (kurbus, ärevus, vaimustus);
  - grammatiliste kontrastide väljendamine. Intonatsioon toob välja lausungid ja muud üksused kõnes, osutab, kas lausung hakkab lõppema või jätkub;
  - tekstuaalsete ja suhtlusüksuste piiritlemine. Kõnevooru ja tekstiintonatsioon aitab konstrueerida lausungist pikemaid üksusi, nagu paratsoonid, ja annab märku kõnevooru lõppemisest või jätkumisest;¹²
  - intonatsioon eristab eri tüüpi lausungeid: küsimust ja väitlauset, jaatust ja eitust, hüüatust, palvet jne;
  - intonatsioon annab infot selle kohta, milline osa lausungist on vana ja milline uus info;
  - intonatsioon aitab organiseerida keelt üksustesse, mis on paremini memoriseeritavad ja esitatavad;
  - intonatsioon markeerib personaalsust, erinevaid sotsiaalseid rühmi või erialasid, seega täidab indeksaalset funktsiooni (õpetaja, pastor jms).¹³
- Lauseintonatsiooni pole eesti vabakõnes uuritud, veidi on uuritud eraldi lausete hääldamist ja leitud, et:

---

¹¹Intonatsiooni ja selle uurimise kohta inglise keeles vt G. Brown, *Listening to Spoken English*. Second Edition. London: Longman, 1990, lk 89–111; vene keele kohta vt N. D. Svetozarova, *Intonatsioonaja sisema russkogo jazõka*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta, 1982; N. V. Tšeremišina, *Russkaja intonatsia: Poezia, proza, razgovornaja retš*. Moskva: Russki jazõk, 1982; eri keelte intonatsiooniuurimustest annab ülevaate A. Iivonen, T. Nevalainen, R. Aulanko, H. Kaskinen, *Puheen intonaatio*. Helsinki: Gaudeamus, 1987.

¹²Vt nt suulises kõnes välja tuleva lõigu analoogi paratooni kohta: G. Brown, G. Yule, *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge UP, 1983, lk 100–106.

¹³*The Cambridge Encyclopedia of Language*. Toim. D. Chrystal. Cambridge: Cambridge UP, 1987, lk 169–171.

- lausete intonatsioon on langev (põhikontuur on ühtlaselt langev);
- infofookuse kohta peal toimub toonikontuuri tõus ja langus ehk hüpe;
- pöördintonatsioon, mille puhul tõusud satuvad lause lõppu ning ka rõhutatavate sõnade lõppu, on kasutusel tänituse puhul, mille funktsioon on pöörata lause lingvistiline tähendus vastupidiseks.¹⁴

Rütm on mingi tunnuse poolest sarnaste elementide reeglipärase/regulaarne vaheldumine. Olulised on hingamisrütm ja silbirütm.¹⁵

Füsioloogiline hingamine toimib 16–20 korda minutis ehk iga 3–4 sekundi kohta üks hingamine, mille puhul sisse- ja väljahingamise pikkus on võrdne. Kõnelisel hingamisel sissehingamine kiireneb ja väljahingamine aeglustub (suhe keskmiselt 2:3). Seega on väljahingamine ehk võimalik kõneaeg korraga 2–2,5 sekundit. Selle ajaga jõuab inimene öelda 120-sõnalise tempo puhul 4–5 sõna ja 180-sõnalise tempo puhul 6–7 sõna. Seega on hingamisrütm üldiselt vastavuses süntaktilise ja semantilise rütmiga ja selle põhiüksuse — ideeüksuse — keskmise pikkusega (*idea unit*), millest oli juttu esimeses peatükis. Sama pikkusega ühikud tulevad, kui mõõdame pausidevahelist ala ühe inimese kõnes (vt tagapool).

Siiski tuleb rõhutada, et see on vaid keskmine. Kõikumised eri üksuste pikkustes ja eri vahenditega loodud rütmides on küllaltki suured. Samuti on oluline, et eri üksuste loodud rütm kattub spontaanses tekstis ainult osaliselt ehk ideeüksuste piirid ja pausipiirid võivad minna nihkesse. See tekitab spontaansete kõnele tüüpilise nihutatud rütmiskeemi, mille tulemusel kõne ei jagune selgeteks tugevate piiridega üksusteks, vaid lausungite tsentriteks ja sujuvateks perifeeriateks lausungite piiridel.

Teise rütmi algüksuseks on silp ning rütm seisneb tugevate/nõrkade, pikkade/lühikeste, rõhuliste/rõhutute silpide regulaarses vaheldumises. Sel juhul on põhiüksuseks rütmigrupp ehk kõnetakt. Eesti keeles on pearõhk tavaliselt esimesel silbil. Kui võtta arvesse tüüpiline sõnapikkuste jaotus eesti keeles (10 sõnast on 1-silbilisi 3; 2-silbilisi 4; 3-silbilisi 2; 4–6-silbilisi 1), siis saame kümne sõna peale kokku 21–23 silpi ja 6 (10) pearõhulist silpi (ühesilbilised sõnad on tekstis tavaliselt rõhuta). Seega võime öelda, et rütmi tüüpmall on jaotuse 7–21 puhul ' x x x ja 10–21 puhul ' x x, kui arvestada ka kaasarõhku, siis ' x x (?) x O. Kõnelemist juhib rütmiprintsiip: inimesel on kaldumus kõnelda nii, et rõhuliste ja rõhutute sõnade/silpide vaheldumine annab suhteliselt sta-

¹⁴Vt H. Pajupuu, Eesti lauseintonatsioon. <http://www.eki.eel/teemad/kultuur>.

¹⁵Siinse käsituse lähteks on olnud vene argikeele uurijate käsitused, vt *Russkaja razgovornaja retš: Fonetika. Morfologia. Leksika. Žest.* Moskva: Nauka, 1983, lk 5–51.

biilse rütmi. Seetõttu on tavaline, et tüüpmall kehtib ka tegelikus kõnes ja iga rõhulise silbi järel kordub 1–2 rõhutut. Rütmiprintsiip toob kaasa selle, et rõhuta sõnad või sõnaosad võivad osalt redutseeruda või kokku sulada, et säilitada vajalik hulk silpe rõhkude vahel. See omakorda toob kaasa selle, et grammatiliste sõnade rõhulisus sõltub oluliselt rütmist. Milline on tegeliku kõne lausungite konkreetne rõhu- ja rütmiehitus, selle uurimine on praegu veel algjärgus.

Kõnetempo erinevused eri inimeste vahel on suured, suuremad kui samal inimesel eri situatsioonides. Üldiselt kõigub tempo eri kultuurides 100 ja 200 sõna vahel minutis.

Eesti kõnelejade tempo on ametlikus situatsioonis ja monoloogis aeglasem, umbes 120 sõna minutis (nt telediktorid loevad uudiseid 90–120 sõna minutis, Hille Pajupuu väitel oli mõne raadiovestluse keskmine tempo 158 sõna minutis), argivestluses kiirem (seal on tavaline ka 180 s/m, kuigi seda on raske mõõta, sest argivestluses on palju mitmesuguseid pealerääkimisi). Ettevalmistatud kõnes on tempo püsivam, vabas kõnes kõikumam.

Teiseks kõigub tempo lausete ja lõikude sees. Seda juhivad mitmesugused põhjused. Esiteks mõjutab tempot lausungi infostruktuur:

- vana info esitatakse kiiremini, uus aeglasemalt. Sellega on seotud ka see, et
- vähem tähtis esitatakse kiiremini, oluline aeglasemalt;
- varem valmis info kiiremini, alles mõeldav lauseosa aeglasemalt.

Teiseks, tempot mõjutavad mitmesuguseid reformuleerimisega seotud asjaolud:

- kalded põhiteemast on tavaliselt kiiremad (kõrvalepõiked, lisakommentaarid);
- allajoonivad/rõhutavad kordused on aeglasemad kui esmane ütlemine, tavalised kordused on kiiremad kui põhiütlus, need on enamasti formuleerimiskorduste väljendajad;
- enne lausungi katkestust aeglustub tempo, uus lause on kiiremini öeldud.

Kolmandaks, tempot mõjutavad erinevad suhtlusega seotud vajadused:

- kiiresti võib öelda ebameeldivat sõnumit;
- aeglane tempo osutab, et inimene mõtleb sügavalt asja üle, kuid selle abil võib ka näidata, et ta mõtleb sügavalt ja osutab sellega oma sõnumi kaalukust;
- eri tingimuste mõjul võivad tekkida tempoerisused (nt aeglasemalt esitatakse tekst, mis on mõeldud üleskirjutamiseks, sündmuse määratud tempo ja sellest tingitud rütmireportaažis).

Esitame siinkohal ainult ühe tekstikatke, kust on näha tempomuutused (> <, < >); rõhud (___) ja intonatsioonilised üksused (.,).

- (1) B: [jah] [jah=et (0.5) < @ kui] mina seal nõukogust tulin, @ > > onju mingi nimodi=et=sinna < nõukogusse ma nüüd varsti lähen onju, koosolekud ja kõik mis tal on.

K: põhisõna on tal < vapustav. >

B: @ jah. (0.5) see näidend see oli nii < vapustav, > no < vapustavalt > mängisid @ onju, jumala vapustav. (.) nagu Roosvaldil on siukseks sõnaks on see (1.0) okei. täts okei. ool rait. jes. okei onju. ok- okei, ((naer)) täts ((naer)) t(h)äts ok(h)ei.

3. VAIKUS JA PAUSID

Pausi on vähe uuritud terviklikus kommunikatsiooniprotsessis. Selliselt uurides tuleb meil alustada vaikusest, sest paus on ainult üks vaikuse liike kultuuris ja kommunikatsioonis. Vaikuse võib liigendada järgmiselt:¹⁶

Tabel 1. VAIKUSE KLASSIFIKATSIOON (M. SAVILLE-TROIKE JÄRGI)

A. Institutsiooniliselt determineeritud vaikus

- 1) kohad: templid, raamatukogud, näitused
- 2) rituaalid: jumalateenistus, kohus, loeng, teater, kino (ainult teatud rollis inimene räägib)
- 3) osalemine: teatud religioossed grupid (mungad)
- 4) hierarhiline/struktuuriline: madalama staatusega isikud vs. kõrgemaga
- 5) tabu: teatud staatusega isikud või kõnelejaga teatud suhetes olevad isikud (nt suhtlus ämmaga mõnes kultuuris)

B. Grupiliselt determineeritud vaikus

- 6) situatiivne: teatud inimeste gruppis on grupi otsusega antud ühele antud hetkel kõnelemise privileeg
- 7) normatiivne: kõnelemise privileegid on antud teatud indiviidile või grupile (vaikimine kui karistamine, lapsed, kuulajad)
- 8) sümboolne: kommunikatiivsed tegevused (leinaminut)

C. Individuaalselt determineeritud vaikus

- 9) suhtluslik
- a) sotsiokontekstuaalne
– rolli osutav (kuulaja vestluses)

¹⁶Vt vaikuse kohta M. Saville-Troike, The place of silence in an integrated theory of communication. — *Perspectives on Silence*. Toim. D. Tannen, M. Saville-Troike. Norwood: Ablex, 1985, lk 3–18.

Sissejuhatus suulisesse eesti keelde

- staatust osutav (lugupidamine)
- situatsiooni osutav
- taktikalis-sümboolne/hoiakuline (viha, kurbus, vältimine, pahakspanu, respekt)
- faatiline (emotsionaalne osavõtt)

b) lingvistiline

- diskursiivne (palve, kujutlemine, harjutamine)
- propositsiooniline (eitus, jaatus, keeldumine, nõusolek, tunnustamine)
- didaktiline ('täida lünk')

c) psühholoogiline (hirm, piinlikkus, hämmeldus, neuroos)

10) mitteinteraktiivne

a) meditatiivne

b) tegevusetus

Kui vaatleme pausi vaikuse struktuuris, siis saame järgmise pildi:

- tuleb vahet teha kahel vaikusel: hääle puudumine ja kommunikatiivne vaikus. Hääle puudumine on nt müra puudumine, tuulevaikus jms;
- kommunikatiivne vaikus on jagatav kaheks: vaikus kui suhtlusakt, ja vaikus, mis struktureerib suhtlust, kuid pole ise suhtlusakt või kahe suhtlusakti vaheline nähtus (nt vaikus rituaalide osana, vaikus kui alluva staatusega suhtleja tunnus);
- suhtluslik vaikus võib esineda vokaalses kanalis ja mittevokaalses kanalis. Mittevokaalse hulka tuleb arvata näiteks vaikus kirjas, kehakeele vaikus jms;
- vokaalse suhtlusliku vaikuse puhul tuleb vahet teha vaikusel, mis kannab tähendust, kuid mitte propositsionaalset sisu, ja vaikusega antud suhtlusaktidel enestel, mis kannavad omaenese sisu ja sõltuvad neile lähedaste vokalisatsioonide interpretatsioonist. Täenduslik vaikus on pausid kõnevoorude ehk sama inimese teksti sees ja vaikus kahe inimese kõnevoorude vahel. Me oleme oma transkriptsioonis märkinud viimased lõpetava kõneleja teksti lõppu, klassikaline konversatsioonianalüüsi transkriptsioon paigutab sellise pausi omaette reale, osutades, et ta ei kuulu otseselt kummalegi suhtlejale. Selline paus on vaikus ka muudel kanalitel. Need on pausid klassikalises mõttes, millel on rida funktsioone ja põhjusi.

Hääletud kommunikatsioonaktid võivad sisaldada žeste jms mittevokaalset, aga võivad olla ka nendeta. Selle vaikuse ajal võib toimuda erinevaid asju, kuid oluline on, et vaikus verbaalsel kanalil asendub sama teksti või suhtluse jätkumisega mitteverbaalselt või asendub kuuldeline visuaalsega (foto näitamine, tahvlile kirjutamine). Sel juhul on tegu vaikuses toimuvate suhtlusaktidega, mitte klassikalises mõttes pausiga.

Seega mitte iga kõnes vaikusena esinev nähtus ei ole paus. Kui uurime konkreetset suulist suhtlust, tuleb siin vahet teha, kuigi eri nähtused antakse transkriptsioonis edasi sama pausimärgiga (...).

3.1. Pauside liigid

Paus on tähendust kande vokaalne kommunikatiivne vaikus, mis esineb suhtlusaktis või kahe akti vahel. Paus füsioloogiliselt (kõneorganite tegevuse peatamine) ei ole seesama, mida pausi all lingvistikas mõistetakse:

- mitte iga hääldamise katkestus pole paus (nt hääldusorganite töö katkeb ka helitute konsonantide hääldamisel);
- mitte iga klassikaliselt pausina interpreteeritav nähtus ei ole hääldamise vaheaeg. Näiteks on tihti jaotatud pausid puhasteks ja täidetud pausideks (*filled pauses*). Selle lähenemise aluseks on arusaam, et pausina interpreteeritakse neid hetki tekstis, mil teksti meloodia voolavus ja grammatiline-semantiline terviklikkus katkevad. Tulemuseks on pilt, kus nii-öelda normaalset lauset katkestavad vaikus (tühjad pausid) ja täidetud pausid, mis sisaldavad üneeme ja mitmesuguseid nn parasit-sõnu (*noh, nagu* jms), millel ei ole mingit semantilist ja grammatilist rolli antud lauses. Selline pilt valitses tugevalt 1960. aastatel ning on ka hiljem valitsenud autoritel, kes ei vaatle pausi terviklikkus suhtlus-situatsioonis. Viimaste aastakümnete uurimused on näidanud, et need pausitaitjad on küll lause propositsionaalsest sisust väljaspool, kuid neil on mitmesugused suhtluslikud ja tekstuaalsed rollid. Seetõttu on ka siin- kirjutaja eespool käsitlenud nt üneeme ja partikleid eraldi, mitte üksnes pausitaitjatena.¹⁷

Klassikaliselt jagatakse pausid funktsioonide järgi kolme rühma:

- füsioloogilised pausid ehk hingamispausid;
- kognitiivsed pausid ehk planeerimispausid/hesitatsioonipausid/toime- tamispausid;
- kommunikatiivsed pausid ehk liigenduspausid/struktureerivad pau- sid/liigendustilised pausid.

Kognitiivsed pausid on sellised, mille abil kõneleja võtab endale aega kõne planeerimiseks.¹⁸ Nad on ebateadlikud ja määratud kõneleja- le endale. Nende teket tingivad tekstitegemise probleemid. Seega pole

¹⁷Pauside ja täidetud pauside kohta inglise suulise kõne korpuse põhjal vt A.-B. Stenström, *Pauses in monologue and dialogue*. — *The London-Lund Corpus of Spoken English: Description and Research*. Toim. J. Svartvik. Lund UP, 1990, lk 211–252.

¹⁸L. Tiittula, *Puhuva kieli: Suullisen viestinnän erityispiirteitä*. Finn Lectura, 1991, lk 72.

siin tegu mitte lihtsalt kõne planeerimisega, vaid juhtudega, kus kõneleja ei suuda oma teksti voolavalt valmis teha ning teeb pausi, et saada oma tekstitegemisprobleemide lahendamiseks aega.

Kommunikatiivsed pausid võivad olla ebateadlikud või teadlikud ja on määratud kuulajale. Ebateadlikud kommunikatiivsed pausid

– liigendavad ja struktureerivad teksti: jagavad teksti sisulis-intonatsioonilisteks osadeks (fraasid, lausungid jms), seovad sisulis-intonatsioonilisi osi (pausi puudumine näitab tavaliselt tugevamat sidet), näitavad eri seosetüüpe kõrvutiste üksuste/sõnade vahel (vastandus, kõrvutus, oluline ja ebaoluline);

– osutavad kõnevooru lõppu ning püüdeid vooru üle anda;

– on kontaktsignaalid, mis aitavad püüda tähelepanu, küsivad midagi kuulajalt ja töötavad tagasisidevahenditena (seal, kus kõneleja ootab kuulajalt mingit reaktsiooni, kuid viimane seda ei paku);

– väljendavad kõneleja emotsioone, nt osutavad ebalusele, ka tõstavad esile/rõhutavad teatud kõneosi, mis on nende ees või järel.

Seega on selles rühmas koos nii grammatilised kui suhtluslikud pausid.

Kognitiivsed ja ebateadlikud kommunikatiivsed pausid ei erine füüsiliselt millegagi üksteisest, seepärast on neid kohati võimatu eristada (nt lausungi piiril). Me võime öelda, et pausid lausungi sees positsioonides, kus pole midagi struktureerida või liigendada, kuid kõne voolavus siiski katkeb, on kindlasti hesitatsioonipausid. Muudes kohtades aga võivad nad täita nii ühte kui teist funktsiooni või mõlemat korraga. Siinkirjutaja arvates pole usutav, et kõneleja käitaks nii ebaratsionaalselt, et ei üritaks viia kahte pausirühma kohakuti, et säilitada maksimaalselt kõne voolavust ning loomulikku liigendust.

Teadlikud kommunikatiivsed pausid sisaldavad situatiivset pinget, ootust, mida kuulaja tajub, ja erinevad selliselt eelmisest rühmast. Need on näiteks:

– retoorilised pausid, mida kasutatakse kõnes teadlikult enne või pärast olulist mõtet, et seda mõtet rõhutada;

– tähelepanu ja kontaktiootuse pausid (nt õpetaja paus tunni alguses ootamaks sumiseva klassi vaikimist);

– enesekogumise pausid;

– situatiivsed pausid, mille tekitajaks on mitmesugused situatiivsed tegurid (nt valgus kustub, keegi tuleb juurde situatsiooni, keegi jalutab vestlejate vahelt läbi jne).

3.2. Pauside statistika

Vaatleme konkreetset meie korpuse tekste pauside seisukohast. Statistika aluseks on argivestluste valikkorpus ja avalike vestluste valikkorpus (argikõne 52 000, avalik kõne 38 000 tekstisõna).

Tabel 2. PAUSIDE HULK JA PIKKUSED ARGIVESTLUSE JA AMETLIKU VESTLUSE VALIKKORPUSTES

Argi-vestlused			Ametlikud vestlused			Argi-vestlused		Ametlikud vestlused	
Pikkus	Hulk	%	Pikkus	Hulk	%	Pikkus	Hulk	Pikkus	Hulk
(.)	3192	56	(.)	2548	51			(1.6)	2
(0.3)	17		(0.3)	31		(1.7)	5	(1.7)	8
(0.4)	19		(0.4)	50		(1.8)	79	(1.8)	77
(0.5)	799	14	(0.5)	852	17	(2.0)	122	(2.0)	101
(0.6)	18		(0.6)	24		(2.2)	25	(2.2)	37
(0.7)	24		(0.7)	26		(2.5)	61	(2.5)	63
(0.8)	412	7	(0.8)	341	7			(2.7)	2
			(0.9)	9		(2.8)	7	(2.8)	17
(1.0)	444	8	(1.0)	334	7	(3.0)	60	(3.0)	30
(1.1)	2		(1.1)	4		(3.2)	8	(3.2)	7
(1.2)	133	2	(1.2)	120	2	(3.5)	21	(3.5)	25
(1.3)	2		(1.3)	6				(3.7)	2
			(1.4)	4				(3.8)	2
(1.5)	169	3	(1.5)	162	3	(4.0)	19	(4.0)	30
								(4.2)	2
						(4.5)	11	(4.5)	16
						(5.0)	13	(5.0)	20
								(5.2)	4
						(5.5)	5	(5.5)	3
						(6.0)	3	(6.0)	15
						üle 6	17	üle 6	117

Statistika mõistmiseks on oluline meelde tuletada, et pause mõõdetakse konversatsioonianalüüsis kõrvaga ja käsitsi ning inimesed tajuvad pausi erinevalt:

- eri inimesed tajuvad eri pikkusega katkestusi pausidena. Nt kõneliigenduse normidega kooskõlas olevas kõnes võib inimene tajuda 20–25 millisekundilist pausi (vene uurijate andmed). Üldiselt võetakse siiski piiriks 200 millisekundit (0,2 sek). Sellest lühemad vaikused võivad olla ka näiteks klusiilide komponendid (100 ms);
- inimesed suudavad jagada pausid 3–5 pikkuseklassi;
- pausina tajutakse kohati ka teiste intonatsioonikomponentide järske muudatusi (intensiivsuse ja pikkuse järsud kontrastid, meloodika järsud

kurvid). Nii pole alati kerge öelda, kas tegu on pausiga või mitte. Liteerimisel on tavalised vastuolud eri litereerijate vahel, eriti lausungite allosade piiridel. Ühed kipuvad panema pause, teised nt intonatsioonikurvi märke (komasid).

Oluline on ka see, et tavaline tehnika pauside mõõtmiseks on selline, et pause mõõdetakse koputustega, kusjuures sekund jagatakse umbes neljaks osaks: üks koputus annab mikropausi (0,2), kaks koputust märgitakse tavaliselt (0,5), kolm koputust (0,8), neli koputust (1,0) jne. Seetõttu koonduvad pausid statistiliselt nende suuruste ümber.

Kokku on argikõne valikkorpuses 5670+17 pausi. Lühikesed pausid (mikropausist kuni 1-sekundiliseni) moodustavad pausidest 86,5%, kui lisada 1–1,5-sekundilised pausid, siis tõuseb protsent 91,5-ni. Keskmine pausi pikkus on argikõnes 0,6 sekundit (kui lisada ülipikad pausid (üle 6 sekundi), siis 0,64 sekundit). Kui liita pausid ja sõnad kokku, siis tuleb iga 9 sõna kohta üks paus.

Avalikus kõnes oli 5035+117 pausi. Lühikesed pausid annavad kokku 85%, kuni 1,5-sekundilised pausid 90%. Pausi keskmine pikkus on 0,63 sekundit. Kui aga lisada ülipikad pausid, siis tuleb pikkuseks 0,95 sekundit. Üle 6-sekundiliste pauside keskmine pikkus on sealjuures 15 sekundit. Avalikus kõnes tuleb 7,5 sõna kohta üks paus.

Seega näeme, et

– ametlikus suhtluses on pause rohkem kui argisuhtluses;

– pausid on ametlikus suhtluses keskmiselt pikemad kui argisuhtluses.

See erinevus tuleb paljudest ülipikkadest pausidest avalikus kõnes (117 *contra* 17). Kuni 1,5-sekundiliste pauside puhul pole tegelikult argivestlusega erinevusi olemas;

– pauside koguaeg on avalikus suhtluses pikem kui argisuhtluses.

Samasugused üldistused pauside hulga ja kestuse kohta on kehtivad eri keeltes.¹⁹ Miks? Põhjuseks on eelkõige argivestluse ja ametivestluse erinev ehitus ning suhtluse sotsiaalsed nõuded:

– argivestlus pole kindlasuunaline, pole vaja hoida tekstis kindlat joont, mis nõuab vaeva;

– vaba vooruvahetusega argivestluses on palju enam võimalusi, et teine võtab pausi ajal kõnevooru üle, kui rangelt reglementeeritud vooruvahetusega ametlikus vestluses. Selle vältimiseks püüab kõneleja oma takerdumispause täita või lühendada (juhul kui ta tahab tegelikult edasi kõnelda);

¹⁹Vt soome keele kohta P. Kärkkäinen, *Puhuja, puhetilanne ja kieli*. (Folia Fennistica & Linguistica. Tampereen yliopiston Suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 9.) Tampere, 1983, lk 103–129.

- keelekasutus on argikõnes vabam ning pausi asemel kasutatakse rohkem muid takerdusvahendeid, mis ametlikumas kõnes on ebasoovitavad (partiklid, üneemid);
- paljud ülipikad pausid ametlikus suhtluses täidavad hoopis muud rolli, olles vaikuseks, mil toimub mingi tegevus.

3.3. Pauside kasutus

Vaatleme järnevalt veidi konkreetsemalt seda, millises rollis on pausid meie kõnekorpuse konkreetsetes tekstides.

1. Esimene suur rühm pause on sellised, mis esinevad kindlasti üksnes takerduspausidena. Need on parandussegmendi pausid, millega lükkatakse teksti tegemist edasi või tehakse parandusi. Nad esinevad kohas, kus paus mingit teksti liigendavat rolli täita ei saa, kuni selleni, et nad võivad olla (küll väga harva) ka keset sõna (vt näide 3: *kaup(0.8)luse*). Suurem osa neist on mikropausid, harvem muud lühikesed pausid (kuni 1 sekund), väga harva pikemad.

(2) Õ: e mul on=t (0.5) meeldiv kohustus=või (0.5) käia kõik kodud läbi ja sis see (0.5) osa mis: tollest jõulurahast (0.5) <üle nagu jäi,> (1.0) õõ laiali jagada, (1.5) nii. ja siin ta on. (1.0) ((annab ümbriku isale))

(3) see: (.) majakene kuulus üle tee (1) olevale kaup(0.8)luse peremehele Muskale. (2)

2. Teine rühm on sama kõneleja teksti sees lausungite ja osalausungite (ka fraaside) piiridel olevad pausid, mis täidavad ühelt poolt liigendavat rolli, kuid võivad täita ka hesitatsioonirolli (vt näide 2: 1- ja 1,5-sekundilised pausid pärast koma).

3. Kolmas rühm on teadlikud pausid, mis võivad täita nt retoorilist rolli.

4. Neljas rühm on kõnevoorude piiridel olevad pausid, mis markeerivad eelkõige neljasuguseid asju:

– kõneleja lõpetab oma jutu ning pakub kuulajale kõnevooru, kuid viimane ei saa aru, et vooru talle pakutakse: tekib suhtluses loomulik, kuid siiski ebatavaline arusaamade või suhtlusnormide ristimine. Näiteks näites 4 on tegu infotelefoni dialoogiga, kus H küsib O-lt teed. O kasutab oma lauset küsimusena, millele ta ootab kinnitust, kuid H tõlgendab seda kui infoandmise algust (sest eelnevalt oli samast asjast juttu olnud) ning vaikib. O jätkab alles pärast seda, kui on saanud reaktsiooni (*nii*):

(4) O: nii. kui te olete (0.8) kaubahalli juures? (0.5)

H: nii?

– teiseks on juhud, kus kuulajalt oodatakse mingit seisukohavõttu, vastust küsimusele, nõustumist ettepanekuga jms, kuid tema ei soovi seda

anda või soovib seda edasi lükata. Siis tekib paus, kuni ta siiski voo-
võtub või teine võtab voo- tagasi. Nende pauside pikkus on tihti 1–3 se-
kundi ringis, kuid nad ei ole mikropausid ja on väga harva lühikesed või
ülipikad pausid.

- (5) H: kas te 'teate, et 'meie 'kaotame selle 'inimese=ni, ja sis oleme pärast
kõik 'hädas. (1.0) me oleme 'kõik hädas. (1.2) tal on 'kõik paberid 'te-
gemata. (0.8) tal on kõik 'asjad 'tegemata. (2.2) lihtsalt 'mina viskan ka
'käega ja on 'kõik. /--/
(6) H: kule: 'ära katkes jälle vist=vä.
V: jah. ((mornilt)) (0.5)
H: kule: m:a=i=tea mis selle värgiga 'saab=sis. (1.5)
V: ota 'mis värgiga. ((tigidavõitu häälega))

Kahes eelnevas näites on tegu konfliktsituatsioonidega. Näites 5 ootab
H toetust oma seisukohtadele, kuid kuulaja ei soovi seda anda, näites 6 ei
soovi V üldse H-ga kõnelda. Mõnes eritüüpi sitatsioonis, nt koolitunni
vastuses, võivad pausid enne vastamist ja vastuse sees olla tingitud ka
sellest, et vastaja lihtsalt ei tea, mida öelda. Sama võib öelda ka mõne
muu juhtumi kohta (ühes näites vastab luuletaja põhimõttelisele kas-kü-
simusele pärast 12-sekundilist pausi);

– suhteliselt pikk voorudevaheline paus võib tekkida ka siis, kui küsimu-
sele antud vastus pole oodatu ning nõuab küsijalt ümberorienteerumist.
Näites 7 ootab ostja O loomulikuna, et mõõblimajas saab kaardiga maks-
ta, ning teda huvitab vaid, kas tema kaart sobib. Vastus, et üldse ei saa
kaardiga maksta, sunnib teda pikale pausile.

- (7) M: tervist mõõblimaja=kuuleb.
O: tere. e küsiks veel sellist asja, kas hoiupanga pangakaardiga saab
maksta.
M: ei kaardiga meil kahjuks ei saa. (1.8)
O: s:elge. (0.8) aitäh?
M: palun?

– veidi on ka selliseid pause, kus jutt saab otsa ning suhtlejad otsivad
jutuainet, s.t paus on seotud uue teema otsimisega. Ka need ei ole
üldiselt pikemad kui 3 sekundit. Näites 8 tekib selline paus pärast
H öeldud *mhmh*-i.

- (8) H: ma ei oleks saand kuidagi linna vahepeal. (.)
V: ta oli raamatukogus=vä.
H: no ma ei tea, ta küsis et kas sa linna ei tahaks tulla.
V: no mai=tea kah. (.) ta enne helistas. (.)
H: mhmh (1.8)
V: mhmhh
H: Aga sise-sisehaigustesse tuled eksju. (1.0)
V: ma=ei=tea=hh. (.) sellepärast et sis jääb suur auk vahele=hh. (2.0)

5. Viies pauside rühm on selline, mis saadab vestlust, mida peetakse mingi pideva tegevuse taustal (söömine, kirjutamine, telekavaatamine, lehelugemine, toiduvalmistamine). Need võivad olla nii voorude vahel kui voorude sees (ja ka lausungite sees). Nende pikkus on enamasti keskmine (2–5 sekundit), aga loomulikult võivad sellega olla seotud ka lühikesed pausid samasuguses vestluses. Näites 9 on tegu kahe võimaliku pause põhjustava asjaoluga. Esiteks, K soovib, et L kiidaks tema leiba, kuid L ei soovi kiita. Sellele viitavad ilmselt 1-sekundilised pausid voorude lõpus. Lisaks on tegu olukorraga, kus taustaks pidevalt süüakse, ning pikad pausid lõigu lõpuosas on kindlasti sellega seotud.

- (9) L: et ta et ta parem peaks olema. (2.0) ku tavaline leib, no sii mõni rosin säääl sihen om. (1.0)
 K: no kift=jü, mõnus omapärane maitse. (1.0)
 L: mhmh? (5.0)
 K: tervislik. (5.5) palju tervislikum kui rosnasai. (3.0)

6. Kuues rühm on pausid, mis tekivad siis, kui verbaalse suhtluse asemele tuleb tegevus, mis jätkab sama situatsiooni mittevokaalsel kanalil (müüja kaalub kaupa, lektor näitab pilte, õpetaja otsib kotist tunnistust ja raha, arst loeb haige pabereid, telefonile vastaja otsib küsitud inimest jms). Need on kõige pikemad pausid ja siia kuulub põhiosa 3–4 sekundist pikematest pausidest. Just selliseid on palju avalike situatsioonide ülipikkade pauside hulgas. Need pausid esinevad nii monoloogis kui dialoogis, kusjuures nad võivad olla nii kõnevoorude vahel kui nende sees.

- (10) O: hakkliha üks pakk palun. (0.5)
 M: jah (12.0) ((kaalub hakkliha)) sada=nelikend=viis võib olla? (.)
 O: jah (.) aitäh?

7. Seitsmes rühm on selline, milles pausid on samuti seotud tegevusega, kuid see tegevus on seotud otseselt selle sündmusega, mida tekst edasi annab. Näiteks võivad pausid reportaažis olla tingitud sellest, et võistlustel toimuvad mingid sündmused. Pausid näites 11 on seotud tegevuse juhendaja jutuga, nimelt lühikesed pidevad pausid saadavad liigutusi, mida laps teeb. Tavaliselt saadavadki sellised pausid monoloogi.

- (11) A: no viimane kord=ä. .hh (1.0)* lehvita emmele:: ur'raa::* mhemhe lähme (0.5) redeli juurde (0.8) mt mhemhe \$ ega me ei pääse (---) \$ lähme natukene (.) niimoodi. (.) vaata. (.) nii, põial pane ikka siia. see käsi (0.5) haarab näed niimodi. vot sedasi.

8. Kaheksanda suurema rühma moodustavad pausid, mis on seotud eri žanride spetsiifikaga. Näiteks jutluses on väga palju pause, peaaegu iga fraasi järel, kuid peaaegu kõik nad kestavad alla 1,5 sekundi, enamasti alla 1 sekundi.

- (12) me kuuleme jutluse aluseks: (0.7) nagu tänasele pühapäevale on määratu:d (0.79) se=on apostel Pauluse kirjast roomlastele: (0.8) viienda peatüki: (0.4) esimesest viienda salmini: (1.3)

Võime näha, et eri pikkusega pausid töötavad erinevas rollis. Sealjuures ei saa panna kuhugi mingit ühest pikkusepiiri, sest individuaalseid kaldeid on küllalt. Üks piir läheb umbes 1,5 sekundi juurest. Sellest lühemad pausid on valdavalt klassikalised pausid teksti sees ning tekstide vahel, s.t nad on kas hesitatsioonipausid või struktureerivad pausid. Sealjuures saab laias laastus öelda, et pausid oma teksti sees on väga harva üle 1 sekundi pikad ja mikropausid on eelkõige hesitatsioonipausid. Lausungite piiridel olevad pausid on keskmiselt umbes kaks korda pikemad kui lausungisisesed pausid. Seda on täheldatud eri keelte puhul ning põhjenduseks on toodud, et piiridel on tegu nii planeerimise kui ka kommunikatiivsete funktsioonidega, lausungi sees aga on üldjuhul tegu üksnes planeerimisega.²⁰

Pikemad pausid võivad esineda nii teksti sees kui voorude vahel, kuid nad ei ole peaaegu üldse takerduspausid ja on harva ka liigenduspausid. Nende hulgast saame välja tuua järgmised olulised rühmad:

- esimene rühm on pausid, mis on seotud suhtlusprobleemide lahendamisega: kuulaja ei saa aru, et tema kord on võtta voor, ei soovi vooru võtta või soovib reageerimiseks väga pikka aega, või on pausid seotud teemavahetusega. Need on üldjuhul kahest eelnevast rühmast pikemad;
- teine rühm on pausid spetsiifilistes tekstides, kus pausi pikkuse määrajaks on retoorilised nõuded (jutlus);
- kolmas rühm on selline, kus vaikus on täidetud mingi tegevusega: pausi põhjustab tekstiga paralleelselt kulgeva vahendatava situatsiooni tempo (otsereportaaž), pausid on seotud tekstiga paralleelse, kuid tekstist sõltumatu tegevusega (söömine) või tehakse pausi ajal midagi niisugust, mis on põhjustatud eelnevast tekstist (toidu kaalumine). Viimase rühma pausid on kõige pikemad, just nende hulgas on suurem osa ülipikki pause. Seda rühma võib vaadelda vaikusega seotud omaette kommunikatsiooniaktidena, mitte enam pausina.

Pauside ja vaikusekohtade keskne asukoht tekstis on toonigruppide (prosoodiliste üksuste) või grammatiliste üksuste piiril. Käesoleva materjali andmetel on umbes pooled pausidest, 43–64%, lausungi piiril, kas siddendi ees või järel. Ülejäänud pausid on lausungi sees, kusjuures neid

---

²⁰Vt ülevaadet pausiuurimustest 1960.–1970. aastatel: L. P. Blohina, Spetsifika fonetišeskoj organizatsii spontannõh tekstov. — *Zvutšastšii tekst*. Moskva: Institut nautšnoi informatsii po obštšestvennõh nauk, 1989, lk 61–76.

on eri sõnade järel 4–8%. Väike tõus verbi järel lubab oletada, et seal on samuti tugevam pausipositsioon.

Samal ajal on keskmiselt ainult umbes pooled grammatilistest või intonatsioonilistest piiridest markeeritud pausiga. (Sama näitavad ka teiste keelte andmed.)²¹ See omakorda viitab asjaolule, et paus pole tegelikult tekstiüksuste liigendamise seisukohast primaarne. Seda rolli täidab pigem intonatsioon ning üksuste grammatiline ja semantiline terviklikkus. Pausi keskne roll suulises suhtluses on just suhtluslik-situatiivne. Statistiliselt on kõige rohkem pause kasutusel oma teksti toimetamis-pausidena ja suur osa ka mitmesuguste suhtlusprobleemide lahendamise pausidena.

Järgnevalt vaatleme nelja juhusliku argivestluse lühikeste lõikude pausi-statistikat.

Tabel 3. PAUSID ARGIVESTLUSES (4×100 TEKSTISÕNA)

	1 tekst	2 tekst	3 tekst	4 tekst	Keskmine
Pauside hulk	17	16	17	18	17
Pauside kogupikkus (sek.)	11,3	14,7	10,9	11,8	12,2
Pausiaja osakaal %	34	45	33	36	37
Kõigi pauside keskmine pikkus (sek.)	0,66	0,9	0,65	0,66	0,72
Sõnu pauside vahel	5,9	6,3	5,9	5,5	5,9
Pauside kohad:					
– voozu lõpus	6	8	2	10	6,5
– voozu sees piiril	5	1	5	3	3,5
– voozu sees mujal	6	7	10	5	7
Pause piiridel %	65	56	41	72	58,5
Voorusid/neist pausiga	14/6	18/8	10/2	13/10	55/26
Pauside pikkused lõppudes/sees	0,75/0,5	1,1/0,6	1/0,4	0,8/0,3	0,9/0,45

Sellest tabelist saab teha mõningaid järeldusi:

- pauside hulk on suhteliselt püsiv 100 sõne kohta: 16–18;
- ka pauside kogupikkus on suhteliselt püsiv, keskmiselt 37% kõnelemise ajast;
- pauside keskpikkus on 0,72 sekundit, mis erineb veidi eespool toodud keskmisest;
- sõnu pauside vahel on keskmiselt suhteliselt ühepalju ja nende hulk on kooskõlas muude suulise kõne rütmidega (vt eespool);

²¹Vt näiteks kõnevoorupiiride markeerimise kohta: B. Oreström, When is it my turn to speak. — *Impromptu Speech: A Symposium*. Toim. N. E. Enkvist. Åbo: Åbo Akademi, 1982, lk 267–276.

– pauside asukohad on küllalt kõikuvad, siiski on 41–72% pausidest piiridel;

– voozu lõppudes on pauside kasutamine isikuti/tekstivi väga kõikuv, mis on loogiline, sest pausil võib seal olla erinevaid rolle.

Eelnevast erinev pausirütm tuleb välja monoloogis:

– vahelduvad osad, kus pauside kohad kattuvad suhteliselt hästi grammatiliste ja idee/tooniüksuste piiridega, ja osad, kus sellist kattumist ei ole;

– pauside hulk varieerub teksti eri osades väga tugevasti. On pausirikad perioodid ja suhteliselt sujuvad perioodid. Näiteks pausidevaheline ala sõnades ühes avaliku teksti monoloogilõigis on järgmine: 12-3-11-6-4-4-28-11-2-4-5-3-2-2-6-1-1. Tüüpiline pausidevahelise ala pikkus kõigub umbes 4–6-sõnaliste ja 1–3-sõnaliste lõikude vahel. Esimesel juhul on tüüpiliselt kogu osalausung pauside vahel, teisel juhul on seal aga sõnad, mis võivad moodustada ideeüksuse/tooniüksuse või grammatilise fraasi.

4. SÕNADE KOKKUHÄÄLDAMINE

Oluline eesti keele hääldamise erijoon on sõnade kokkuhääldamine.²² See tähendab, et omaette sõnad hääldatakse teatud tekstuaalsetes tingimustes kokku.²³ Kokkuhääldatud tekstisõnapaare on *Korpus 1999* 6050. Neist 3463 (57%) on üks kord esinevad, 2587 esinevad rohkem kui üks kord. Põhiosa kokkuhääldusi (umbes 90%) on kahe-sõnalised. Kokkuhääldatud sõnapaare saab rühmitada mitmel viisil.

Esimene võimalus on välja tuua sagedasemad tavalised paarikud. Neid saab kõige paremini rühmitada viimase komponendi järgi. Sellisel juhul eristub *Korpus 1999* põhjal 9 sagedast rühma kokkuhääldusi, kokku 1846 paarikut ehk 30% kokkuhääldustest.

---

²²Foneetikaterminites vaadatakse seda nähtust prokliisi ja enkliisi nime all ning ta kuulub sandhinähtuste hulka. Prokliis on rõhutu sõna liitumine järgneva rõhulise sõnaga üheks foneetiliseks sõnaks, enkliis on rõhutu sõna liitumine rõhulise sõna järele. Vt P. Ariste, *Eesti keele foneetika*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1968, lk 115–121.

²³Käesolev osa on varem osaliselt ilmunud artiklis: T. Hennoste, Suulise kõne sõnakasutuse sagedased erijooned. — *75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa: Viron kielen ja kultuurin opettaminen Suomessa-seminaaari 23.11.1998*. (Castrenianumin toimitteita 56.) Toim. R. Kasik, L. Huima. Helsinki, 1999, lk 98–131.

Tabel 4. KOKKUHÄÄLDATUD SÕNAPAARID VIIMASE KOMPONENDI JÄRGI *Korpus 1999* ANDMEIL

Sõna	Kasutusi
=ja	740
=vä (+variandid)	335
=et	305
=sis (siis, s)	122
=on (o)	99
=aga	77
=ju	64
=noh	58
=jah	46

Tabel 5. KESKSETE KOKKUHÄÄLDATUD RÜHMADE KESKSED KOKKUHÄÄLDUSPAARID *Korpus 1999* ANDMEIL

ja-lõpulised

ja=ja 92; ja=ja=ja 16; ja=jaa 14; jaa=jaa 13; jaa=ja 13; ära=ja 11; ka=ja 7

et-lõpulised

et=et 75; nii=et 48; ni=et 32; seda=et 9; onju=et 12; nimodi=et 18; niimodi=et 15; noh=et 9; ka=et 7; üts=et 15; ütleb=et 11; ütles=et 10; mõtsin=et 7; arvan=et 7; sellepärast=et 9; sest=et 7

sis-lõpulised

ja=sis 42; ja=siss 8; ja=s 7

on-lõpulised

se=on 61; see=on 26; mul=on 11; ta=on 8; sis=on 8; on=on 7

aga-lõpulised

aga=aga 7

noh-lõpulised

ei=noh 8; et=noh 8; ja=noh 7

Selliseid kindlaid ühendeid, kus korduks sageli mingi kindel algus, on väga vähe (jättes kõrvale sellised paarid, kus mõlemad komponendid on kleepsõnad (*ja=sis* jms)). Esile tõusevad kolm sagedast dialoogipartikli kasutust, milles järgnev kõnevooru alustaja jätkab teksti hääldades oma voorualguse vahetult partiklile otsa: 36 *ja=*; 13 *mhm=*; 12 *mhmh=*.

Lisaks saame esile tuua kolm rühma: *ei*-d sisaldavad paarikud (104 tarvitus, sagedasimad on *ma=ei=tea*, *ma=i=tea*, *ma=i*, *ma=ei*, *ei=ole*, *ei=ei*), üneemid (235) ja arvud (79).

Kui võrdleme argist ja ametlikku suhtlust, siis saame teineteisest veidi erinevad sagedusriidade algused, mis peegeldavad eelkõige seda, millist tüüpi konstruktsioone kummaski registris eelistatakse. Samuti näeme, et argisuhtluses on sagedasi püsivaid kombinatsioone rohkem kui ametivestlustes (42 ja 18). Argivestluse suurem kleepuvus on seotud ilmselt tema kiirema tempoga ning ka sellega, et ametikõnelustes eelistatakse selgemat ja täpsemat sõnade hääldust, et tagada korrektne arusaamine.

Tabel 6. AMETLIKU JA ARGIVESTLUSE SAGEDASEMAD KOKKUHÄÄLDUSED

Ametliku vestluse kokkuhääldused

40 se=on; 31 nii=et; 23 ned=on; 19 see=on; 16 ei=ole; 14 et=et; 13 ni=et; 12 sellepärast=et; 11 et=ee; 11 ei=no; 10 kui=ta; 10 ja=ja; 8 nimodi=et; 8 mis=on; 8 ma=i; 8 kas=te; 7 niimodi=et; 7 ja=sis

Argivestluse kokkuhääldused

54 ja=sis; 33 ma=i; 31 ja=ja; 26 ei=no; 24 nii=et; 22 se=on; 21 üts=et; 17 jaa=ja; 16 see=on; 15 mis=sa; 15 ma=i=tea; 14 nimodi=et; 14 niimodi=et; 13 onju=et; 13 ei=ei; 12 ütleb=et; 12 noh=et; 12 minu=arust; 12 ma=ei; 12 et=et; 12 ei=ole; 11 ma=ei=tea; 10 ütles=et; 10 ja=s; 9 no=aga; 8 ära=ja; 8 sellepärast=et; 8 nii=palju; 8 kogu=aeg; 8 jaa=jah; 8 ja=siss; 8 ei=tea; 7 välja=et; 7 ta=on; 7 onju=ja; 7 on=ju; 7 mõtsin=et; 7 mis=ta; 7 kui=ta; 7 jaa=jaa; 7 ja=noh; 7 ei=noh

4.1. Kleepumise varieerumine

Teine võimalus vaadelda kleeppaare on uurida, millised on nende sagedased kombinatsioonid üldse. Siin saame välja tuua sõnu, mida kasutatakse sageli kokkuhääldatuna, nii paariku alguses kui lõpus, nii kindlas paarikus mõne teise sõnaga kui ka paarikutes, mis esinevad vaid üks kord. Me võime neid nimetada kleepsõnadeks. Sellised kleepsõnad on põhiliselt samad, mis tulid välja tabelis 4 (tabelis 7 on toodud sõnad, mille kasutusest üle 20% on kleepumisi).

Tabel 7. KESKSED KLEEPSÕNAD JA NENDE KLEEPUVUSE %

AVALIKUD TEKSTID

Sõna	Sõnu kokku	Kleepunud sõnu	Kleepunud sõnade %
ja	896	275	31
et	868	422	49
aga	310	79	25
a	81	20	25
s	22	17	77
sis	214	86	40
i	33	33	100
ju	84	28	33
ee/e	286/207	84/81	29/39
õõ/õ	70/82	33/60	47/73

ARGITEKSTID

Sõna	Sõnu kokku	Kleepunud sõnu	Kleepunud sõnade %	Ette kleepunuid		Keskele kleepunuid	
				(arv)	(%)	(arv)	(%)
ja	1569	626	40	114	18	49	8
et	1176	524	45	52	10	46	9
aga	509	109	21	25	23	9	8
sis	499	183	37	34	19	21	11
a	197	62	32	60	97	0	0
ju	268	77	29	5	6	7	9
i	93	93	100	0	0	34	37
s	70	55	79	17	31	7	9
ee/e	244/116	50/54	20/47	11/3		1/0	
õõ/õ	47/38	12/19	26/50	1/3		1/0	
no	365	90	25	46	51	10	9

Lisaks kalduvad kleepuma isikulised ja näitavad asesõnad (alla 10% kõigist asesõnakasutustest) ja sõnad *noh*, *jah*, *nagu*, *seal/siin*, mille kleepuvus on 10–20%. Tabelist näeme, et enamasti on vahe argise ja avaliku suhtluse vahel väike, mingeid selgeid erinevusi välja ei tule.

Vaatleme argitekstide näitel kleepsõnade kleepumise asendeid. Põhiosa neist sõnadest kleepuvad taha (100% *väl/võ*, 74% *ja*, 81% *et*, 69% *aga*, 70% *sis*, 85% *ju*, 77% *noh*, 75% *no*, peaaegu kõik üneemid, v.a *ee*). Veidi vähem esinevad *i* (63%), *on* (64%) ja *s* (60%). Ainus selline paar, kus alguses olev kleepsõna on täiesti valdav, on *a=* (*a=sis*, *a=seda*, *a=sa*, *a=näed*). Lisaks on palju algusekleepumisi ka sõnal *no* (51%), mille puhul tuleb arvesse võtta, et taha ja keskele kleepumise põhiosa annab

paarik *ei=no*. Kolmas algusesse kleepumist eelistav sõna on *ei* (56%), millest suur osa on ka keskele kleepunuid (*ma=ei=ole*-tüüpi konstruktsioonid). Keskele kleepumist on enim sõnal *i* (37%).

Ka on oluline, et lühenenud sõna kleepub kergemini või kleepunud sõna kaldub olema lühem. Kumma variandiga on tegemist, vajab eraldi uurimist:

- *siis* on hääldatud kokku 13%, *sis* 37%, *s* 79%;
- *aga* on kokku hääldatud 21%, *a* 32% (lisaks tuleb arvestada, et *a* võib olla ka üneem);
- *ei* on kokku hääldatud 16%, *i* alati.

Rõhusuhted on neis paarikutes põhiliselt kahesugused:

- umbes 60% moodustavad juhtumid, kus paariku üks sõna on rõhuline ja teine rõhutu. Selles rühmas on näiteks tihti lausungilõpulisel partikkelid ja sidendid, mis on kokku hääldatud lausungi viimase sõnaga, mis on rõhuline (vt näide 14); põhisõna pluss abisõna (*sauna=ees, peale=patfüssi*).

(14) *aga=kus=mas=auto* jätan, kas *siia* kus ma praegu *olen*=vä.

- teise rühma moodustavad paarikud, kus kumbki pool pole rõhuline. Siin on palju *ei*-konstruktsioone (*ma=i=tea*), ka lausungite algusi ning piiril olevate partikkelite või sidendite kordusi:

(15) H: jaa *ja=sis* aitasime tal veel *nõud* ära pesta *ennem=ja* (.)

V: mm

H: *Mari* tuli peale ooperit *sinna* *vel=ja* (0.5) kihvt oli. /---/

Igatahes kalduvad kleepsõnad olema rõhutud olenemata sõnadest, mille külge nad kleepuvad.

4.2. Kleepumise põhipositsioonid

Millised on need positsioonid, kus kokkuhääldused kõige sagedamini esinevad? Keskne positsioon on piiril: (osa)lausungite piiridel ning takerdumise ja tekstitegemise edasilükkamise alguses. Kesksed kokkuhäälduspositsioonid on järgmised:

1. Sidendid lausungite piiril:

- sidendi kordus (osa)lausungi piiril (*ja=ja, et=et, aga=aga, või=või*);
- ühendsidendid lausungi piiril (*nii=et, sest=et, ja=sis, seepärast=et*);
- *see=et, seda=et*.

(16) V: jah. (0.5) *ja=ja* kui on prob'leemid *me:il*, *meil* on siuksed vastavad 'poisid kes 'lahendavad neid.

2. Saatelause verbi ja referaadi alguse *et* kokkuhääldus (*üts=et, ütles=et, mõtsin=et*).

3. (Osa)lausungi lõpud ja neile järgnevad sidendid ning partiklid:

– *vä* lausungi viimase sõnana peaaegu alati, vaid üksikud näited on ilma kokkuhäälduseta;

(17) K: koolis alati sõime. (1.5) mida=sa=ei=või süia.

E: toorast palju.

K: ei=või=vä.

– osalausungi viimane sõna ja talle järgnev sidend (*prillid=ja, oli=ja, juurde=ja, välja=et, tegema=ja*). Kleepunud *ja* lausungi lõpus on peaaegu alati osalausungi piiri markeerija. Tema abil ei lõpetata lausungeid. Ka siis, kui *ja* on kõnevooru lõpus kokkuhääldatuna, osutab ta enamasti lausungi poolelijäämisele.

(18) I: /--/ ametiautodega (.) ei ole vaja selliseid 'sõite ka teha=ja nimodi ennast tunda=et=et keegi 'helistab=s='tulet=et=et auto ees teed 'suitsu ära, (0.5) s=helistad 'ise igale poole, /--/

4. Osa(lausungite) algused:

– sidendid lause intonatsioonilises alguses ja neile järgnev aines (kesksed on *a=, no=*, lisaks kasutatakse enam ka *ja=, aga=, s=*);

– *see + (on, mida, sis)*;

– osalausungite algused (*mis=ta, kui=ta, seda=ma, mis=se, ja=ma, ei=ma*), eriti asesõnaline alus kas tema ees oleva lausungit alustava sidendi või siduva sõna või talle järgneva verbiga;

– küsilausungi asesõnalised algused (*kes=se, mis=se, kas=sa, mis=sis, kas=se, kus=sa*);

– sidend, eriti osalausungi piiril olev *ja* nii lausungi lõpu kui algusega (=ja ja=; =või või=)

(19) ma krjtasin mõtted ja märkmed (...) mõtted ja märkmed Loomingu jaoks, kus=ma rääksin (...) sellest=et (...) niukesest=armastusest. se=on see armastus=et

(20) see=sis () andis nagu oma säästusid ka () Lutsude perele=ja ja ja=sis see maja, noh valmis () päris kiiresti, ()

5. Reformuleeringupiirid:

– reformuleeringud ja edasilükkamispartiklid neile eelneva lausungi osaga (*ja=noh, ei=noh, =või, või=tähendab=see, või=noh=et*);

– *noh* ja ümbertegemist alustav *või* neile järgneva lausungiosa (*või=selle, või=oli*);

– üneemid (=e, =ee, =õ =mm);

– takerduspartikkel + sidend (*noh=et, onju=ja*);

– mitmekordsed takerduspartiklid (*nimodi=noh, nagu=noh*);

– lõpetavate ('ükskõik, ma ei oska lõpetada') lausete algused;

– kõrvalekalded pealiinist või kiilungid.

- (21) aga: (1.6) noh=need ruumid (0.8) sääl (2.0) Muska kaupluses jäid=nagu (2.6) kingsepa=töökojaks õõ töökojale väga väikeseks (1.2) ja siis (1.2) Lutsu isa (2.6) hakkas (1.8) noh=ta=oli väga ettevõtlik mees, (1.0) ja hakkas siis (0.5) Palamusele Veskijärve (2.6) ee äärde ise endale ühte väikset ärklikorru-sega majakest (1.8) ehitama.
- (22) mt no=aga kas ned ülejäänud=õõ teavad siis ka midagi: seepärast=et (.) noh minu käest ei ole ju praegu tulnud mingisugust ideed=et=et=ee (.) ee (0.5) mina ei ole seda uut esimeest ju välja pakkunud. (.)

Peale piiride kalduvad kokku kleepuma ka mõned muud mitmeosalised üksused, mida esineb statistiliselt siiski harva:

- mõnele inimesele omane pidevalt kasutatav üneem sõna lõpus (tihti on selleks *ää*: *no:=näed=ä. üttele vaid=ä.*);
- kaksiksõnad (*kõdi=kõdi, tere=tere*);
- kahekordsed suhtluspartiklid (*jaa=jaa, ei=ei*);
- põhisõna + tagasõna (*tee=peal, krundi=peal, istme=peal*);
- fraasistunud ütlused (*või=nii=jah, või=kuidagi=niimodi*);
- mitmeosalised numbrid (*kakskend=viis*);
- loetelud ja koondkonstruktsioonid.

- (23) väike Oskar (1.0) hirmus: (0.8) kõva kisa teinud. (1.0) ja ja=siis (2.0) ristivaderid=ja ja=muud sugulased=ja ja külalised kes sinna varrudele hiljem ka kutsuti (1.2) need olid siis ütelnud et oi:

– semantiline subjekt + *on* (*mul=on, se=on*) ja *on=on*. *on* on kleepunud argikõnes 12%, avalikus kõnes 16%. Tihti on ka siin tegu lausungi algusega;

– *ei* ja *i* nii verbiga kui ka subjektiga ja muude sõnadega (*ei=no, ei=ole, mina=ei*). *ei* moodustab rohkem kui teised kolmeosalisi kokkuhääldusi (*ma=ei=ole*). *ei* on kleepunud argikõnes 16%, avalikus kõnes 14%.

7. Ka võivad olla kokku hääldatud eri kõnelejate kõnevoorud.

- (24) O: mm:: (0.5) kas te teate ülikoli (.tändab (.) Tartu ülikooli.=

H: =ma=olen ise praegu siin selle (.) Ühispanga (.) Kesklinna kaubahalli juures parklas autoga.

8. Kolmeosalistest kleepumistest moodustavad põhiosa *ei*-d sisaldavad järjendid (*ma=i=tea, ma=ei=tea*), mitmekordsed *sidendi-* ja *partiklikordsed* (*ja=ja=ja*) ning kokkuhääldatud pikemad (osa)lausungi algused (*ja=sis=ta, no=ja=sis, mõtsin=et=ma*).

5. VENITAMINE

Venitamine tähendab, et sõnas venitatakse mingit häälikut. Venitatavad on eri häälikud erisugustes positsioonides.

Tabel 8. SAGEDASIMAD VENITATUD SÕNAD *Korpuses 2000*
(kokku 2372 tekstisõna ja umbes 1000 erinevat sõnavormi)

199 ja:: 99 on:: 66 aga:: 41 nagu:: 40 ei:: 33 see:: 30 ma:: 26 seda:: 26 ja::;
23 oli:: 23 ee:: 22 no:: 22 mis:: 21 ta:: 20 selle:: 20 mm:: 19 et:: 17 kui:: 17 ka::;
15 mingi:: 14 ole:: 13 a:ga; 11 seal:: 11 oma:: 11 ju:: 10 te:: 9 või:: 9 selline::
9 sa:: 9 on::; 9 noh::; 9 mina::; 9 kas::; 9 juba::; 9 e:i; 9 aa::; 8 tema::; 8 siuke::; 8 sis::;
8 jaa::; 8 ee::; 7 ütles::; 7 ütleme::; 7 üks::; 7 väga::; 7 sin::; 7 n:oh; 7 muidugi::
7 kõige::; 7 kule::; 7 kuidagi::; 7 kes::; 7 j:ah

Mida venitatakse? Praegustes tekstides on leitud sellised venitatavad häälikud:

– sõna lõpus vokaalid ja *b* (2: *tähendab:*, *peab:*), *d* (3: *ühtesid:*, *suured:*, *sead:*), *h* (2: *jah:*, *noh:*), *k* (1), *l*, *m*, *n*, *r* (2: *suur:*, *direktor:*), *s*, *t*, *v* (3: *müüdav:*, *huvitav:*, *erinev:*);

– sõna alguses vokaalid ja *f* (2: *f:üüsiliselt*, *f:ilmite*), *j* (4: *j:ah*, *j:aa*, *j:älle*, *j:ärsku*), *k* (6: *k:õik*, *k:ui*, *k:irjas*, *k:ellani*, *k:ahjuks*, *k:a*), *l*, *m*, *n*, *p* (3: *p:äris*, *p:uudujääk*, *p:iuksud*), *s*, *t*, *v* (9: *v:õtsin*, *v:ärk*, *v:iibin*, *v:iia*, *v:endadel*, *v:ara*, *v:eidike*, *v:alimistel*, *v:ahepealt*);

– sõna keskel vokaalid ja *l*, *n* (3: *kaheksaken:d*, *kan:gesti*, *inimkon:d*), *p* (*täp:selt*), *r* (5: *sur:vet*, *tor:ma*, *ser:va*, *ir:msasti*), *s* (*elas:sid*, *iss:and* ja rida *st-lõpulisi* sõnu: *tahmis:t*, *ennas:t*, *jus:t*), *t* (*tulet:e*, *met:sas*, *kart:uliput:ru*, *jät:ma*).

Ei ole leidunud venitatuna konsonanti *g*. Sagedased on vokaalidest sõna lõpus esinevad *a*, *e*, *i*, *u*. Keskmise sagedusega on *o*, muud on harvad (*õ*, *ä*, *ö*, *ü*). See on hästi vastavuses ka eesti vokaalide keskmise sagedusega sõnades.²³ Konsonantidest on eriti sage *s*, sagedased on ka *l*, *m*, *n*, *t*. Väga harvad on *b*, *d*, *f*, *h*, *j*, *k*, *p*, *r*, *v*.

5.1. Lõpuvenitus

Tavaline on sõnalõpuvenitus. Näiteks sagedastest venitatud sõnadest on 62 lõpuvenitused ja vaid neli eespoolsed (*a:ga*, *e:i*, *n:oh*, *j:ah*). Venitatakse põhiliselt sõnade lõpuvokaale, aga ka konsonante. Lõpuvenitus on funktsioonilt üldjuhul edasilükkamise märk, s.t tema rolliks on saada aega oma järgneva teksti formuleerimiseks.

²³Tähesagedused vt Ü. Kaasik, E. Laugaste, Tähtede sagedus eesti-keelsetes tekstides. — *Keel ja Kirjandus*, 1969, nr 10, lk 600–605.

- (25) K: nii (1.0) kuna te võiksite seda garaži tulla vaatama. (.)
T: no: ütleme: (1.8) mingi: (1.5) õõ kolme paiku

Statistiliselt on kõige tavalisem see, et lausungi alguses venitatakse sidendeid (*aga:*, *ja:*, *et:*, *või:* jms), piiripartikleid (*no:*) ja edasilükkamiseks kasutatavaid partikleid või üneeme (*noh:*, *ee:*, *mm:* jms). Teine tavaline koht on lausungi keskel enne uut infot, kus venitatakse verbijärgse noomeniühendi täiendeid või verbe. Väga vähe on olnud näiteid lõpuvenituse kasutamisest enne ümbertegemist (seni kaks):

- (26) J: ei (.) äärmiselt šeff kui sa: (.) kui=sulle meeldib=ä.
I: jaa? ((laulev hääl))
J: ja sa: äärmiselt kaifid seda as- ee aega, (.) ja asja. (.)

Mingit muud funktsiooni võib lõpuvenitusel kahtlustada väga harva, nt ironilises kommentaaris:

- (27) K: = (ja kõige hullem on et) inimesed muutuvad ka:=vel.=
B: =jah.=
K: \$ üllatus üllatus .\$.

5.2. Alguse ja keskpaigavenitus

Sõna alguse ja keskpaiga venitus on põhiliselt mitmesuguse emotiivse funktsiooniga. Konkreetne funktsioon on sealjuures eri juhtudel erinev. Nii võib olla tegu järelemõtlemise, kahtlemise, palumisega (*palun ü::hte ainsat*), tahtmatusega vestelda, tugeva emfaasiga (*m: idagi fantastilist, s: a r: a: isk*) jms.

Näites 28 on tegu arglikkusega või ka osutamisega sellele, et loodetakse palve mõistmist. Näites 29 toetab venitus teise inimese kõne imiteerimist ja osutab ka kasutaja suhtumisele kõneluse objekti (mõnitus).

- (28) O: < mul oleks üks s:elline s::oov et >
(29) B: ... täna täna liipas ilma, täna liipas ilma karguta onju, sis=tuleb (.) @ kuta kuta oi=mu jalg on nii hai:ge onju @

Kolmes järgmises peatükis tuleb juttu süntaksist ja selle eriprobleemidest. Käesoleva peatüki võtted ja vahendid ongi tegelikult sellised, mida kasutatakse just süntaksis ja tekstis.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12; 1998 1–12 ja 1999 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihu

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2000:

USD 62, DEM 116, FIM 351, CAD 93, FRF 380, SEK 516, GBP 38, AUD 96.

Back issues for 1994 — 3–9,11,12; 1995 — 1,2,5–12; 1996 — 1,2,3,5–12;
1997 — 1–12; 1998 — 1–12; 1999 — 1–12 and single issues for 2000:

USD 6, DEM 10, FIM 30, CAD 8, FRF 33, SEK 45, GBP 4, AUD 8.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2000

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

			4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Formation of the Estonian nation from the semiotic aspect	1811
..... <i>Rein Veidemann</i>	
Aleksander Kesküla from Estonia and the 3rd conference of the	1824
Union of Nations in Lausanne in 1916 . . . . . <i>Kaido Jaanson</i>	
The Question of Estonia and the Question of Nordic Countries . .	1863
Newspaper "Vaba Eesti"	1887
August Mälk in a distorting mirror . . . . . <i>Aarne Vinkel</i>	1899
Urho Kaleva Kekkonen: the Finnish patriot and Estonia	1910
..... <i>Helena Sepp</i>	
Urho Kaleva Kekkonen's speech in the Festive Hall of Tartu Uni-	1925
versity on 12 March 1964	
Formal and informal logic . . . . . <i>Gilbert Ryle</i>	1929
A language game around the UFOs: An essay on scientific preten-	1942
sion . . . . . <i>Mario Rosentau</i>	
Estonian musicology in the 1990s . . . . . <i>Jaan Ross</i>	1973
<i>Review: Kaia Lehari on environment aesthetics. Kaia Lehari.</i>	1990
<i>Ruum, keskkond, koht. (Eesti Kunstiakadeemia toimetised. Nr. 5.)</i>	
Tallinn, 1997. . . . . <i>Boris Bernstein</i>	
Editorial note. Summaries	2002
An introduction to Estonian oral speech. V . . . . . <i>Tiit Hennoste</i>	2009

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719